

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 41.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 41

ВІННИЦЯ
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 41. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2022. – 144 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-41

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №2 від 28.09.2022 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Йоланта Кольбушевська, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Наталі Муан, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Олександр Фрідман, доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.

тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2022

© Автори статей, 2022

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2022. Вип. 41.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Certificate of the print media state registration

Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 41

VINNYTSIA
2022

УДК 93/94(06)

Н 35

**Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History. Issue. 41. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2022. – 144 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2022-41**

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.***

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Protocol No.2 dated September 28, 2022).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Professor of the Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr. (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr. (History), Professor of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdp@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University, 2022

© Authors of articles, 2022

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Ольга Гончарова, Ігор Кривошея***

Участь польської шляхти в Уманській сільськогосподарській виставці (26 серпня – 3 вересня 1910 р.) 9

Світлана Гаврилюк, Ярослав Цецик, Юрій Олексін

Ускладнення міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни 18

Олександр Даниленко, Святослав Даниленко

Нормативно-правове оформлення податкової системи Наркомпроду УСРР (1919–1923 рр.) 26

Ігор Якубовський

Відправний пункт Голодомору 1932–1933 рр.: хлібозаготівлі 1931–1932 рр. у постановках районних органів влади (за матеріалами районних газет Київської області) 37

Ірина Безлюдна

Медико-санітарні умови життя вихованців дитячих будинків УРСР у 1945 – першій половині 1950-х рр. 44

Інна Ніколіна, Марек Руслана

Аварія на Чорнобильській АЕС: глобальні причини техногенної катастрофи 52

Олена Стяжкіна

«Поручкалися з інопланетянами»: нормалізація ірраціональної картини світу в підрадянській Україні часів «перебудови» 60

Наталія Драпушко

Тенденції економічної трансформації промисловості АР Крим у 1991–2002 рр. 73

Людмила Божук, Олена Ількова

Довідково-інформаційна діяльність архівів України: виклики цифрового суспільства (на прикладі Державного архіву Вінницької області) 80

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ***Ольга Колястрок***

Шведський «дім для народу»: ідея соціал-демократів та досвід її первинної апробації у 1920-ті – 1930-ті рр. 90

Інна Нерода

Боротьба за скликання Помісного собору Автокефальної Православної Церкви у Польщі в другій половині 20-х – 30-х роках ХХ століття 96

Станіслав Чумак

Становлення Генерального штабу РСЧА як основного планувального та організувального центру Верховного Головнокомандування у Другій світовій війні **107**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Ірина Пятницькова

Спогади Василя Нагірного як історичне джерело **114**

Тетяна Боряк

«Авторедаговані» та сфальшовані свідчення про Голодомор: хто і чому створював варіативні та неправдиві усноісторичні оповіді **121**

РЕЦЕНЗІЇ

Лідія Лазурко

Феномен львівської історичної школи Михайла Грушевського (Віталій Тельвак, Василь Педич. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.) **131**

Іван Романюк, Тимофій Герасимов

Лілія Іваневич. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості. Монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2022. 800 с.: іл. **135**

Для авторів

138

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Olha V. Honcharova, Igor I. Kryvosheia

Participation of the Polish Nobility in the Uman Agricultural Exhibition (August 26 – September 3, 1910) 9

Svitlana V. Havryliuk, Yaroslav P. Tsetsyk, Yuriy P. Olleksin

Complication of Interreligious Relations in Volyn on the Eve and During the World War I 18

Oleksandr V. Danylenko, Sviatoslav V. Danylenko

The Organization of Legal Framework of the Tax System Developed by the Narkomprod of Ukrainian SSR (1919–1923). 26

Ihor V. Yakubovskyy

Starting Point of the Holodomor of 1932–1933: Grain Procurement of 1931–1932 in the Local Authorities` Directives (On the Example of District Newspapers of the Kyiv Region) 37

Iryna V. Bezliudna

Medical and Sanitary Living Conditions of Children in Orphanages of the Ukrainian SSR in 1945 – the First Half of the 1950s. 44

Inna I. Nikolina, Marek A. Ruslana

The Accident at the Chernobyl Nuclear Power Plant: Global Causes of Disaster 52

Olena V. Stiazhkina

«Shaked Hand With Aliens»: the Normalization of the Irrational Worldview in Under-Soviet Ukraine During "Perestroika" 60

Natalya A. Drapushko

Trends in the Economic Transformation of Industry of Autonomous Republic of Crimea in 1991–2002 73

Liudmyla V. Bozhuk, Olena P. Ilkova

Reference and Information Activities of the Archives of Ukraine: Challenges of the Digital Society (based on the State Archives of Vinnytsia region) 80

WORLD HISTORY

Olha A. Koliastruk

«Swedish Home for the People»: the idea of The Social Democrats and the Experience of its Initial Approval During the 1920s – 1930s. 90

Inna Yu. Neroda

The Struggle for the Convocation of the Local Council of the Autocephalous Orthodox Church in Poland in the Second Half of the 20–30s of the 20th Century 96

Stanislav I. Chumak

Establishment of the General Staff of the Russian Armed Forces as the Main Planning and Organizing Center of the Supreme Command in the World War II 107

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Iryna V. Piatnytskova

Memoirs of Vasyl Nahirnyi as a Historical Source 114

Tetiana Boriak

«Self-Edited» and Falsified Testimonies about the Holodomor: Who and Why Created Variable and Non-Authentic Oral History Narratives 121

REVIEWS

Lidiia M. Lazurko

The Phenomenon of Historical School of Mykhailo Hrushevsky in Lviv (Vitalii Telvak, Vasyl Pedych. Historical School of Mykhailo Hrushevsky in Lviv. Lviv: Svit, 2016. 440 p.) 131

Ivan M. Romanyuk, Tymofiy Yu. Gerasymov

Liliya Ivanevych. Traditional Costume of the Ukrainians of Podillia (the Second Half of the 19th – Beginning of the 21st Century): History, Classification, Constructive-Artistic and Regional-Local Features. Monograph. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A., 2022. 800 p.: Illustrations. 135

For Authors 138

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.46)"1920":929.735(438):070

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-9-17>

Ольга Гончарова

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
аспірантка, викладач-стажист (Україна)
e-mail: honcharovaov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9449-6091>
ResearcherID: <https://publons.com/researcher/4672390/olha-honcharova/>

Ігор Кривошея

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, професор (Україна)
e-mail: i.kryvosheia@udpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>
ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3092677/igor-kryvosheia/>

Участь польської шляхти в Уманській сільськогосподарській виставці (26 серпня – 3 вересня 1910 р.)

Анотація. *Мета статті – висвітлити підготовку та проведення сільськогосподарської виставки (26 серпня – 3 вересня 1910 р.) у місті Умані Київської губернії, показати роль польської шляхти в цій виставці як одного з основних представників та учасників заходу. **Методологічну основу дослідження становлять загальні історичні методи (аналізу та синтезу), а також принципи науковості, історизму та об'єктивності. Наукова новизна** полягає у тому, що автори зосередили свою увагу на дослідженні повсякденного життя польської шляхти на прикладі Уманської сільськогосподарської виставки, зокрема, через аналіз періодичної преси як джерела. Таке регіональне спрямування є неабияк важливим для історичного погляду. Стаття є частиною більш широкого дослідження культурно-суспільного та приватного життя шляхти Київської губернії на початку ХХ ст. **Висновки.** Польська шляхта була активним організатором та учасником сільськогосподарської виставки в Умані. Ініціатором виставки виступило Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, серед членів якого переважали поляки. На основі аналізу періодичної преси охарактеризовано підготовку до відкриття виставки, особливу увагу звернуто на експонати, які були представлені поміщиками-поляками. Захід висвітлюється як визначна подія суспільного життя, що вражала своїм розмахом, широтою географічного діапазону, своєрідною організацією, тісною співпрацею між громадськими й державними структурами та приватними особами, насамперед поміщиками. Польська шляхта багато попрацювала, щоб блискуче демонструвати своє національно-культурне життя на виставці.*

Ключові слова: польська шляхта, Київська губернія, Уманська сільськогосподарська виставка, Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, дозвілля, періодика, мемуари.

Постановка проблеми. Останнє десятиліття краєзнавчі дослідження в Україні набирають обертів, а тем для наукових розвідок стає все більше. Варто зазначити, що регіональна історія висвітлює нові методологічні підходи та залучає ширшу джерельну базу для розкриття повсякденного життя певного стану, міста, особи тощо. Важливим каналом поширення інформації була періодика. З губернської, міської преси дізнавалися про місця проведення культурного дозвілля (театри, музеї, клуби, виставки). Звернення до подібних джерел інформації дають можливість створити фактологічний фундамент для наукових досліджень, найперше локальної історії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Сучасні науковці все частіше акцентують увагу на дослідженні історії повсякдення крізь призму періодичної преси. Значне місце в цих дослідженнях посідають дозвілля та розваги шляхти. Серед них: влаштування бенкетів, балів, відвідування родичів та знайомих у святкові та вихідні дні, організація концертів, виставок. Увагу шляхти привернула сільськогосподарська виставка в місті Умані. Слід зауважити, що відомості про історію Умані та Уманщини знаходимо в працях «Настольно-справочная книга-календарь на 1911 год «Весь Умань»» [Давидюк, 2016] та «Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год» [Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с прил. адрес-календаря губернии, 1909].

Певне значення для досліджуваної теми мають праці Т. Кузнець [Кузнець, 2005], О. Прищепи [Прищепи. 2019], М. Костюк [Костюк, 2006], В. Давидюка [Давидюк, 2019], Т. Епштейна [Epszstein, 1998; Epszstein, 2005], колективна монографія «Умань. (Не)знані історії міста» [Барвінок, О. та ін., 2021]. Зазначені науковці та краєзнавці у своїх роботах звертають увагу на історію Уманщини, освітньо-культурне середовище міст Правобережної України, дозвілля польської шляхти в Україні.

Мета статті – висвітлити інформацію про підготовку та проведення сільськогосподарської виставки (26 серпня – 3 вересня 1910 р.) у місті Умані Київської губернії, показати роль польської шляхти у цій виставці як одного з основних представників та учасників заходу.

Доволі активно проведення Уманської сільськогосподарської виставки простежувалося на шпальтах періодичних видань. У газетах «Dziennik Kijowski», «Киевлянин», «Рада» знаходимо цікаву інформацію про відкриття виставки, організацію роботи виставкових відділів, встановлення павільйонів для розміщення експонатів, приїзд гостей та учасників виставки з губерній краю та Царства Польського, представлення шляхтою своїх виробів та експонатів на виставці, проведення вільного часу тощо. У мемуарах Августа Іванського (1881–1939) міститься інформація про його діяльність та членство в Умансько-Липовецькому товаристві, організацію сільськогосподарської виставки в Умані [Iwański, 1968].

Виклад основного матеріалу. Проведення подібних сільськогосподарських виставок носило не поодинокий характер, а наприкінці ХІХ ст. організовувались у багатьох українських губернських містах. Громадська та культурницька діяльність на Уманщині мала місце ще задовго до 1910 р., провідна роль у ній належала польській шляхті. За переписом 1897 р. поляки становили 2,9 % серед усього населення м. Умань і 32,2 % – серед дворянства Умані. Поляки були четвертими за чисельністю в місті, а група польської шляхти – другою за кількістю серед усіх уманських дворян [Кузнець, 2005 : 142–143].

На початку ХХ ст. в Умані виникло таємне товариство «Освіта» («Oświata»), яке очолив Август Іванський. Членами суспільства вносився внесок, що був спрямований на розвиток освіти. Сам Август Іванський після початку Першої світової війни віддав під школу та дитячий садок свій будинок на вул. Торговій [Epszstein, 2005 : 408, 410, 439].

У 1901 р. створено Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, якому й належить ініціатива проведення зазначеної виставки. До його керівного складу були вибрані: почесним головою ради – Київський губернський предводитель дворянства князь М. В. Рєпнін, головою – Липовецький повітовий предводитель дворянства граф П. М. Ігнатов, товаришем голови – граф В. С. Тишкевич. Секретарем ради був Г. В. Високінський, а скарбником – В. Л. Гавліковський. Усього рада нараховувала 48 осіб. Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство засноване місцевими російськими і польськими землевласниками. До 1905 р. непорозуміння між ними не виникало. Проте згодом російські представники ігноруються, з їх думками перестають рахуватися. На засіданнях ради посилено підтримувалася польська мова, створювалися умови, за яких росіянам було важко працювати. Голова ради П. М. Ігнатов змушений був скласти свої повноваження. З 1907 р. товариство за характером своєї діяльності, за складом вищої та нижчої адміністрації стало польським [Костюк, 2006 : 140–141].

Із кінця ХІХ ст. всеросійські та великі регіональні виставки дедалі частіше почали проводитися в українських губерніях. Так, із 1884 до 1913 рр. в українських губерніях організовано сім великих регіональних і загальноросійських виставок, на яких у певній пропорції було представлено промисловість, сільське господарство та кустарну галузь: Сільськогосподарська і заводська виставка (Одеса, 1884 р.), Всеросійська сільськогосподарська виставка (Харків, 1887 р.), Сільськогосподарська і промислова виставка (Херсон, 1890 р.), Київська сільськогосподарська і промислова виставка (1897 р.), Всеросійська фабрично-заводська, художньо-промислова і сільськогосподарська виставка (Одеса, 1910 р.), Південноросійська обласна виставка сільського господарства, промисловості й кустарного виробництва (Катеринослав, 1910 р.), Всеросійська фабрично-заводська, торгово-промислова, сільськогосподарська і науково-художня виставка (Київ, 1913 р.) [Донік, 2016 : 54].

Уманська сільськогосподарська виставка 1910 р. стала важливою подією в економічній та соціокультурній дійсності регіону, найбільш резонансним і масовим заходом презентації досягнень. Підтвердження про ініціативу створення виставки Умансько-Липовецьким товариством знаходимо у газеті «Dziennik Kijowski», де зазначено: «...проект, що був створений серед великої групи околичних поміщиків, а дозрів і втілювався у життя Умансько-Липовецьким сільськогосподарським товариством, – це проект проведення в Умані 1910 р. сільськогосподарської і промислової виставки» [Ali Quis, 1909 : 2].

Уманська виставка не схожа на інші місцеві сільськогосподарські виставки Південно-Західного краю в тому відношенні, що поміщицьке господарство представлене майже повністю поляками. Російських землевласників майже не було, хоча виставка охоплює всю Київську

губернію, де є великі російські господарства. Декілька російських прізвищ загублено серед польських імен, у багатьох місцях навіть російські написи замінені польськими. Новинкою Уманської виставки є демонстрація результатів роботи землевпорядних органів Київської губернії. Землеустрою виділено цілий відділ павільйону, де вперше представлено перед публікою землеустрій краю [На уманской сельско-хозяйственной, промышленной и кустарной выставке, 1910 : 2].

Перемовини щодо відкриття Уманської виставки були досить тривалими. Ще в лютому 1910 р. за пропозицією Київського губернатора в м. Умані відбулася нарада земських діячів, членів організаційного комітету з влаштування сільськогосподарської виставки. Метою наради було представлення сільському населенню можливості широко використати виставку та залучити селян до її участі. Крім того, на нараді прийнято рішення про безкоштовну доставку сільських експонатів на виставку, зменшення ціни на проїзд для селянських груп, а також облаштування на час виставки дешевих їдалень для селян [К устройству сельско-хозяйственной выставки в г. Умани, 1910 : 4].

На сільськогосподарській виставці в м. Умані 26–31 серпня Умансько-Липовецьким сільськогосподарським товариством планувалося організувати селянський та землевпорядний відділи, на які Київським земством виділено допомогу – 2 000 рублів [Устройство Крестьянского и Землеустроительного отделов на выставке в г. Умани, 1910 : 3].

До моменту офіційного відкриття виставка ще не була готова. Вона влаштовувалася людьми, які не мали подібного досвіду роботи у таких заходах та розпоряджалися незначними засобами. Однак Уманська виставка за територією, за кількістю павільйонів, експонатів перевершує Вінницьку сільськогосподарську виставку, яка влаштовувалася губернським земством. Найперше, виставка влаштовувалася не для жителів міста, а для приїжджого із сіл населення. На виставці планувалося представити такі відділи, як полеводство, лісництво, садівництво, огородництво, квіткарство, конярство, тваринництво, птахівництво, бджільництво, шовківництво, кустарно-мистецький, ремісничий, машинно-технічний, промислово-заводський, молочного господарства, селянський та кооперативний. Йшла успішна підготовка зі встановлення павільйонів. На виставці будуть представлені експонати Київського губернського земства, особливу увагу звернуто на влаштування протипожежного відділу, в якому за ініціативою завідуючого страховим відділом, члена губернської управи Д. В. Логінського представлять також селянські будівлі з вогнетривкого матеріалу. До м. Умань був відряджений чиновник зі страхового відділу, для організаційних робіт [Уманская сельско-хозяйственная и кустарно-промышленная выставка, 1910 : 3].

На виставковій площі робота тривала з ранку до пізньої ночі. Проект програми заплановано на 22–25 серпня, приймання експонатів, ветеринарний огляд та експертиза у відділах. 26 серпня об 11.00 планувалося відкриття виставки, очільники кожного відділу в павільйонах давали пояснення і демонстрували більше цікавих екземплярів. Потім планували прийом чиновників та колективний обід, під час якого одну годину мають грати трубачі, які прибудуть до Умані. З восьмої години вечора та сама музика грала в клубі «Огніско». На 27 серпня заплановано експертний висновок, а з 11 до 6 вечора – виставка коней та допоміжних засобів. Увечері в «Огніско» бал на замовлення римо-католицького благодійного товариства. 28 серпня – показ машин та сільськогосподарської техніки на софіївських полях. Загальні збори сільськогосподарського товариства – 29 серпня; на неділю 30-го заплановано показ великої рогатої худоби від селян. Увечері – бал в «Огніско» на честь вистави. 31-го вранці мала відбутися виставка худоби, після обіду – отримання нагород, а о сьомій годині вечора – закриття виставки. Потім пікнік у міському клубі. У театрі виступає російська трупа; ходять чутки про згоду на концерт відомого польського співака. Різноманітна програма, чудовий серпневий сезон, музика та багато цікавих заходів, особливо у відділі конярства, який завжди тримає лідерство в Україні, зовсім поруч прекрасна Софіївка, вони, безсумнівно, привертають багато людей [Wystawa humańska, 1910 : 1].

На виставці можна було побачити: телички (телиці) Бенедикта Ліпковського; коні панів Йокіша (Юкіша), Закревського, Кароля Ярошинського; молоді деревця з розсадника Леона Гумніцького; рілнічні (сільськогосподарські) машини; павільйон Зеленьківського маєтку М. Журовського; картини з колекції мецената В. Залютинського; скульптури пана Чайковського; картини Є. Вржешца; альтанка голови Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства Владислава Подгорського з Коржової та багато інших об'єктів [Ersztein, 1998 : 24].

Уманське училище садівництва презентувало на виставці експонати неякісних фруктів. У місцевих колах училище не користувалося хорошою репутацією, але з приходом нового директора з'явилася надія, що ситуація з садівництвом покращиться. Після експонатів училища привертають увагу демонстрації садівництва землевласника Л. Гуляницького з Липовецького повіту. Тут представлені яблука, груші, звиклі до тутешнього клімату американські та японські рослини [Ali Quis, 1909 : 3].

Зі слів кореспондента, який відвідав виставку, досі не з'ясовано, що являє собою «кустарне виробництво», тому тут можна знайти шинку, чотири шматка масла, жіночі та дитячі капелюшки місцевих єврейських майстерень. Кустарний відділ був кращим і найбільш систематизованим відділом. Ручна праця серед сільського населення Київської губернії за останні роки робить успіхи. В Уманському повіті селянський кустарний промисел, особливо ткацтво, вишивка, набули розвитку завдяки баронесі Н. Мейендорф. У Липовецькому повіті цей напрям розвиває Ю. Н. Гудим-Левкович, завдяки якій жіночі вироби вражають відвідувачів виставки. У Чигиринському повіті працю кустарних виробів розвивала пані Н. Давидова, в Черкаському – княгиня Н. Яшвіль, у Васильківському – В. Ханенко. Між виробами цих повітів існувала велика різниця. У той час як Уманський та Васильківський повіти працювали на широку місцеву публіку, виділяючи прості вироби, інші повіти виробляють витончені речі і збувають їх на ринках великих міст – Києва, Одеси і навіть Західної Європи. На другий день виставки в цьому відділі відвідувачі звернули увагу на слюсарні роботи учнів Уманського ремісничого училища (столярні та землеробські вироби).

Після жіночих робіт, виставлених Уманським, Липовецьким та Васильківським повітами, звернуто увагу на особисті експонати з литовських губерній. Пані Рудомина з Ковельської губернії виставила чудові кружева ручної роботи, Г. Березовський і Ф. Будна з с. Клембівка виставили вишивки і полотна, пані Левандовська представила прекрасне біле сукно власного виробництва та експонати кустарного характеру з Царства Польського [Уманская выставка (От нашего корреспондента). III, 1910 : 3].

24 серпня виставку відвідав директор департаменту землеробства Міністерства внутрішніх справ граф П. Ігнат'єв. На вокзалі графа зустріли член виставкового комітета та російські землевласники. На графа виставка справила сприятливе враження, особливо відділ скотарства. Головний інтерес землевпорядного відділу представляє колекція карт розверстань. Карти дають наочне уявлення як ведеться розверстання. Колись розмежовувалися дачі поміщиків включаючи межі і землі на яких господарювали селяни – це була епоха генерального і спеціального межування. Після 1861 р. на дачах поміщиків відмежовувалася поміщицька земля від селянських наділів. Щити з фотографіями побудов хуторян, короткі описи робіт, вживаних на нових ділянках, зразки експонатів дають поняття про те, як відображається розверстування на сільських господарствах. На карті Київської губернії від 1907 р. позначено Уманський повіт. На ній розверстано біля 40 селищ. Землевпорядна комісія ліквідувала общинне володіння, введене на казенних землях військових поселень і знищила міжсмулля. Після Уманського повіту значні розверстання видно в Радомишльському, Васильківському, Київському, Черкаському повітах. Поряд Чигиринський, Бердичівський, Липовецький, Сквирський повіти, де не зроблено ніяких робіт по розверстанню. Карта складена для уманської виставки говорить про закриття п'яти повітових комісій [Уманская выставка (От нашего корреспондента). IV, 1910 : 3].

Експонати з відділу тваринництва були одними з найкращих на виставці. Вся публіка захоплювалася виставленою худобою. Не лише місцеві сільські власники, а й власники з Царства Польського представляли худобу на виставці. Сюди було доставлено 87 коней. Конярство вважалось більш панською забавою, ніж справою масового характеру. У відділі дрібного тваринництва були представлені поросята йоркширської породи [Уманская выставка (От нашего корреспондента). V, 1910 : 2].

З'їзд сімейств навколишніх землевласників під час виставки був великим, і приваблювали їх не так симентали та йоркшири, як розваги. Також проведено два «польських» бали, пікніки, благодійні вечори, гуляння. Коли перше засідання сільськогосподарського товариства було майже порожнім, виставковий ресторан не в силах був задовольнити потреби приїжджої публіки. Під час виставки приїжджий жіночий персонал виконував завіт свого національного героя Костюшки «танцюйте, польки!» [Уманская выставка (От нашего корреспондента). VI, 1910 : 2].

У перший день виставки до Умані народ приїздив не лише каретами, а й поїздами. Вагони були переповнені. Звідусіль лунала польська мова. Аби згаяти вільний час гості гуляли парком Софіївка, на той час «Царицин сад». За красою своїх гранітних глиб і гротів, водоспадів, підземних каналів і терас, за фантастичністю «храму кохання», на острові, який нагадував «острів мертвих», Беклина – Софіївка не поступалася кращим паркам у світі. Туристи наголошували, що Уманське сільськогосподарське училище, якому належить парк, погано доглядає за ним. «Ще недавно ставки були чисті, а зараз затягнуті брудною зеленою тванню, у водоймах перуть білизну, від порому не залишилось і сліду» [Ali Quis, 1909 : 3].

Август Іванський (молодший), який був членом ради Товариства, писав у своїх спогадах про товариство: «Одним з організаторів і першим головою був граф Бенедикт Тишкевич з Пліскова. Потім Товариством керували Владислав Подгорський з Коржової та Тадеуш Флорковський зі Скали. Уманська виставка стала кульмінаційним моментом, своєрідною вищою точкою діяльності Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства.

...організовувалися бали, пікніки, прогулянки до Софіївки, кінські перегони, конкурси бричок та інші розваги...» [Iwański, 1968 : 342; Давидюк, 2019 : 354].

За підсумками виставки павільйонів і різних споруд представили 37, зокрема 15 павільйонів, збудованих комітетом виставки, і 17 – збудованих експонентами. Влаштування виставки обійшлося в 23 930 рублів. Експонатів було 239 платних і 805 безкоштовних, у числі останніх 138 по кустарному відділі і 639 по відділу сільського господарства. Протягом 9 днів (з 26 серпня до 3 вересня) продано 18 034 білети, крім того, 16 749 білетів видано безкоштовно (12 783 білети для селян і 1 620 – для студентів). Призначено нагород: золотих медалей – 32, великих срібних – 48, малих срібних – 38, бронзових – 59 і похвальних листів – 89. Під час виставки проведено 18 читань на різні сільськогосподарські теми [Итоги уманской сельско-хозяйственной, промышленной и кустарной выставки, 1910 : 3].

У газеті «Рада» згадується 10 відділів на виставці: 1) полеводство – голова А. Севастьянов; 2) машинно-будівничий – голова Б. Садовський; 3) промислово-заводський – голова М. Шмід; 4) скотарство – Б. Ліпковський; 5) птахівництво – голова – дворянин А. Збишевський; 6) конярство – голова – дворянин З. Добровольський; 7) садівництво – голова М. Сафронов; 8) лісівництво – голова А. Львов; 9) селянський відділ – голова – дворянин В. Максимчук; 10) кооперативний відділ – голова – дворянин С. Федорович. Голова селянського відділу заборонив читати лекції українською мовою [Виставка в Умані, 1910 : 3].

У павільйоні панського полеводства відзначили експонати поміщика Севастьянова, його маєток (село Степанівка, Гайсинський повіт, Подільська губернія) славиться добірним зерном, яке забирають сусідні поміщики і «Синдикат». У павільйоні поміщика В. Подгорського (село Коржова) привертала увагу селянські вишивки з власних мережок. Поміщик села Піщаної виставив два манекени – молодого й молоді у весільному вбранні. У кустарному відділі переважали польські вироби з Варшави. Конярство, скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво – було чисто поміщицьким. Крім панських експонатів місцевого району, був скот з Польщі, з Люблінської губернії. Селянський скот мало представлений, найкраща пара волів була у селянина з села Вільшана Звенигородського повіту. Загалом виставка експонувала культуру поміщицьку, а не селянську, польську, а не українську. Польська шляхта багато попрацювала, щоб блискуче демонструвати свою національність. Перше враження було таке, що все це діється не на українській, а на польській землі. Більшість відвідувачів виставки теж поляки. Місцева газета «Голос Провінції» зазначала «Жвава польська мова постійно змінюється французькою» [Сільськогосподарська виставка в Умані, 1910 : 3].

Жителі Умані дивились на виставку, як шотливість обдирання приїжджих. Місцеві квартири, позбавлені примітивних зручностей, коштували до 10 рублів за добу. Для зручності приїжджих виставковим комітетом у місті влаштовано квартирне бюро, в якому наводилися довідки про вільні квартири. Бюро діяло доволі дивно, тримало на вокзалі євреїв-агентів, які давали неправдиві свідчення про підняття цін на квартири. Врятувало ситуацію діяльність училища садівництва в Умані й агентів міністерства народної освіти, які надавали безкоштовно квартири для багатьох службовців. Водії таксі брали з приїжджих нефіксовану плату за доставку до місця призначення. Сама ж виставка повинна бути вдалою. З боку предводителя дворянства Уманського повіту барона Г. Мейендорфа, очільника Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства В. Подгорського і Т. Фліерського були прийняті всілякі заходи для того, щоб виставка відбулася на належному рівні. 26 серпня погода в місті зіпсувалася. Об 11 годині передбачалося відкриття виставки і чекали багато приїжджих, але дощ лив, як з відра [Уманская выставка (От нашего корреспондента). I, 1910 : 2].

З 26 серпня до 3 вересня 1910 р. в приватному парку «Шато-де Флер» проходила перша повітова сільськогосподарська кустарна і промислова виставка. Парк займав площу від рогу вулиць Пушкінської і Садової до теперішнього нового корпусу педагогічного університету, поділявся на дві половини і був місцем прогулянок уманської публіки [Давидюк, 2019 : 345].

Незважаючи на затяжний дощ, відкриття виставки відбулося. Очільник Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства В. Подгорський виголосив промову про значення виставки, виставковий оркестр виконав «Боже, Царя бережи». Передбачалося, що в день відкриття виставку відвідають багато охочих і плата за вхід була підвищена до 1 рубля 10 коп. Очікувалися прибутки, які потребували урегулювання виставкових рахунків. Виставка, не дивлячись на значні розміри, великою кількістю експонатів завдячує виключно щедрості землевласників. У розпорядженні комітета були наступні «суми»: управління землеустрою і землеробства дало субсидію на 2 000 руб., Київське земство дало 1 000 руб., 50 землевласників дали по 100 руб., на 3 000 руб. ті ж землевласники розібрали «акції» виставки, а всього зібрали 11 000 руб. Облаштування виставки обійшлося приблизно в 15 000 руб., тому не вистачало 4 000 руб., які передбачалося покрити оплатою за вхід і за місця. Плата за місця залишилися, але в оплаті за вхід, через дощ у найбільш прибутковий день, утворилися збитки, які покрити буде не так легко [Уманская выставка (От нашего корреспондента). II, 1910 : 3–4].

.....
Вулиця Садова була забита натовпом – жителями «старого базара». Сюди ж з'їжджалися екіпажі з польським панством. Білет на виставку коштував 32 коп., а щоб ознайомитися з каталогом виставки потрібно було його придбати за 30 коп., в якому думали знайти план виставки, номери і назви окремих павільйонів та повний перелік експонатів і експонатів по окремих павільйонах. Виявилось, що вистава сама по собі, а каталог сам по собі. Після заголовку, про те що виставка проводиться Умансько-Липовецьким сільськогосподарським товариством, йшло дві пусті сторінки, потім з четвертої сторінки йшли без назв відділи, експонати маєтків княгині О. Довгорукової, Бидловських та ін., потім знову пусті сторінки, чергуючись із переліком експонатів по всіх відділах виставки: II. Конярство; IV. Тваринництво; V. машинно-технічний; VI. Садівництво; VII. Кустарний; VIII. промислово-заводський; IX. молочне господарство; XI. селянський і XII. кооперативний [На уманской сельско-хозяйственной, промышленной и кустарной выставке, 1910 : 2].

У художньому павільйоні було близько 100 картин, це перша художня виставка в Умані, однак багатьох відвідати її зупиняла додаткова плата в обсязі 30 коп. Один із туристів, що побував на Уманській виставці, залишив свої враження «загальне враження грандіозне, враховуючи умови середнього повітового містечка. Більшість павільйонів забиті експонатами, серед яких вирізняються експонати з тваринництва, полеводства та сільськогосподарських машин. Різноманітність та кількість експонатів настільки великі, що за один візит важко охопити всі подробиці. Для тих, хто любить ефекти та багато речей, Уманська виставка може здатися більш значною, чим вона є насправді. Але для тих, кому потрібні лише вказівки виставки на стан відповідних галузей промисловості, вона за першим враженням може здатися «базаром дешевого розпродажу», серед якого предмети серйозного та спеціального інтересу губляться в масі дрібниць та меркантильній дрібязковості, наприклад, сукняних товарах місцевого купця Пхора. На фоні загального враження подекуди миготять «місцеві» риси. У кустарному відділі нам кинувся в очі напис «Samodzialy z Wolynia». Наскільки виставка представляє місцеву сільськогосподарську промисловість – це важко сказати. У каталозі ми знайшли в кустарному відділі чимало експонатів із польських губерній, з Литви, Одеси та ін. Навіщо вони в Умані?» [На уманской сельско-хозяйственной, промышленной и кустарной выставке, 1910 : 2].

Київською губернською управою виділено в розпорядження Києво-Подільського управління землеробства і державного майна 500 руб. на видачу нагород за кращі експонати на Уманській виставці. У розпорядження завідувача училища губернська управа виділила кошти на здійснення учнями шести ремісничих відділів екскурсії в місті, для огляду виставки земськими агрономами будуть вестися сільськогосподарські читання за задалегідь розділеними темами [К Уманской сельско-хозяйственной и промышленной выставке, 1910 : 4].

28 та 29 серпня о сьомій годині вечора відбулося зібрання Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства. На засіданні були представлені наступні доповіді: 1) пана Леа-Запартовича, вінницького агронома «Про агроґрунтові хвороби та дослідні поля»; 2) доктора Станіслава Мрозінського «Про необхідність і користь прив'язування Товариства асоціації виробників насіння цукрових бараків Київської, Подільської і Волинської губерній»; 3) пана Джеймса Дугласа, секретаря ради з'їзду промислових і торгових представників у Санкт-Петербурзі: «Майбутні перспективи російського експорту пшениці» та «Про засоби підняття комерційної вартості на російську пшеницю» [Z wystawy humańsklej, 1910 : 2].

Висновки. Так, на основі аналізу періодичної преси висвітлено підготовку до відкриття сільськогосподарської виставки в місті Умані Київської губернії, залучення губернської та міської влади, землевласників для облаштування та фінансування виставки, особливу увагу звернуто на експонати, які були представлені поміщиками-поляками. Виставка характеризується як визначна подія суспільного життя, що вражала своїм розмахом, широтою географічного діапазону, своєрідною організацією, тісною співпрацею між громадськими й державними структурами та приватними особами, насамперед поміщиками. Ініціатором виставки виступило Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, серед членів якого переважали поляки.

На виставці представили такі відділи, як полеводство, лісництво, садівництво, конярство, тваринництво, птахівництво, ремісничий, кустарний, машинно-технічний, промислово-заводський, молочного господарства, селянський та кооперативний. Дозвілля під час виставки було різноманітним, це відвідування її відділів, екскурсії, проведення сільськогосподарських читань, їзда на конях, бали, пікніки, благодійні вечори, прогулянка парком «Софіївка». Польська шляхта багато попрацювала, щоб блискуче демонструвати свою національність на виставці. Експонати були й з інших губерній та Царства Польського.

Подяка. Автори статті щиро вдячні всім учасникам редакційної колеґії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ali, Quis.** (1909). Wystawa rolniczo-przemysłowa w Humaniu. *Dziennik Kijowski : pismo polityczne, społeczne i literackie*, (5) 18 listopada, 1–6.
- Epsztein, T.** (1998). *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w.* Instytut historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: DiG, 233 s.
- Epsztein, T.** (2005). *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku.* Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 589 s.
- Iwański, A., senior. Pamietniki, 1832–1876. Iwański, A., junior. Wspomnienia, 1881–1939.** (1968). Słowo wstępne Jarosława Iwaszkiewicza. Opracował Waclaw Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 573 s.
- Wystawa humańska.** (1910). *Dziennik Kijowski : pismo polityczne, społeczne i literackie*, 18 (31) sierpnia, 1–4.
- Z wystawy humańskiej.** (1910). *Dziennik Kijowski: pismo polityczne, społeczne i literackie*, 20 sierpnia (2 września), 1–4.
- Барвінок, О. та ін.** (2021). Умань. *(Не)знані історії міста*. Ред. І. Мацевко. Львів: Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 280 с.
- Виставка в Умані.** (1910). *Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета*, 28 серпня, 1–4.
- Давидюк, В.** (2019). *Умань і Уманщина в київській газеті «Киевлянинъ» 1900–1919 рр.* Вип. 2. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 598 с.
- Давидюк, В.** (Упоряд.) (2016). *Настольно-справочная книга-календарь на 1911 год «Весь Умань».* Умань: Візаві, [36–40 к] с.
- Донік, О.** (2016). Київська Всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки й міського життя. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.*, 25, 50–69.
- Итоги уманской сельско-хозяйственной, промышленной и кустарной выставки.** (1910). *Киевлянин*, 2 октября, 1–6.
- К Уманской сельско-хозяйственной и промышленной выставке.** (1910). *Киевлянин*, 22 августа, 1–8.
- К устройству сельско-хозяйственной выставки в г. Умани.** (1910). *Киевлянин*, 6 февраля, 1–6.
- Костюк, М.** (2006). Діяльність Умансько-липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.). *Український селянин*, 10, С. 140–143.
- Кузнець, Т.** (2005). *Населення Уманщини XIX – початку XX століття.* К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 195 с.
- На уманской сельско-хозяйственной, промышленной и кустарной выставке.** (1910). *Киевлянин*, 31 августа, 1–6.
- Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с прил. адрес-календаря губернии.** (1909). Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. Правления, 706 с.
- Прищеп, О.** (2019). *«Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.).* Рівне: М. Дятлик, 688 с.
- Сільськогосподарська виставка в Умані.** (1910). *Рада: щоденна політ., економ. і літ. газета*, 5 вересня, 1–4.
- Уманская выставка (От нашего корреспондента). V.** (1910). *Киевлянин*, 3 сентября, 1–6.
- Уманская выставка (От нашего корреспондента). VI.** (1910). *Киевлянин*, 4 сентября, 1–6.
- Уманская выставка (От нашего корреспондента). I.** (1910). *Киевлянин*, 28 августа, 1–6.
- Уманская выставка (От нашего корреспондента). IV.** (1910). *Киевлянин*, 1 сентября, 1–6.
- Уманская выставка (От нашего корреспондента). II.** (1910). *Киевлянин*, 29 августа, 1–8.
- Уманская выставка (От нашего корреспондента). III.** (1910). *Киевлянин*, 30 августа, 1–6.
- Уманская сельско-хозяйственная и кустарно-промышленная выставка.** (1910). *Киевлянин*, 13 июля, 1–6.
- Устройство Крестьянского и Землеустроительного отделов на выставке в г. Умани.** (1910). *Киевлянин*, 23 мая, 1–8.

Olha V. Honcharova

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
PhD student, Lecturer (Ukraine)

Igor I. Kryvosheia

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
PhD. (History), Professor (Ukraine)

**Participation of the Polish Nobility in the Uman Agricultural Exhibition
(August 26 – September 3, 1910)**

Abstract. *The purpose* of the article is to highlight the preparation and holding of an agricultural exhibition (August 26 - September 3, 1910) in the city of Uman, Kyiv province, to show the role of the Polish nobility in the Uman agricultural exhibition, as one of the main representatives and participants of the event. **The methodology of the research** is general historical methods (analysis and synthesis), as well as the principles of scientificity, historicism, and objectivity. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that the authors focused their attention on the study of the everyday life of the Polish nobility on the example of the Uman Agricultural Exhibition and using the periodical press as a source. Such a regional orientation is quite important for a historical perspective. The article is part of a broader study of the cultural, social and private life of the nobility of the Kyiv province at the beginning of the 20th century. **Conclusions.** The Polish nobility was an active organizer and participant of the agricultural exhibition in Uman. The initiator of the exhibition was the Uman-Lipovetsk agricultural society, whose members were predominantly poles. Based on the analysis of the periodical press, the preparation for the opening of the exhibition is covered, special attention is paid to the exhibits that were presented by the Polish landowners. The event is highlighted as a significant event of social life, which was impressive with its scope, breadth of geographical range, unique organization, close cooperation between public and state structures and private individuals, primarily landowners. The Polish nobility worked hard to brilliantly demonstrate their national and cultural life at the exhibition.

Key words: Polish nobility, Kyiv province, Uman agricultural exhibition, Uman-Lipovetsk agricultural society, leisure, periodicals, memoirs.

References:

- Ali, Quis.** (1909). Wystawa rolniczo-przemysłowa w Humaniu. *Dziennik Kijowski : pismo polityczne, społeczne i literackie*, (5) 18 listopada, 1–6. [in Polish].
- Epsztein, T.** (1998). *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w.*; Instytut historii Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: DiG. 233 p. [in Polish].
- Epsztein, T.** (2005). *Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa : Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN. 589 p. [in Polish].
- Iwański, A., senior.** (1968). *Pamiętniki, 1832–1876. Iwański, A., junior. Wspomnienia, 1881–1939.* Słowo wstępne Jarosława Iwaszkiewicza. Opracował Wacław Zawadzki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. 573 p. [in Polish].
- Wystawa humańska** (1910). *Dziennik Kijowski : pismo polityczne, społeczne i literackie*. 18 (31) sierpnia, 1–4. [in Polish].
- Z wystawy humańskiej** (1910). *Dziennik Kijowski: pismo polityczne, społeczne i literackie*, 20sierpnia (2 września), 1–4. [in Polish].
- Barvinok, O.** (2021). *Uman. (Ne)znani istorii mista [Uman. (Un) known history of the city]*. Red. I. Matsevko. Lviv: Tsentr miskoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy, 280 p. [in Ukrainian].
- Vystavka v Umani [Exhibition in Uman]** (1910). *Rada: shchodenna polit., ekonom. i lit. hazeta – Council: daily flight., Economy. and lit. newspaper*, 28 serpnja, 1–4. [in Ukrainian].
- Davydyuk, V.** (2019). *Uman i Umanshchyna v kyivskii hazeti «Kyevlianyń» 1900–1919 rr. [Uman and Uman region in the Kyiv newspaper «Kievlyanin» 1900-1919]*. Uman: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Vizavi», 598 p. [in Ukrainian].
- Davydiuk, V.** (Comps.). (2016). *Nastolno-spravochnaya kniga-kalendar na 1911 god «Ves Uman» [Desktop-reference book-calendar for 1911 «All Uman»]*. Uman: Vizavi, [3b–40 k] p. [in Ukrainian].
- Donik, O.M.** (2016). Kyivska Vserosiiska vystavka 1913 r. yak vyraznyi pryklad prezentatsii dosiahnen u modernizatsii ekonomiky y miskoho zhyttia. [Kyiv all-russian exhibition in 1913 as an expressive example of presentation of achievements at modernisation of economy and municipal life]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st. – Problems of the history of Ukraine XIX - early XX century*. 25, 50–69. [in Ukrainian].

Itogi umanskoy selsko-khozyaystvennoy. promyshlennoy i kustarnoy vystavki [Results of the Uman agricultural, industrial and handicraft exhibition] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 2 oktyabrya*, 1–6. [in Russian].

K Umanskoy selsko-khozyaystvennoy i promyshlennoy vystavke. [To the Uman agricultural and industrial exhibition] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 22 avgusta*, 1–8. [in Russian].

K ustroystvu selsko-khozyaystvennoy vystavki v g. Umani [To the arrangement of an agricultural exhibition in Uman] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 6 fevralya*, 1–6. [in Russian].

Kostyuk, M. (2006). Diialnist Umansko-lipovetskoho silskohospodarskoho tovarystva z populiaryzatsii silskohospodarskykh znan pozashkilnym shliakhom (pochatok XX st.). [Activity of Uman-Lipovets Agricultural Society for popularization of agricultural knowledge out of school (early XX century)]. *Ukrainskyi Selianyn – Ukrainian peasant, 10*, 140–143. [in Ukrainian].

Kuznets, T.V. (2005). *Naselennia Umanshchyny XIX – pochatku XX stolittia [Population of Uman region of the XIX – early XX centuries]*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichniy tsentr «Kyivskiy universytet», 195 p. [in Ukrainian].

Na umanskoy selsko-khozyaystvennoy. promyshlennoy i kustarnoy vystavke [At the Uman agricultural, industrial and handicraft exhibition] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 31 avgusta*, 1–6. [in Russian].

Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1910 god: s pril. adres-kalendarya gubernii [Commemorative book of the Kyiv province for 1910: with app. provincial calendar address.]. (1909). Izd. Kiyev. gubern. statist. kom. Kiyev: Tip. Gubern. Pravleniya. 706 p. [in Russian].

Pryshepa, O. P. (2019). «Mistsia zustrichi»: kulturne dovkillia mist Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.). [«Meeting places»: the cultural environment of the cities of the Right Bank of Ukraine (late eighteenth – early twentieth century)]. Rivne: M. Dyatlyk. 688 p. [in Ukrainian].

Silskohospodarska vystavka v Umani [Agricultural exhibition in Uman] (1910). *Rada: shchodenna polit., ekonom. i lit. hazeta – Council: daily flight., Economy. and lit. newspaper, 5 veresnja*, 1–4. [in Ukrainian].

Umanskaya vystavka (Ot nashego korrespondenta). V. [Uman Exhibition (From our correspondent)] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 3 sentyabrya*, 1–6. [in Russian].

Umanskaya vystavka (Ot nashego korrespondenta). VI. [Uman Exhibition (From our correspondent)] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 4 sentyabrya*, 1–6. [in Russian].

Umanskaya vystavka (Ot nashego korrespondenta). I. [Uman Exhibition (From our correspondent)] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 28 avgusta*, 1–6. [in Russian].

Umanskaya vystavka (Ot nashego korrespondenta). IV. [Uman Exhibition (From our correspondent)] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 1 sentyabrya*, 1–6. [in Russian].

Umanskaya vystavka (Ot nashego korrespondenta). II. [Uman Exhibition (From our correspondent)] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 30 avgusta*, 1–6. [in Russian].

Umanskaya vystavka (Ot nashego korrespondenta). III. [Uman Exhibition (From our correspondent)] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 29 avgusta*, 1–8. [in Russian].

Umanskaya selsko-khozyaystvennaya i kustarno-promyshlennaya vystavka [Uman Agricultural and Handicraft Exhibition] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 13 iyulya*, 1–6. [in Russian].

Ustroystvo Krestianskago i Zemleustroitel'nogo otdelov na vystavke v g. Umani [The arrangement of the Peasant and Land Management Departments at the exhibition in Uman] (1910). *Kievlyanin – Kyiv resident, 23 maya*, 1–8. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 11.07.2022 р.

Статтю рекомендовано до друку 16.08.2022 р.

Світлана Гаврилюк

Волинський національний університет імені Лесі Українки
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: romir1991@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>.

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: slavatssetsik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>
Researcher ID : <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>
Scopus ID: 57851561700

Юрій Олексін

Національний університет водного господарства та природокористування
доктор педагогічних наук, професор (Україна)
e-mail: oleksin_roippo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6688-5193>

Ускладнення міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни

Анотація. Метою статті є дослідження ролі православного духовенства у загостренні міжконфесійних взаємовідносин на Волині на початку ХХ ст. Авторами досліджено архівні документи та матеріали періодичної преси досліджуваного періоду, в яких висвітлено ключові напрями причин і наслідків виникнення міжконфесійного протистояння на Волині, роль у цьому Російської православної церкви, органів влади та Почаївського відділу Союзу російського народу. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу й узагальнення) та спеціальних історичних (порівняльно-історичного та хронологічного), що у поєднанні з принципами об'єктивності, історизму та поліфакторності створило необхідні умови для неупередженого висвітлення поставлених завдань. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що автори на основі архівних документів та матеріалів періодичної преси з'ясували роль православного кліру, органів імперської влади та чорносотенців у загостренні міжконфесійних взаємовідносин на Волині у досліджуваний період. **Висновки.** Після підписання імператором Миколою II маніфесту 17 квітня 1905 р. створено умови для переходу православних до інших конфесій. Враховуючи особливості етнонаціонального складу населення Волинської губернії, ці процеси у ній набрали значного розмаху. Православне духовенство спільно з чорносотенцями, які відігравали важливу роль у політичному житті регіону, робили усе можливе, щоб дискредитувати представників інших конфесій в очах широких верств населення. Однак, незважаючи на таку позицію, кількість протестантів і римо-католиків на Волині неухильно зростала. Це зумовлено не стільки пропагандою їхніх віровчень серед жителів краю, змішаними шлюбами, а насамперед тими негативними процесами, що відбувалися у середовищі православного духовенства, передусім православних священників. Події Першої світової війни православний клір використовував для посилення наступу на протестантські громади, безпідставно звинувачуючи їх у зв'язках із Німеччиною, що ще більше загострювало міжконфесійні взаємовідносини. Проведення антипротестантських і антикатолицьких курсів не лише за участі ревнителів Союзу російського народу, «союзників», священників, а й учителів Закону Божого у початкових школах, свідчили про спробу зумовити новий виток протистояння між представниками різних конфесій.

Ключові слова: Волинь, міжконфесійні взаємовідносини, протестанти, православне духовенство.

Постановка проблеми. Неупереджене дослідження та аналіз міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни дають змогу об'єктивно з'ясувати роль Російської православної церкви та Почаївського відділу Союзу російського народу в їх загостренні, визначити пріоритетні напрями протидії з боку православного кліру та

«союзників» розповсюдженню протестантських віровчень у краї, діяльності римо-католицької церкви та визначення результатів діяльності чорносотенців у цьому напрямі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж останніх років з'явилася значна кількість наукових праць, присвячених дослідженню РПЦ, ролі чорносотенців у політичному житті Волині, їх впливу на загострення міжнаціональних і міжконфесійних взаємовідносин. Однак у більшості з них не проаналізовано причин міжконфесійного протистояння. Значний обсяг інформації про діяльність православного кліру, в тому числі й негативні явища, що впливали на ситуацію в церкві на Правобережній Україні, проаналізувала Ю. В. Хитровська (Хитровська : 2018). Певний обсяг інформації про діяльність протестантських громад міститься у праці І. А. Опрі (Опрі : 2012).

Для об'єктивного дослідження ролі православного духовенства і чорносотенців у загостренні міжнаціональних взаємовідносин на Волині авторами використано документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО) (Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора та Ф. 147. Волинська єпархіяльна училищна рада). Неупереджений аналіз цих документів дає змогу об'єктивно з'ясувати особливості міжконфесійних взаємовідносин на Волині та причини їх ускладнення.

Надзвичайно важливу групу документів складають матеріали періодичної преси, насамперед тієї, що видавалася РПЦ. Так, у «Волинских єпархиальных ведомостях» опубліковано значну кількість матеріалів, аналіз яких дає змогу дослідити протидію з боку РПЦ римо-католикам і протестантам та заходи, спрямовані на їх дискредитацію. Публікації в названому вище виданні доповнюють матеріали низки інших видань, що виходили у досліджуваний період на Волині.

Мета статті. У дослідженні автори поставили за мету на основі архівних джерел і матеріалів періодичної преси дослідити причини та наслідки ускладнення міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни, та з'ясувати роль у цьому РПЦ і чорносотенців.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. на Волині спостерігалось зростання кількості римо-католиків та протестантських громад, що зумовлено низкою обставин. Згідно з затвердженим 19 квітня 1904 р. імператором рішенням Державної Ради перехід із однієї в іншу інославну конфесію міг відбутися лише за згодою губернатора, шляхом подання відповідного клопотанням. Обов'язково подавалися документи, що вони не були православними, а належали до «інославної конфесії» [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 1]. Для осіб, які не досягли цивільного повноліття (молодші 15 років), необхідною була згода батьків або опікунів. У цьому випадку перехід із однієї в іншу протестантську конфесію відбувався без дозволу органів влади, лише сплачувався гербовий збір [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 13в.].

Це стосувалося римо-католиків, вірмено-католиків, вірмено-григоріанців, євангелістів-лютеран, меновітів і баптистів, євангелістів-реформістів. Категорично заборонявся перехід старообрядців у будь-яку інославну конфесію. Губернаторів зобов'язали інформувати Міністерство внутрішніх справ (МВС) про кількість осіб, що змінили конфесійну належність [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 13в.].

17 квітня 1905 р. оприлюднено Маніфест «Про начала віротерпимості», відповідно до якого православним дозволялося змінювати конфесійну належність. Оприлюднення вищезазначеного Маніфесту призвело до зростання не лише кількості протестантських громад на Волині, а й римо-католиків. Така ситуація зумовлена не лише пропагандою їхніх віровчень, а й діяльністю парафіяльних священників, частина з яких часто вступала у конфлікти з парафіянами, адже завищували плату за треби, зловживали фінансами конфесії тощо.

Щодо річниці оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. чорносотенна преса писала про те, чому «так довго добивалися тисячі російських сектантів, чому співчувала більша частина освіченого суспільства», що існувало в усіх освічених країнах сталося. Імператор проголосив «свободу совісті». Це давало можливість кожній людині сповідувати те віровчення, що йому до душі. Припинилися переслідування за релігійні переконання, але за ними не повинні були прикриватися дії, небезпечні для державного ладу, суспільства, моралі [Абрамович, 1906 : 1]. У чорносотенній пресі зазначалося, що свобода совісті – це право всім інакодумцям відкрито сповідувати свої релігійні погляди, а їх пропаганда, нав'язування іншим «це вже не свобода совісті. Це вже насильство над совістю інших». Прості люди були «не розвинуті, а головне легковірні». Тому пропаганда різних віровчень розглядалася як «порушення свободи совісті, проголошеної маніфестом 17 жовтня» [Абрамович, 1906 : 1].

Так, чорносотенці на сторінках своїх пресових органів стверджували, що представники інших конфесій використовуватимуть недосвідченість православних і порушуватимуть принципи «свободи совісті».

Згідно з указом імператора ті, хто перейшов у протестантську конфесію, мали право на вільне сповідання віри, відправлення релігійних обрядів та утворення релігійної общини.

.....
Забороняли лише ті, хто відносився до «ізувірців, а пропаганда їхнього віровчення переслідувалася» [Именной, 1906 : 1].

Протестантською общиною вважали групу осіб, які сповідували спільне віровчення, своєю метою визначали задоволення спільних віросповідних, моральних, просвітницьких і благодійних потреб її членів. Вони проводили спільні молитви. Членами общини вважалися особи, які підписали заяву про її створення та ті, хто «був записаний у книгу народжень її членів» [Именной, 1906 : 1].

Молитовні будинки можна було будувати лише після отримання дозволу губернатора чи градоначальника. Для цього необхідно подати: постанову загальних зборів членів общини з клопотанням про заплановану будову, план будівництва з дотриманням необхідних вимог, що висувалися молитовних приміщень [Именной, 1906 : 1].

Якщо в діях общини вбачали протизаконний характер, то постановою губернатора чи градоначальника її діяльність могли призупинити. Питання щодо її закриття виносилося на розгляд губернського правління. Скарги на такі дії органів влади можна було направляти у Перший департамент Сенату. Остаточне рішення щодо припинення її діяльності приймалося після заслуховування доповіді Обер-прокурора більшістю голосів [Именной, 1906 : 1].

Охочі створити протестантську общину направляли в місцеве губернське правління заяву за підписами не менше 50 осіб. У ній вказували: «найменування секти», послідовників, місцевість у якій вона мала функціонувати, місцезнаходження наявного чи запланованого для будівництва молитовного будинку та дані про осіб, які підписали цю заяву. Губернське Правління її розглядало впродовж місяця. Якщо не було всіх необхідних документів, то термін їх подачі міг бути продовженим ще на тиждень [Именной, 1906 : 1].

Загальні збори общини призначалися її керівником, але не менше 1 разу на рік, за ініціативою не менше ніж 10 членів. Загальні збори вважалися такими, що відбулися, за умови, що в них взяло участь не менше третини її членів, що мали право голосу. Раду общини не пізніше ніж за два тижні зобов'язували подати до губернського правління письмову заяву та інформацію про її членів [Именной, 1906 : 1].

21 травня 1907 року департамент духовних справ іноземних віросповідань МВС розіслав циркуляр, у якому наголошувалося, що після видання Маніфестів від 17 квітня 1905 р. «Про початку віротерпимості» та 17 жовтня 1905 р., яким проголошено свободу віросповідання та свободу совісті, інформацію про перехід осіб з однієї в іншу інославну конфесію надавати не потрібно [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 4].

Отже, відповідно до імператорського указу православним дозволялося не лише вільно змінювати конфесію, а й створювати протестантські громади, будувати молитовні будинки. Чітко визначено умови розгляду документів, необхідних для їх діяльності, порядок діяльності та умови заборони.

Варто зазначити, що напередодні Першої світової війни на Волині, окрім зареєстрованих протестантських общин, функціонували й ті, кого влада називала «ізувірцями», а їхнє віровчення переслідували.

РПЦ рішуче та активно виступала проти різноманітних сектантських рухів, що з'явилися у регіоні на початку ХХ ст. Так, стосовно «корніївців» вони наголошували, що риси цієї секти потрібно знати кожному православному священнику на Волині, бо існували передумови для її розповсюдження у віддалених районах краю. Вона найбільше розповсюджена в Овруцькому повіті, в якому до 1905 р. протестантів взагалі не було [Недельский, 1916 : 359].

Аналізуючи причини поширення протестантизму, констатуємо, що підґрунтя для цього підготували пропагандисти штундо-баптизму, німецькі колоністи та євреї «вільні євангельські християни», які до 1910 р. «встигли заразити багатьох селян ересью»: протестанти з'явилися у Білошицькій, Остапівській, Виговській, Лугівській, Іскоростенській та інших парафіях. Але «штундизм у Овруцькому повіті не мав глибокого коріння», для селян найбільш зрозумілою виявилася «корнієвщина», з простим вченням для розуму «поліщука» [Недельский, 1916 : 360].

У 1910 р. у м. В'язівка, селах Липляни, Мошки, Ласки, Шоломки, Підгрудді, м. Норинську та інших з'явилися десятки чоловіків та жінок – «святих», про яких нічого поганого не було відомо місцевим священникам. Лише у 1913 р., коли у м. Овручі, а потім у Житомирі відбувся суд над К. Каламарчуком, стало зрозуміло, що сотні селян, які зібралися біля судового залу на вулиці, мали відношення до нього. Також були присутніми його прибічники й з Київської губернії [Недельский, 1916 : 361].

Коли влада звернула на них увагу, стало відомо, що К. Каламарчук був основоположником «релігійної секти» протестантів. Про нього відомо, що він зловживав спиртними напоями, покинув господарство та сім'ю, у своїх 55 р. 5–6 років перебував у святих місцях, де «проповідував нове віровчення про православну віру, про Христа, священників, таїнства, страшний суд і про життя». Через деякий час його оточував натовп простих людей, який слухав основи нового віровчення зрозумілого йому, і головне – не «що не вимагало витрат

на хрестини, шлюб, поховання, панахиди та інші релігійні обов'язки». Після арешту основоположника секти вона не припинила свою діяльність, «а цим вигідним ремеслом зайнялися «предтеча Кравець Мефодій», лжепресвітер Дем'ян Турбал у віддалених куточках Овруцького повіту. Пропагандистів «корнієвщини» легко можна впізнати по зовнішніх ознаках: довгі коси до плечей, борода, «обличчя виснажені від плотських втіх», на головах широкополі капелюхи, на ногах обмотані білими тканинами лапті, у руках посохи-«клюки», червоний пояс поверх сорочки. В Овруцькому повіті було близько 2-х тисяч прихильників цієї секти [Недельский, 1916 : 360–361].

Для молитовних зібрань найбільш вдалим часом вони вважали глибоку ніч. Відповідно до позиції РПЦ віровчення «корнієвці» являло собою «маячню психічно хворих людей, швидше дикунів». Священників та адміністративну владу вони вважали слугами сатани. Євангеліє читали, але не визнавали «історичного Христа», стверджуючи, «що вони при ньому не були». Але така протестантська течія мала багато протиріч й не мала «власної релігійної системи» [Недельский, 1916 : 361–362].

У своїй протидії протестантським течіям РПЦ вдало використовувала появу окремих локальних течій. Аналізуючи діяльність «кіндратіївців» чи «мальованців», вони констатували, що їх основоположник К. Мальований зловживав спиртними напоями, що призвело до розладів його «нервової системи». Під час проведення молитовних зібрань він привертав до себе увагу «зтіханнями й сльозами», що вдало використовували їхні очільники. Швидкий кінець світу – головна тема його проповідей. Після зміцнення своїх позицій він розпочав проводити молитовні зібрання подібно до «христівських». Прибічники цієї течії були неосвіченими й не виявляли бажання навчатися. Незважаючи на те, що у регіоні вона не мала прибічників, у віддалених селах Овруцького повіту створено підґрунтя для її розповсюдження. Тому місіонери РПЦ зобов'язані були активізувати свою антипротестантську роботу [Недельский, 1916 : 362].

Необхідно зазначити, що складність аналізу національного складу протестантських громад на початку ХХ ст. полягає у тому, що імперська статистика, як правило, акцентувала увагу на релігійній, а не національній приналежності підданих. Через це в абсолютній більшості джерел, що висвітлюють історію протестантизму, національна приналежність вірян не згадується [Опря, 2012 : 162].

Тож поява нових протестантських течій у регіоні, де ще недавно домінувала РПЦ, викликала не лише занепокоєння її кліру, а й активну протидію з їхнього боку. До цієї справи долучилися чорносотенці, органи влади. Ведучи цілеспрямовану протидію проти протестантів та представників інших неправославних конфесій, керівництво єпархії також добре розуміло, що однією з причин послаблення православ'я у регіоні була негативна діяльність частини парафіяльних священників.

Так, у 1911 р. у с. Волосів призначили колишнього священника с. Буди-Воробійовської Овруцького повіту о. І. Яскевича. Незабаром він взяв для власних потреб 236 крб. церковних коштів, про що проінформував парафіян-уповноважених, а щодо їх повернення, то це питання залишалося відкритим до 1914 р. Парафіяни не мали змоги встановити всіх церковних сум, бо священник та «церковний староста – його улюбленець тримають все в таємниці». Церковну бухгалтерію вів його син, скріплюючи звіти церковною печаткою. Парафіяни були незадоволеними й тим, що участь у всіх розрахунках брала матушка, допомагаючи проводити з парафіянами «розрахунки за різні треби». Крім того, матушка займалася «розсіюванням дощових і грозових хмар», акушерством тощо. З огляду на позицію більшості парафіян він був змушений «дещо змінити «образ дій, щоб не викликати непотрібного незадоволення» [Волосов, 1914 : 3]. Питання щодо моральності серед парафіяльних священників піднімалося й на найвищому рівні. Так, єпископ Подільський Леонтій, зважаючи на велику кількість скарг від парафіян, які були незадоволені поведінкою парафіяльних священників, стверджував, що «одні священники тримають себе дуже високо, по-панськи, відштовхуючи від себе парафіян своїм ставленням, забуваючи, що священник – батько, пастир. Інші принижують себе своєю поведінкою, жорстокістю, вимаганням за треби і не хочуть зрозуміти, що істинно добрий пастир не залишиться без шматка хліба» [Хитровська, 2018 : 23].

Аналіз наведених фактів свідчить про систематичні фінансові зловживання з боку парафіяльного священника, а подібні випадки у досліджуваній період були непоодинокими, що й негативно впливало на імідж РПЦ.

Напередодні Першої світової війни волинський губернатор М. А. Мельников у своєму всепідданському звіті акцентував увагу імператора на зростанні кількості римо-католиків і розрив із православ'ям частини населення. Факторами, що мали визначальний вплив на ці процеси, він вважав змішані шлюби та пропагандистську роботу католицького кліру, яка була, «тонка, невловима, але давала духовенству бажані результати». З огляду на ту обставину, що католицизм і полонізація були тісно взаємопов'язані, він вважав за цілком очевидне те «зло, яке представляло самовизначення національності, що спричинило посилення ворожого населення

.....
до того періоду повністю лояльного». Характеризуючи католицьке духовенство, губернатор наголошував, що це чудово «організована і дисциплінована партія шовіністів», які вели пропаганду під релігійним прапором, натомість православне духовенство було інертним у цьому питанні [Всепожданнейший, 1913 : 2] .

У травні 1914 р. архієпископа Антонія перевели у Харківську єпархію. Аналізуючи його діяльність на Волині, констатувалося, що він докладав зусиль до зближення з місцевими старообрядцями з метою навернення їх до православ'я, з 1905 р. брав активну участь у політичному житті, будучи одним із ідеологів утворення СРН, змушував священників організувати нові відділи, організував видання чорносотенних пресових органів. Окрему увагу заслуговувала його протидія зростанню «єврейського впливу» та надання підтримки галицьким русофілам у їхній «боротьбі з українством» [Дмитриенко, 1914. : 2].

Отже, як бачимо, тогочасна волинська преса, аналізуючи діяльність архієпископа Антонія, акцентувала увагу на його ролі у діяльності СРН та залученню священників до діяльності організації, контактах із старообрядцями, але жодного слова не згадано про антикатолицьку та антипротестантську діяльність, ідеологом якої він був.

Під час Першої світової війни у волинській пресі, що підтримувала ідеологію СРН, й надалі виступали проти римо-католиків і протестантів. У них замість обмеженої «єдності вишов конгломерат» зовні взаємопов'язаних особистостей, де замість «християнської свободи ствердилося ветхозавітне законне рабство». Протестантство ж виникло на ґрунті протидії поневоленню особистості католиками. Тому це лише видимість свободи при відсутності будь-якої, навіть зовнішньої єдності. Відповідно до позиції РПЦ лише православ'я «це і є істинна єдність й справжня свобода в їх гармонійному поєднанні (Единство, 1916 : 136–137), акцентуючи увагу на тому, що війну розпочали заради «світового панування», але вона страшною для християн не була, адже її призвідники не були «істинними християнами» [Кленовин, 1916 : 17–19].

Благочинний І. Боговський у своїй статті констатував, що під час ведення воєнних дій у населення почала зростати «набожність», а «байдужість та прохолодність» віри змінилися на «щирість та ентузіазм». Щодо діяльності протестантів під час війни, у нього не було однозначної позиції. Незважаючи на протидію з боку православних священників, напередодні війни з'явилися протестанти. Лише після виселення німецьких колоністів за межі Волині це «зло немов припинилося». Щодо антиурядової діяльності, то згідно з чутками у «народну масу» іноді проникали «різноманітні революційні брошури». Це свідчило про розкладову діяльність «сектантів». Їх селяни очевидно привозили з міста, де, ймовірно, на користь «фатерланду працюють невловимі прибічники кайзера» [Боговский, 1916 : 171–173].

2–5 березня 1916 року у Житомирі відбулася місіонерська нарада з поточних питань із боротьби зі «штундою й хлистівщиною на Волині» під головуванням архієпископа Євлогія. Розглянули питання про посилення протидії «місцевій пропаганді сектантства», про місію «ревнителів православ'я», народно-місіонерські курси, запропоновано нову методику місіонерської діяльності через залученням до неї жінок тощо. Прийняли рішення організувати Волинську місіонерську раду та взаємовідносини місіонерів, благочинних і парафіяльних священників [А, 1916 : 119].

Для активізації місіонерської антипротестантської роботи ще на початку 1914 р прийняли рішення залучали до неї й вчителів, які викладали Закон Божий, що були готовими до цієї справи. З цієї метою запланували провести у Житомирі відповідні педагогічні курси для 108 вчителів предмету з усіх повітів. На них мали читати методику викладання, «з зразковими практичними уроками», і «викриття сектантства з зразковими місіонерськими бесідами». Для вчителів бажано також викладати на курсах, крім названих предметів, також методику церковного співу, регентство й хоровий церковний спів. На підготовку та проведення цих курсів просили Синод виділити 3 тис. крб., їх заплановано провести для священників з 9 до 15 червня, для вчителів Закону Божого – з 16 до 29 червня 1914 р. [ДАЖО. Ф. 147. Оп.1. Спр. 480. Арк. 1 зв.-2].

Зважаючи на послаблення позицій РПЦ, місіонерські відділи важливу увагу приділяли релігійному вихованню молоді. Адже представники інтелігенції, які отримували освіту під керівництвом духовенства, часто залишалися «глухими до його слів». Подібні настрої юнацтва були зумовлені тим, що «психіка дитини є нездатною чи малоздатною до релігійних переживань», або «вихователі не розбудили й закріпили релігійну налаштованість», або оточення не «розвивають чи свідомо приглушують пробудження релігійної потреби». Тому зрозуміло, що виховання як фактор у формуванні релігійної особистості відіграло ключову роль [Махаев, 1916 : 87–92].

Отже, з огляду на ситуацію, що склалася на Волині напередодні та під час Першої світової війни, православне духовенство активізувало місіонерську діяльність, залучаючи до її проведення не лише священників, ревнителів СРН, рядових «союзників», а й учителів

початкових шкіл, які викладали Закон Божий. З цієї метою за підтримки Синоду РПЦ для них провели спеціальні курси.

Одним із важелів впливу на погляди населення було те, що православний клір намагався зобразити протестантів «ворогами імперії», це питання особливо актуалізувалося під час Першої світової війни. Щодо цього міністр внутрішніх справ імперії О. О. Хвостов у своєму циркулярному розпорядженні зазначав, що найбільшу небезпеку становили ті «сектантські організації», які мали підтримку нелегальних організацій, так і тих, які були зареєстровані, окрема увага акцентувалася на їх співпраці з Німеччиною. Під час обшуку влітку в одного з керівників «віросповідної організації виявлені докази отримання ним з Німеччини директив», у яких зазначено, що він мав тримати «своїх агентів напоготові» з метою «викликання безпорядків всередині імперії». Це змушувало органи влади уважно спостерігати за діяльністю сектантів [Циркуляр, 1916 : 3].

Окрема увага акцентувалася на тому, що, ведучи підготовку до війни з Російською імперією, Німеччина не лише спрямувала значні зусилля на зміцнення свого військового потенціалу, а й на німецьких колоністів. Підкорити імперію потрібно було не лише фізично, а й духовно. Тому серед майбутніх солдатів бродили з «німецьким золотом в кишенях, служителі німецького Бога», які проповідували любов між людьми, відразу до зброї, відмову від пролиття людської крові під час зіткнення народів. Поступово «штундизм» почав розповсюджуватися у Південно-Західному краї. Німецьким коштом розпочали займатися «проповідуванням штундизму й російські селяни». Після указу про віротерпимість ніхто з протестантів не скористався їм так, як «штунди». У той період уряд повністю випустив з уваги, що «штундизм має для Росії не тільки релігійне значення, а й зовнішньополітичне». Він ставився до нього як до внутрішньо російської секти, а це меншою мірою «було наївністю». Дивитися на штундизм з погляду віротерпимості – це змішувати дві абсолютно різні речі: «релігійну совість і зовнішню політику Німеччини». Адвентистський журнал «Маслина» у номері за 1907 р., підсумувавши витрати «Німецького союзу» на пропагандистську роботу в Росії, вказував, що Союзом витрачено: на Східну Росію – 4 578 крб 69 коп., на Південну – 8 540 крб 26 коп., на Північну – 6 661 крб 08 коп. [Н.. 1915 : 509–511].

Тож органи імперської влади спільно з кліром РПЦ, зважаючи на воєнний стан, на сторінках пресових органів та в низці документів звинувачували протестантів у співпраці з Німеччиною та представниками антиурядових організацій. Окрема увага акцентувалася на тому, що ще задовго до війни протестанти отримували відповідне фінансування з-за кордону не лише для пропаганди свого віровчення, а й для реалізації планів Німеччини.

Висновки. Отже, напередодні та на початку Першої світової війни на Волині спостерігалось різке загострення міжконфесійних взаємовідносин. Незважаючи на легальний статус багатьох протестантських общин, їх діяльності активно протидіяв православний клір. Чорносотенці спільно з органами влади робили усе можливе, щоб протидіяти зростанню впливів протестантів і римо-католиків, а на сторінках своїх пресових органів висували проти них безпідставні звинувачення. Така діяльність ще більше загострювала й так непросту ситуацію у сфері міжконфесійних взаємовідносин на Волині. Важливу роль у послабленні позицій РПЦ у регіоні відіграла діяльність частини парафіяльних священників, які самовільно підвищували плату за виконання релігійних обрядів, привласнювали кошти тощо.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам архівів та бібліотек, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства або / публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Абрамович, Н.** (1906). Абрамович Н. Свобода совести. К годовщине манифеста. *Волинская жизнь*. 17 (30) октября. 1906. 3. 1.
- А.** (1916). А. П. С. Миссионерское совещание. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 10-го марта. 10–11. 119.
- Боговский, И.** (1916). Мировая война. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 28-го апреля. 18. 171–173.
- Волосов, С.** (1914). Землевладелец. Корреспонденции. Приходские и церковные порядки (письмо в редакцию). *Наша Волянь*. 10-го марта. 65. 3.
- Всепопданнейший** (1913). Всепопданнейший отчёт волинского губернатора. *Наша Волянь*. 11 декабря. 112. С. 2.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Дмитриенко, М.** (1914). Архиепископ Антоний (К переводу в Харьковскую епархию). *Наша Волянь*. 23 мая. 133. 2.

-
- Единство** (1916). Единство и свобода в христовой церкви и извращение этих начал в латинистов и протестантов. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 24 марта. 13. 136–137.*
- Именной** (1906). Именной Высочайший Указ. О порядке устройства отделившимися от православия сектантами общин, а также о правах и обязанностях оних лиц. *Волынская жизнь. 24 октября (6 ноября). 9. 1.*
- Кленовин, В.** (1916). Об отношении к ужасам войны. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная 7-го января. 2. 17–19.*
- Махаев, Н.** (1916). О необходимости религиозного воспитания. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 18-го февраля. 8. 87–92.*
- Н.** (1916). Н. В. Штунда, немецкие колонисты и Малороссия. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 13 августа. 33. 509–511.*
- Недельский, С.** (1916). Секта «Корниевцев». *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1-го декабря. 48–49. 359–362.*
- Опря, І.** (2012). Національний склад протестантських громад Правобережної України на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. 12. 162–168.*
- Хитровська, Ю. В.** (2018). Громадська думка щодо становища РПЦ та вплив православного духовенства на населення Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (Крізь призму публікацій православної преси). *Сторінки історії. 45. 19–28.* DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117189
- Циркуляр** (1916). Циркуляр о сектантах. *Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. 22-го сентября. 36. 3.*

Svitlana V. Havryliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University
Dr (History), Professor

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering
PhD (History), Associate professor (Ukraine)

Yuriy P. Olleksin

National University of Water and Environmental Engineering
Dr (Pedagogy), Professor (Ukraine)

Complication of Interreligious Relations in Volyn on the Eve and During the World War I

Abstract. *The purpose of the article is to study the role of the Orthodox clergy in the aggravation of inter-confessional relations in Volyn at the beginning of the 20th century. The authors have researched archival documents and periodical press materials of the researched period, which highlight the key directions of the causes and consequences of the inter-confessional confrontation in Volyn, the role of the Russian Orthodox Church, authorities and the Pochaiv branch of the Union of the Russian People in this. The research methodology is based on the use of general scientific research methods (analysis, synthesis and generalization) and special historical (comparative-historical and chronological) methods, which, in combination with the principles of objectivity, historicism and multifactoriality, created the necessary conditions for impartial coverage of the tasks. The scientific novelty of the work lies in the fact that the authors, on the basis of archival documents and materials from the periodical press, found out the role of the Orthodox clergy, the imperial authorities and the Black Hundreds in the aggravation of inter-religious relations in Volyn in the period under study. Conclusions.* After Emperor Nicholas II signed the manifesto on April 17, 1905, conditions were created for the transition of Orthodox to other denominations. Taking into account the peculiarities of the ethno-national composition of the population of the Volyn province, these processes have gained significant momentum in it. The Orthodox clergy, together with the Black Hundreds, who played an important role in the political life of the region, did everything possible to discredit representatives of other faiths in the eyes of the general population. However, despite this position, the number of Protestants and Roman Catholics in Volyn steadily increased. This was caused not so much by the propaganda of their beliefs among the inhabitants of the region, by mixed marriages, but primarily by those negative processes that took place among the Orthodox clergy, primarily Orthodox priests. The events of the First World War were used by the Orthodox clergy to intensify their attacks on Protestant communities, unjustifiably accusing them of ties to Germany, which further aggravated inter-religious relations. Conducting anti-Protestant and anti-Catholic courses not only with the participation of zealots of the Union of the Russian People, «allies», priests, but also teachers of the Law of God in

primary schools, testified to an attempt to create a new round of confrontation between representatives of different faiths.

Key words: Volyn, inter-confessional relations, Protestants, Orthodox clergy.

References:

- Abramovich, N.** (1906). Svoboda sovesti. K godovshchine manifesta. [Freedom of conscience. To the anniversary of the manifesto]. *Volynskaya zhizn*. 17 (30) oktyabrya. 1906. 3. 1. [in Russian].
- A.** (1916). A. P. S. Missionerskoe soveshchanie [Missionary meeting]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 10-go marta. 10–11. 119.
- Bogovskij, I.** (1916). Mirovaya vojna [World War]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 28-go aprelya. 18. 171–173. [in Russian].
- Volosov, S.** (1914). Zemlevladelc. Korrespondencii. Prihodskie i cerkovnye poryadki (pis'mo v redakciyu) [Landowner Correspondence. Parish and church regulations (letter to the editor)]. *Nasha Volyn'*. 10-go marta. 65. 3. [in Russian].
- Vsepoddannejshij** (1913). Vsepoddannejshij otchyot volynskogo gubernatora [The most obedient report of the Volyn governor]. *Nasha Volyn'*. 11 dekabrya. 112. S. 2. [in Russian].
- DAZO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- Dmitrienko, M.** (1914). Arhiepiskop Antonij (K perevodu v Har'kovskoyu eparhiyu) [Archbishop Anthony (For transfer to the Kharkiv Diocese)]. *Nasha Volyn'*. 23 maya. 133. 2. [in Russian].
- Edinstvo** (1916). Edinstvo i svoboda v hristovoj cerkvi i izvrashchenie etih nachal v latinistov i protestantov [Unity and freedom in the Christian Church and the perversion of these principles by Latinists and Protestants]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 24 marta. 13. 136–137. [in Russian].
- Imennoj** (1906). Imennoj Vysochajshij Ukaz. O poryadke ustrojstva odelivshimisya ot pravoslaviya sektantami obshchin, a takzhe o pravah i obyazannostyah onih lic [Named Supreme Decree. About the order of organization of communities separated from Orthodoxy by sectarians, as well as about the rights and obligations of those persons]. *Volynskaya zhizn'*. 24 oktyabrya (6 noyabrya). 9. 1. [in Russian].
- Klenovin, V.** (1916). Ob otnoshenii k uzhasam vojny [About the attitude to the horrors of war]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya 7-go yanvarya. 2. 17–19. [in Russian].
- Mahaev, N.** (1916). O neobhodimosti religioznogo vospitaniya [On the necessity of religious education]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 18-go fevralya. 8. 87–92. [in Russian].
- N.** (1916). N. V. Shtunda, nemeckie kolonisty i Malorossiya [Shtunda, German colonists and Little Russia]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 13 avgusta. 33. 509–511. [in Russian].
- Nedel'skij, S.** (1916). Sekta «Kornievcev» [Sect "Kornievcev"]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 1-go dekabrya. 48–49. 359–362. [in Russian].
- Oprya, I. A.** (2012). Nacional'nij sklad protestants'kih gromad Pravoberezhnoï Ukraïni na pochatku XX st. [The national composition of the Protestant communities of the Right Bank of Ukraine at the beginning of the 20th century.]. *Naukovi praci Kam'yanec'-Podil's'kogo derzhavnogo universitetu*. 12. 162–168. [in Ukrainian].
- Hitrovs'ka, YU. V.** (2018). Hitrovs'ka Gromads'ka dumka shchodo stanovishcha RPC ta vpliv pravoslavnogo duhovenstva na naselennya Pravoberezhnoï Ukraïni naprikinci XIX – na pochatku XX st. (Kriz' prizmu publikacij pravoslavnoi presi) [Public opinion regarding the position of the Russian Orthodox Church and the influence of the Orthodox clergy on the population of Right-Bank Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. (Through the prism of publications of the Orthodox press)]. *Storinki istorii*. 45. 19–28. DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117189/ [in Ukrainian].
- Cirkulyar** (1916). Cirkulyar o sektantah [Circular about sectarians]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' oficial'naya. 22-go sentyabrya. 36. 3. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.08.2022 р.

Олександр Даниленко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>
Researcher ID : <https://publons.com/researcher/AFE-3080-2022/>

Святослав Даниленко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>
Researcher ID : <https://publons.com/researcher/AAN-4914-2020/>

**Нормативно-правове оформлення податкової системи
Наркомпроду УСРР (1919–1923 рр.)**

Анотація. Мета статті – розкрити процес і показати особливості формування нормативно-правової бази податкової системи Наркомпроду УСРР у 1919–1923 рр. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що реалізуються через загальнонаукові методи – аналізу, синтезу та узагальнення, а також спеціально-історичні – історико-генетичний, історико-системний, історико-порівняльний. **Наукова новизна** роботи полягає в постановці проблеми, яка до цього не була предметом спеціального дослідження, залученні нових архівних та друкованих джерел, оригінальних узагальнень та **висновках**. Останні полягають у тому, що більшовицька ідея і практика продрозверстки, її державні органи з самого початку формувалися в Москві й адміністративно поширювалися на окуповану Україну. Видані урядові постанови, декрети і розпорядження розкривають еволюцію організаційних форм продродатку, що відбувалася шляхом заперечення принципу розверстки, елементи якого спостерігалися в нормативно-правових актах та податкових практиках початку непу. Продподаток замінив натуральний податок, що стягувався за розверсткою до березня 1921 р., але він трансформувався у так звану «множинність» окремих податкових натуральних стягнень із використанням адміністративно-судових методів впливу на платників. Відносна універсалізація продродатку сталася внаслідок упровадження єдиного натурального податку, який скасував багатоплановість окремих натуральних податків. Єдиний сільськогосподарський податок 1923/1924 р., сплачуваний натурою і грошми, завершував уніфікацію податкової системи. Наркомпродівська система, проіснувавши п'ять років, поступилася податковій системі Наркомфінансів УСРР.

Ключові слова: продрозверстка, продродаток, Наркомпрод УСРР, урядові постанови, розпорядження, декрети, податкова система.

Постановка проблеми: Історія становлення людської цивілізації невід'ємна від функціонального феномену і водночас соціально-економічного та адміністративного інституту – податкової системи. Вони розвивалися одночасно, а в модерні часи досконала і конструктивна система податків була показником і виразником цивілізованості соціуму. Від нормативно-правового механізму нарахування та стягнення податків залежали розвиток економіки країн, регіонів, соціальна стабільність, нарешті соціальні стандарти. Прозорість оподаткування і мотиваційно-прикладна складова податків не менш важливі для демократичного суспільного поступу, ніж демократія і виборче законодавство. Через податкову систему здійснюється функціональна реалізація суспільного договору, дотримується його баланс між владою і народом. Однак теорія і практика податкової справи не завжди співпадали, а в історії податків і податкових систем різних країн зафіксовано чимало суперечливих колізій, драматичних подій і явищ їх застосування. Не є винятком і доба революційних змін, карколомних експериментів в УСРР періоду так званого «воєнного комунізму», проголошення та впровадження нової економічної політики (непу).

Аналіз джерел та останніх досліджень. В українській історіографії є праці, предметом дослідження яких була продовольча політика, проблема використання продродатку в умовах голоду 1921–1923 рр., взаємин між республіками, бюджетна система і податки, але не було

комплексних студій двох фаз розвитку в УСРР єдиної радянської податкової системи – наркомпродівської та наркомфінівської. Хоча історія створення і діяльності Наркомпроду УСРР висвітлювалася в контексті здійснення ленінської продовольчої політики, подолання наслідків голоду, скасування розверстки і впровадження продподатку [Денисовець, 1982: 88–96; Калініченко, 1997; Корновенко, 2004; Кульчицький, 1996; Лазуренко, 2003; Скрипчинська, 2014]. Процес оформлення нормативно-правової бази податкової системи Наркомпроду УСРР в 1919–1923 рр. окремо не досліджувався. Нами він аналізується на основі радянського податкового законодавства – законів, декретів, урядових рішень та розпоряджень, архівних документів і матеріалів, а також прикладних тематичних досліджень.

Метою статті є висвітлення процесу формування нормативно-правової бази податкової системи Наркомпроду УСРР у 1919–1923 рр.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історичних та історіографічних джерел засвідчує наявність двох періодів функціонування продподаткової системи Наркомпроду в УСРР: перший охоплював січень 1919 – березень 1921 р., другий тривав до грудня 1923 р. Вони обумовлювалися військово-політичною і соціально-економічною ситуацією в країні, відтак – організаційно-структурними формами і методами впровадження продовольчої політики. Її фундатором та ініціатором був В. Ленін, який, керуючись політичною доцільністю і «чуйкою» самозбереження, наважився запровадити систему «воєнного комунізму». Вона не обмежувалася продрозверсткою, виходила за її межі, представляючи форму господарювання і економічну політику держави одночасно. Не революційний романтизм спонукав його до цього, а прикладний раціоналізм, експериментальна спроба впровадження комуністичного ладу (ліквідація ринку і грошового обігу, діяльність єдиних споживчих товариств, прямий продуктообмін тощо). Комуністична модель зазнала краху, виявилася недієздатною, особливо в умовах громадянської війни та інтервенції. А продовольча політика в особі Наркомпроду, як заручниця загального економічного експерименту, виконувала прикладну функції: повсякденне забезпечення хлібом великих міст, армії, органів державної безпеки. Вона не була автономною, а надто залежною від ідеології і практики комуністичного штурму.

Організаційно-політичне становлення наркомпродівської системи в РСФРР розпочалося з урожаю 1918 р., а в Україні – після декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР «Про організацію продовольчої справи на Україні» від 26 січня 1919 р. [Кондуфор, 1953: 22]. 26 лютого законодавчо оформили «ударну групу» Наркомпроду на місцях – робітничі продовольчі загони [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины №10-11, 1919: 106]. Термін «розверстка» у продподатковому дискурсі в Україні, якщо не брати до уваги привнесений з радянської Росії у 1918 р., постає 12 квітня 1919 р. в урядовому декреті Раднаркому УСРР «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р.» [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №36, 1919: 121]. Він абсолютно копіював російський декрет, а всеохоплююча системна інтеграція стала тоді офіційною політикою Москви в Україні: поширення банкнот Росії номіналом від 1 до 3 рублів, об'єднання статистичних управлінь, зовнішньої торгівлі, здійснення єдиної економічної політики, єдності дій урядів стосовно використання енергетичних та продовольчих ресурсів в Україні, проведення митної політики. 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК видав декрет про інституційне та функціональне об'єднання базових наркоматів республік «в руках єдиних колегій», але декларативно визнавав «...незалежність, свободи і самовизначення трудящих мас України» [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, 36, 1919: 264]. До уніфікаторського списку Наркомпрод не потрапив, але протягом 7-14 червня 1919 р. Наркомпрод РСФРР системно та організаційно поглинув Укрнаркомпрод, очолюваний В. Владимировим.

Отже, більшовицька ідея і практика продрозверстки не лише поширилася в Україні, але і діяльність її державних органів «версталася» у Москві. Тому перше півріччя 1919 р. виявилися фазою організаційно-юридичного оформлення російсько-радянської продподаткової системи. Так розверстка не мала ознак податку, але вона формувала принципи наркомпродівської системи заготівель продовольства, яка проходила історичні стадії становлення. Вона не була «національним продуктом», а імпортованим з Кремля.

У лютому–березні 1921 р., коли стала зрозумілою, хоча не для всіх більшовицьких лідерів, недолугість політики «воєнного комунізму», дієздатність Наркомпроду не піддавали сумніву. Висловлювалися думки про ліквідацію Наркомату соціального забезпечення УСРР [Шарпай, 2006: 37-56], але не продподаткової системи Наркомпроду. Вона залишалася без суттєвих змін до кінця 1921 р.

Другий етап її становлення, якщо вдатися до періодизації її функціонування та розвитку, розпочався з реорганізаційної фази, яка затрималася у часі. І для цього були законодавчі підстави: урядові декрети, партійні постанови директивного значення. 27 березня 1921 р. ВУЦВК пояснив, що «заміна існуючої розверстки» розпочнеться з урожаю 1921 р. [Материалы по

.....
натуральному налогу, 1921: 6-7] Отже, організаційно і функціонально зберігалася «стара» система продовольчої політики і практики доби «воєнного комунізму», яка фактично діяла в умовах «нового» економічного курсу.

Перш ніж розпочати аналіз урядових юридичних і нормативно-правових актів, варто зазначити доцільність постановки проблеми, яка винесена в назву статті: «нормативно-правова база наркомпродівської системи». Окремі постанови Раднаркому і ВУЦВК мали статус нормативних актів (інструкції, положення, порядок оподаткування), а деякі стосувалися інституційних повноважень державних органів (Наркомпрод і його структура, продкомісії, продовольчі ревтрибунали, сільради, комнезами тощо). Останні мали певний юридичний статус. Термін «наркомпродівська» історично пов'язаний з функціями Наркомпроду, які були аналогічними для 1918 – березня 1921 р. і початкового періоду непу, тобто зберігалася цілісність системи. Однак є і певний етимологічний нюанс: термін «наркомпродівський» включає визначення продподатковий, яке вирізняє, хоч і умовно, від попередньої доби «воєнного комунізму».

Поняття «податкове законодавство» доволі широко вживалося на початку 1920-х рр. в документах, літературі і фіскальній практиці УСРР. Його можна досліджувати під кутом зору правничої науки, вдаючись до юридичних тонкощів, але це предмет інших студій. Для науково-історичного аналізу важливо виявити урядові постанови, декрети, розпорядження, резолюції та постанови Всеукраїнських з'їздів рад робітничих і селянських депутатів, які стосувалися нормативно-юридичного оформлення продподаткової системи Наркомпроду в УСРР. Пізнавальне значення має динаміка їх появи, тобто інтенсивність законотворчої діяльності самих податкових органів, а не лише вищих законодавчих установ (ВУЦВК, з'їзди рад тощо). Фактично об'єктом вивчення є радянське податкове законодавство, а предметом – юридичні акти про конкретні форми податків, про їх функціональне і змістове наповнення. Історики, досліджуючи податкову політику в УСРР 1920–1930-х рр. [Міняйло, 2007; Скрипчинська, 2014], систему приватного підприємництва [Сушко, 2003; Олянич, 2012], державного та кооперативного майнового страхування [Латишева, 2012], виокремлюють ту частину податкового законодавства, яка стосується їхнього предмету вивчення. Поза увагою учених залишився феномен законотворчої активності виконавчих і законодавчих органів радянської влади, який проявив себе в інтенсивності появи нормативно-правових актів, а з іншого боку – продемонстрував суперечливість соціально-економічних відносин початкового етапу непу. Урядові постанови реалізовувалися доволі швидко, враховуючи глибину кризових явищ 1921–1923 рр., відтак їх загальна сукупність забезпечувала повсякденну податкову практику, тобто набували функціональних ознак соціальних явищ.

Предметом наукового аналізу стали офіційні періодичні видання державних і законодавчих органів УСРР, які виходили українською та російською мовами, а також опубліковані тоді збірки постанов, видання окремих матеріалів з питань податкової справи. Використано матеріали всеукраїнських з'їздів рад, які розглядали прикладні проблеми оподаткування непманів, приватних селянських та колективних господарств, кооперативних товариств. Зазвичай їх ототожнюють з джерелами дослідження тих чи інших соціально-економічних і політичних явищ непу, але носіями інформації є не типографічні збірки, а конкретні законодавчі акти (постанови, декрети тощо). Їх видова одноманітність, яка демонструє бюрократичну систему радянської влади, не викликає інтелектуального зацікавлення. Інша справа – поле застосування, регулятивно-фіскальна функція конкретних форм оподаткування, виписаних радянським законодавцем. Лише протягом 1922 р. було ухвалено 62 постанови (тобто умовно-орієнтовно 5 на місяць), які юридично і лінгвістично оформили феномен радянських податків. А загалом виявлено близько сотні нормативно-правових актів, які умовно можна поділити на кілька тематичних груп: постанови, декрети про скасування продрозверстки та впровадження продподатку, про галузеві форми його застосування, про початок податкової кампанії, про окремі види податків. Структурно і функціонально їх поєднує те, що всі вони представляли податкову систему і систему податків в Україні початку непу. Кожен новий юридичний документ (постанова, декрет) скасовував дію попереднього, або ж вносив зміни до нього, тому хронологічний підхід є важливим, а не просто його формальним зазначенням. Законодавче ухвалення, скасування або доповнення урядової постанови розкривали основні етапи організаційного оформлення конкретного виду податку, тобто фіксували історію його розвитку. Вона могла бути декларативною, коли форма податку проголошувалася, але не впроваджувалася, а з іншого боку – декретною, тобто прямої дії. Це стосується обставин функціонування продрозверстки, яка фактично діяла на окупованих радянською владою регіонах України у 1918–1919, 1920 р., тому що українські уряди тих років не застосовували цієї форми конфіскації хліба, фуражу, продовольства.

В умовах інкорпоративного освоєння України Росією ідея і практика розверстки з усіма її нюансами була насаджена, як зазначалося, метрополією. У звіті про політичну діяльність ЦК

РКП(б), з яким В. Ленін (Ульянов) виступив 8 березня 1921 р. на X з'їзді партії, зазначалося, що питання «...про податок і розверстку в законодавстві у нас поставлене давно, ще з кінця 1918 року» [Ленін, 1974: 24]. Отже була альтернатива, яку Ленін визнав перед делегатами: «Закон про податок» від 30 жовтня 1918 р., який запровадив «натуральний податок з землеробів». Він був юридичним фактом, але не застосованим на практиці, оскільки військово-політична доцільність висунула на порядок денний принцип розверстки. 15 березня лідер більшовиків доповідав про заміну розверстки натуральним податком, видаючи цю функціональну трансформацію за економічну політику, яка згодом набула ознак реформи – неп. Однак формального натурального податку 30 жовтня 1918 р. ніхто не скасовував, тому відбулося його повернення. Принцип розверстки залишався, навіть за умов функціонування продподатку.

Як й інші важливі для радянської імперії політичні рішення, курс на скасування розверстки був ухвалений партійним з'їздом. З одного боку він виявився наміром і тактично-стратегічним кроком для соціально-економічної стабілізації, а з іншого – тимчасовим відступом від комуністичної доктрини. Прямого продуктообміну та омріяного комунізму, крім його військово-репресивної форми, не сталося, тому повернулися до класичних законів економічного розвитку суспільства. Ленін не ідеалізував продподаток, вважав його лише «однією із форм переходу від своєрідного «воєнного комунізму», який надавав селянинові ілюзорну можливість «свободи торгівлі», але обмеженої рамками «місцевого господарського обороту» [Ленін, 1974: 131]. Розмова про лишки, якими селянин мав право торгувати, була черговою більшовицькою оманю, а впровадження 17 видів натурального податку (майже на всі види сільськогосподарської продукції) не сприяло активізації товарного виробництва та ринкових відносин. Селянське господарство «натуралізувалося», тобто селянин намагався уникнути системного оподаткування, тому обробляв таку кількість землі, яка задовольняла його споживчо-трудоу норму.

Більшовицька система взяла на озброєння «ленінську реформу» про заміну розкладки натуральним податком на зернові культури та сировину. Необхідно було заспокоїти селян, продемонструвати поступливість більшовиків, показати рішучий крок на шляху реального зміцнення «союзу робітників і селянства», заявити про зміни економічної політики. Однак реальна податкова практика, яка грішила «викривленнями лінії партії», та особливо податкове законодавство, а воно засвідчувало пряму дію влади, – фактично і юридично спростовували принцип новизни чергової економічної реформи.

Важлива для влади постанова ВУЦВК «Про заміну продовольчої розверстки податком» була ухвалена 27 березня 1921 р., а базові декрети, постанови, інструкції Раднаркому УСРР (близько 15 позицій) з'явилися в одному із перших збірників нормативно-правових актів про податки [Матеріали по натуральному налогу, 1921]. Мотиваційна складова цієї постанови доволі дивна: сподівання на продподаток, який «...забезпечить правильне і спокійне ведення господарства на основі більш вільного користування землеробами продуктами своєї праці і власними господарськими засобами для зміцнення селянського господарства і підняття його продуктивності, а також з метою точного встановлення покладених на землеробів державних зобов'язань» [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 5]. На жаль, «спокійного» господарювання в українських селах тоді не спостерігалось, тому що селяни масово повстали проти реквізиції хліба та конфіскації майна в умовах дії продподатку. Постанова декларувала зменшення податку порівняно з розверсткою, який мав забезпечити потреби армії, міського населення, робітників, а його загальне надходження мала б зменшуватися у зв'язку з темпами відбудови транспорту і промисловості. Про економічне обґрунтування ставки продподатку не говорилося, але проголошувався принцип нарахування: відсоткове або дольове відрахування вироблених селянським господарством продуктів. Фактично залишався модифікований принцип розверстки, не кажучи про реальну практику його застосовування в українських селах. Законодавець рекомендував податківцям «брати до уваги» подвірну кількість десятин посіву, стан майна, душ селянської сім'ї, наявність худоби в господарстві. Закладався принцип прогресії оподаткування, а також пільгового стимулювання платників за збільшення посіву, виробництва зерна тощо. Все, що залишалося після виконання натурального податку – становило «лишки», які призначалися для внутрішнього споживання і так званій «обмін» в межах місцевого значення через кооперацію, ринок, базар. Перспектива маловітна, враховуючи збереження розверстки до кінця 1921 р.

27 березня 1921 р. ВУЦВК розпорядився зменшити продрозверстку з врожаю 1920 р., яка фактично призвела до голоду. Однак законодавчий орган, діючи «в інтересах розвитку селянського господарства», вирішив затримати продрозверстку до нового урожаю, тому що продзагони і система Наркомпроду загалом спромоглися викачати із селян 40% державного завдання [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 6-7]. Знову постало питання перехідного періоду з огляду на ситуацію, а не засади і принципи економічної політики. Продзагони не зібрали 95 млн пудів хліба за розверсткою. Тому її зменшили на 45 млн, а решту зобов'язали

..... виконати до нового урожаю. Вражає дивна мотивація, яка постає у зверненні ВУЦВК від 27 березня: «доведеться їх зібрати у формі розверстки» через «термінову державну необхідність». За таких умов розмови про «лишки» були «зайвими», хитким законодавчим наміром.

Республіканський урядовий вісник опублікував постанови Раднаркому УСРР «Про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р.» та «Про натуральний податок на зернові продукти» 29 березня 1921 р. за підписом голови уряду Х. Раковського [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №5, 1921: арт. 154, 155]. Відсутність лишків в умовах голоду та спаду виробництва зерна після виснажливої війни і «революційних перетворень» більшовиків в аграрному секторі фактично унеможливила повноцінне впровадження продподатку. Декрет ВУЦВК 27 березня «Про натуральний податок на хліб, картоплю та олійне насіння» встановив план стягнення продподатку хлібних культур – 117 млн пудів (замість 160 млн у 1920 р.), картоплі – 15 млн (було 39 млн), олійних – 2,7 млн (з 6,3 млн) [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 20]. Зменшення натурального податку не було пільгою селянам, а лише наслідком невиконання розверстки з врожаю 1920 р., тому зупинилися на зазначених цифрах, хоча і вони викликали сумнів продорганів на місцях.

Постанова встановлювала порядок нарахування продподатку з кожного господарства, враховуючи кількість їдоків, площу ріллі, пересічний урожай в районі. Семи розрядам врожаю (від 25 до 70 пудів з десятини) відповідали сім соціально-економічних груп господарств, але з огляду на оподаткований мінімум землі на душу. Якщо припадало на двір 0,5 десятини з пересічним врожаєм 25 пудів, то податок становив 10 фунтів, а за умови 4,1 десятини – 260 фунтів продподатку [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 22]. Запропонований принцип оподаткування вирізнявся від розверстки, але за умов її подовження нівелювався. Податкові органи Наркомпроду повідомляли уряд про невиконання продрозверстки, тому 29 березня 1921 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р.». Звільненню від розкладки підлягали господарства Волинської, Катеринославської, Харківської та Чернігівської губерній, які виконали найбільше розверстки і потерпали найдуже від неї. А друга частина постанови, яку дослідники не виокремлюють, стосувалася адміністративного механізму використання лишків зернових культур.

Ідеалізовані урядовцями на початку, та згодом істориками, лишки набули ознак інституційно-функціонального символу впровадження нового економічного курсу. Перехідний місток від розверстки до товарно-обмінних операцій. Раднарком зобов'язав Наркомпрод в триденний термін подати на затвердження правила «...про розпорядження селянами своїми лишками, що залишаються у них після розкладки» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №5, 1921: арт. 154]. Це положення постанови стосувалося звільнених від розверстки губерній, а решти – після виконання зменшеної розкладки. У такий спосіб уряд стимулював її довершення. Наркомпроду, як державному органу з організації виконання розверстки та продподатку, доручили формування державних товарообмінних пунктів, а разом з НКВС УСРР – розробити «...проект заходів по урегулюванню ринків, базарів, ярмарок і по боротьбі з перекупщиками і спекулянтами» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №5, 1921: арт. 154]. Профспілкам дозволили купувати продукти через сільські споживчі товариства, але винятково у селян, які виконали розверстку.

Постанови ВУЦВК, Раднаркому УСРР, УЕР, опубліковані в офіційних часописах, крім їх прикладного застосування, розкривали хронологію подій на законодавчому полі. 10 березня 1922 р. президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про виконання продподатку», встановивши його обсяг – 68,3 млн пудів [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №12, 1922: арт. 199]. 2 квітня Раднарком оголосив про порядок користування селянами лишками зернових культур, фактично зобов'язавши їх «колективно та індивідуально здати за власним бажанням» в обмін на товари, а також обмін між селянами в межах волості [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 11]. 19 квітня уряд дозволив вільний обмін, купівлю та продаж лишків зернових культур після виконання натурального податку продуктів сільського господарства [Матеріали по натуральному налогу, 1921: 14-15]. Отже, принцип «вільного обміну» поширився і на продподаток. Фактично ж принцип розверстки зберігався, тому що натуральний податок поширювався на 17 видів продукції, стягнення якого відбувалося із застосуванням репресивних методів. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний натурподаток на продукти сільського господарства на 1922–1923 роки» від 11 квітня 1922 р. нормативно і фактично усувала організаційну практику стягнення класичного продподатку. Законодавець надав «...селянству більшої волі в розвитку окремих галузей хліборобства, полегшення внесків продподатку», а головне: замість окремих натуральних податків 1921–1922 р. на продовольчі хлібні культури, фураж, олійні, картоплю, сіно, молочні, м'ясо, вовну, віск, мед, городину – впровадив єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №17, 1922: арт. 276]. Він уніфікував форму продподатку, встановив єдину вагову одиницю – пуд жита, об'єкт і ставки

оподаткування – десятину придатної землі, розрядність валової продукції та принцип перерахунку на їдців у господарстві. Фактично відбулася заміна системи податку, хоча організаційна форма залишалася. Єдиний натуральний податок набрав чинності з 1 серпня 1922 р., відтак започатковував новий етап в історії натурального оподаткування, який вирізнявся від попереднього року.

Важливе значення мала постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про організацію апарату по оподаткуванню й збиранню єдиного продовольчого податку» від 11 квітня 1922 р. В ній запрограмоване організаційно-технічне та структурно-функціональне здійснення єдиного продподатку. Постанова мала шість розділів, кожен з яких випишував повноваження податкових органів, умови нарахування і техніку стягнення та порядок здавання податку, умови подання скарг і форми покарання за невиконання [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №17, 1922: арт. 277]. Селяни підлягали адміністративному та судовому покаранню за неправильну інформацію про об'єкти оподаткування, за ухилення від сплати податку, за неправдиві дані про пільгове оподаткування та неякісну продукцію. Офіційний документ використовував терміни «єдиний натуральний податок» і «продподаток», але між ними існувала відмінність: перший охоплював продовольчі, фуражні та городні культури, а продподаток – винятково хлібні культури.

Нормативно-правові документи, які видавали урядові органи УСРР стосовно єдиного натурподатку у травні – листопаді 1922 р., створювали механізм його системного функціонування. 22 травня ВУЦВК юридично і фактично започаткував підготовку чергової продовольчої кампанії, але за принципами єдиного натурального податку, підтвердивши це відповідною постановою [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №26, 1922: арт. 395]. 13 липня 1922 р. з'явилися дві постанови «Про переведення продподаткової кампанії 1922–23 року» і «Про порядок на продукції, що встановлюються для вирахування окладів єдиного продподатку 1922–1923 року» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №30, 1922: арт. 477; Вісті ВУЦВК, 1922, 29 липня]. Вони звертали увагу на своєчасне і планомірне здійснення продкампанії, на «політичну відповідальність за належне виконання», забезпечували порядок нарахування та стягнення податку за розрядами. Його сплачували ті селяни, які орендували землю, якщо зазначена умова була прописана в угоді [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №21, 1922: арт. 336]. Законодавець звільнив селян Поділля від дальшого стягнення продподатку, тому що вони сумлінно його вносили у 1921/22 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №42, 1922: арт. 602].

Правове обґрунтування системи натурального податку постає також у постановах ВУЦВК та РНК УСРР «Про недоїмки по продподатковій» від 12 квітня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №18, 1922: арт. 284], «Про забезпечення продподаткової інспектури утриманням і про заходи по закріпленню її за НКП» від 9 травня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №22, 192: арт. 348], «Про пільги на продподатки для голодуючих місцевостей» від 13 липня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №30, 1922: арт. 475], «Про звільнення деяких місцевостей України від виплати недоїмки по державному натурподатку 1921–22 р.» від 13 липня 1922 р. [Вісті ВУЦВК (1922), 6 серпня], «Про визнання голодуючими деяких районів України у відношенні до прав на пільги, що передбачені декретом «Про єдиний натурподаток» від 13 липня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №30, 1922: арт. 473]. Вони деталізували порядок оподаткування, надання пільг окремим соціальним групам селян, умови відкладення терміну сплати боргів («недоїмка»), тобто доповнювали базовий закон про єдиний натуральний податок.

На практиці кожен нормативно-правовий документ мав силу закону, відтак впливав на податкову практику і повсякденне життя селянських господарств – платників податку. Наприклад, 30 серпня 1922 р. ВУЦВК заборонив обкладання сільського населення місцевими продовольчими натуральними зборами і податками [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №38, 1922: арт. 571], які були накладені ще у 1921 р. [див: Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №19, 1921: арт. 562; Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №20, 1922: арт. 589], обмежившись лише єдиним натуральним податком і зборами на користь голодуючих. Того ж дня ВУЦВК продовжив дію тимчасового натурального податку на молочні продукти до 1 грудня 1922 р. [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №37, 1922: арт. 557]. Згідно постанови ВУЦВК від 5 липня 1922 р. припинялися судові справи з питань «продподаткових порушень», але вона не стосувалася «злісних і контрреволюційних» елементів [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №29, 1922: арт. 456]. Враховуючи катастрофічну соціально-економічну ситуацію та політичні настрої селян, ВУЦВК відклав внесення недоїмки з продподатку 1921 р. для «нездатних до виплати», але вимагав її

.....
внесення від «несправних платників», навіть передбачив «примусові заходи адміністративно-судового збирання» розміру податку [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №10, 1922: арт. 180].

Зосереджуючись на об'єктах оподаткування, ставках податку, формах і порядку їх стягнення, податкове законодавство враховувало галузі сільського господарства, кустарні промисли, торгові заклади. Постанови і декрети мали системний характер, але траплялися ситуативні нормативні акти. Так, 2 січня 1922 р. УЕР розпорядилася про конфіскацію продовольчих вантажів на залізницях, які передавалися на утримання голодуючих [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №1, 1922: арт. 1]. А наступного дня Раднарком УСРР подбав про забезпечення «харчами і предметами споживання» державних установ і підприємств [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №1, 1922: арт. 4]. Голод і криза економіки позначилися на умовах і термінах стягнення продподатку, тому корективи щодо зменшення його обсягу і своєчасності надходження постійно вносились з боку законодавця.

Своєрідну форму натурального податку мав мірчук, тобто стягнення зерна або борошна з приватних, кооперативних і державних млинів. Держава не забула про їхнє існування, нагадавши про себе «помолподатком». 1 лютого 1922 р. ВУЦВК зобов'язав податкові органи стягувати його з млинів, круподерень, а за невиконання – притягати до судової відповідальності [Вісті ВУЦВК, 1922, 1 лютого]. А вже 18 лютого УЕР встановила порядок внесення мірчука [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №8, 1922: арт. 130]. Раднарком УСРР постановою від 14 березня 1922 р. прирівняв зернопереробні підприємства при цукроварнях до приватних млинів, тому стягував з них «помолподаток» за «твердою шкалою Наркомпроду» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №11, 1922: арт. 206]. Млини «культрадгоспів», тобто зразкових господарств, також вносили мірчук – два фунти з кожного пуда перемеленого зерна [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №8, 1922: арт. 131]. Платників цього натурального виду податку ВУЦВК поділив на три групи: звільнених від сплати через недієздатність млина та перебування у регіоні голоду, тих, що уже сплатили мірчук, суто боржники [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №27, 1922: арт. 406]. До окремих з них застосовували «репресивні заходи». 30 січня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про селян голодуючих губерній, заарештованих за невиконання продподатку» [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №4, 1922: арт. 60], якою звільняв засуджених за подібними статтями, але «за винятком злісних ухильників».

Фактичний структурно-функціональний дуалізм податкової системи, тобто одночасне співіснування податкових апаратів Наркомпроду і Наркомфіну, супроводжувався появою відповідних законодавчих актів. Вони надавали чинності натуральному та грошовому видам податкових стягнень, але траплялися урочні повинності, тобто «відробітки». В Україні діяла система «трудгужповинності», тобто використання селянського приватного транспорту – вози, «фури», зимові види транспорту для перевезення вантажу. До 16 грудня 1921 р. функціонувала трудгужповинність, яка за декретом Раднаркому УСРР перетворилася на «трудгужподаток» [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №26, 1921: Ст. 744]. 5 липня 1922 р. уряд звільнив від покарання «ухильників» від цього давнього податку, припинив усі судові справи [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №29, 1922: Ст. 454]. 29 серпня 1922 р. законодавець зменшив термін виконання трудгужподатку з 8 до 6 днів, починаючи з 1 жовтня [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №37, 1922: Ст. 567]. А 5 грудня 1922 р. Раднарком УСРР замінив його грошовим оподаткуванням з 1 січня 1923 р. [Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №53, 1922: Ст. 754]. Його можна вважати натуральним, тобто фізично-трудовим податком, адже використовувалася жива сила – коні, люди.

З часом фінансово-грошова складова оподаткування суб'єктів господарювання і просто громадян УСРР посилювалася, набуваючи самостійних систем податку. У січні 1922 р. уряд зменшив продовольчу складову натурподатку, але найважливіше – замінив його на гроші, звільнивши селян неврожайних районів [Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України, №1, 1922: Арт. 29]. Заміна натурподатку, на нашу думку, це не суто грошова форма оподаткування, а еквівалент продподатку. Вона виявилася ситуативною, зумовленою необхідністю закупівлі насіння зернових на ринку. Мотивація була далекою від скасування розверсткового принципу продподатку, тому що уряд вимагав від Уповнаркомфіну, Наркомпроду і Наркомзему УСРР «...у найкорший термін видати інструкції про заміну продподатку на гроші, про порядок прийому грошей і відчитів по цій операції і порядок використання отриманого грошового фонду». Держава стимулювала селян до закупівлі насіння на ринку, а також сама цього прагнула. Зазначимо, що класичний натуральний податок діяв до

січня 1924 р., але з квітня 1923 р. його міг замінити єдиний сільськогосподарський податок з натуральною та грошовою складовими.

Відповідно до радянської системи влади вищим законодавчим органом у РСФРР та УСРР, як відомо, вважалися з'їзди рад робітничих і селянських депутатів. На них ухвалювалися важливі політичні рішення, резолюції і постанови, обговорювалися різні проекти, які набували сили закону. На третій сесії ВУЦВК 6-го скликання було ухвалено резолюцію «Про продподаткову кампанію 1922–1923 р.», яка визначила загальну площу оподаткованої землі сільськогосподарського призначення – 28,1 млн десятин, число їдців – 23,1 млн осіб та розмір єдиного натурального податку – 118 млн житніх пудів [Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, №45, 1922: арт. 667]. У квітні 1923 р. запровадили єдиний сільськогосподарський податок, яким започаткували скасування податкової системи Наркомпроду, відтак втратили чинність попередні нормативні акти. Змінювалася сама концепція оподаткування селянських господарств. VIII-й Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 17–20 січня 1924 р., визнав «податкову політику» деструктивною стосовно селянських господарств, тому ухвалив резолюцію про заміну натуральної форми податку грошовою [8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року, 1924: 69]. Нарком фінансів УСРР С. Кузнецов говорив про те, що селянин «...не витримує тяжких натуральних податків», відтак «...систему єдиного сільськогосподарського податку нам треба певним шляхом наблизити до системи на прибутки та майно», а грошову реформу узгодити з «реформою нашої податкової справи» [8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року, 1924: 69]. Щорічні «Положення про єдиний сільськогосподарський податок», починаючи з 1923/24 р., постійно змінювалися, доповнювалися. Фактично відбулася реорганізація системи Наркомпроду, її остаточна ліквідація, яка проіснувала майже 5 повних років.

Висновки. Проаналізувавши податкове законодавство в УСРР 1919–1923 рр., можна констатувати факт напруженої, хоча і хаотичної, законотворчої діяльності не лише вищих законодавчих органів, а, насамперед, відповідних структур Наркомпроду, Наркомзему і Наркомфіну УСРР. Урядові постанови, декрети і розпорядження загалом розкривають еволюцію організаційних форм продподатку, яка відбувалася шляхом заперечення принципу розверстки, елементи якого спостерігалися у нормативно-правових актах та податкових практиках початку непу. Продподаток замінив натуральний податок, що стягувався за розверсткою до березня 1921 р., але він трансформувався у так звану «множинність» окремих податкових натуральних стягнень з використанням адміністративно-судових методів впливу на платників. Відносна універсальність продподатку відбулася внаслідок впровадження єдиного натурального податку, який скасував багатоплановість окремих натуральних податків. Єдиний сільськогосподарський податок 1923/24 р., сплачуваний натурою і грошми, завершував уніфікацію податкової системи. Співіснування продподаткових і грошових форм оподаткування засвідчувало функціональне протистояння податкових апаратів Наркомпроду і Наркомфіну, яке завершилося у січні 1924 р. утвердженням єдиної форми грошового стягнення податку.

Податкове законодавство, особливо в частині використання адміністративно-примусових та судово-репресивних засобів тиску на платників податків, перебувало під впливом воєннокомуністичних методів, відтак сила права поступалася праву сили. Селянство відчуло їх дію на власному досвіді спілкування з податковими органами. Однак правове регулювання податкової справи, яке було викладено вище, мало незаперечні переваги перед революційною доцільністю доби «воєнного комунізму». Еволюція нормативно-правової бази, хронологічний виклад постанов і декретів за видами податків і формами їх стягнення відтворює історію їх становлення і функціонування, запереченням якої виступав черговий законодавчий акт. Наркомпродівська система, проіснувавши п'ять років, поступилася податковій системі Наркомфіну УСРР. Її поява була зумовлена загальним дискурсом непу, спрямованим на повернення товарно-грошових відносин, тому грошовий податок визрівав, набував прикладної актуальності і повсякденного застосування одночасно з продподатком.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

8-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року (1924). Х.

Вісті ВУЦВК (1922).

Денисовець, П. М., Єрмак, О. П. (1982) Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр.. *Український історичний журнал*, 6, 88–96.

Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (1921).

Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (1921, 1922).

- Калініченко, В. В. (1997) *Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження*. Х.: Основи, 400 с.
- Кондуфор, Ю. Ю. (1953) *Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році*. Х.: ХДУ ім. О. М. Горького.
- Корновенко, С. В., Лазуренко В. М. (2004) *Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу*. Черкаси: Ваш Дім, 188 с.
- Кульчицький, С. В. (1996) *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. К.: Основи, 396 с.
- Лазуренко, В. М. (2003) *Заможне селянство України в умовах непу*. Черкаси: Відлуння-Плюс, 160 с.
- Латишева, О. В. (2012) *Становлення і розвиток системи державного та кооперативного майнового страхування в УРСР 20–30-х років ХХ ст. (Історичний аспект)*. Монографія. Х.: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 351 с.
- Ленін, В. І. (1974) Доповідь про продовольчий податок на зборах секретарів і відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії, 9 квітня 1921 р. *Повне зібрання творів*. Т. 43. 527 с.
- Ленін, В. І. (1974) Х-й з'їзд РКП(б), 8–16 березня 1921 р. Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б), 8 березня. *Повне зібрання творів*. Т. 43. 527 с.
- Матеріали по натуральному налогу** (1921). Вып. 1. Х.: Издание информационно-издательского отдела Наркомпрода УССР. 27 с.
- Міняйло, С. А. (2007) *Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930–1939 рр.): історичний аспект*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук із спец.: 07.00.01 – історія України. Черкаси. 20 с.
- Олянич, В. В. (2012) *Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект*. Монографія. Харків: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 302 с.
- Скрипчинська, Н. О. (2014) *Податкова політика радянської влади в українському селі в 20-х роках ХХ ст.*: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. із спец.: 07.00.01 – історія України. К., 20 с.
- Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (1919).
- Сушко, О. О. (2003) *Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): історико-теоретичний аспект*. К.: Преса України. 251 с.
- Шарпаций, В. Г. (2006) *Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.)*. К.: Ніка-центр. 267 с.

Oleksandr V. Danylenko

T. Shevchenko National University of Kyiv
Dr (History), Professor (Ukraine)

Sviatoslav V. Danylenko

National Pedagogical Dragomanov University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The Organization of Legal Framework of the Tax System Developed by the Narkomprod of Ukrainian SSR (1919–1923).

Abstract. *The purpose of the article is to reveal the process and features of the formation of legal framework of the tax system developed by the Narkomprod of Ukrainian SSR in 1919–1923. The **methodological basis** of the research consists of the principles of historicism, scientificity and objectivity, which are implemented through general scientific methods – analysis, synthesis and generalization, as well as special historical ones – historical-genetic, historical-systemic, historical-comparative. The **scientific novelty** of the work includes the problem statement which was not a subject of a special study in the past, involving new archival and printed sources, unique generalizations and **conclusions**. The latter is based on the fact that the Bolshevik idea and practice of prodrozverstka, its state bodies were formed in Moscow from the very beginning and administratively extended to Ukraine. Government resolutions, decrees and orders reveal the evolution of organizational forms of sales tax were denying the principle of razvyorstka, elements of which were observed in regulatory legal acts and tax practices at the beginning of NEP. Tax in kind was replaced by the product tax, which was levied according to the razvyorstka principle until March 1921. But it was transformed into a so-called "multiplicity" of separate tax in kind types with the use of*

administrative and judicial methods of influence on payers. The relative universalization of the sales tax occurred as a result of the introduction of a single natural tax, which canceled the multi-planning of individual natural taxes. The single agricultural tax of 1923/1924, paid "in kind" and "in money", completed the unification of the tax system. The Narkomprod's system that existed for five years, gave way to the tax system of the Narkomfin of Ukrainian SSR.

Key words: Prodravvyorstka, product tax, Narkomprod of the Ukrainian SSR, government resolutions, orders, decrees, tax system.

References:

- 8-i Vseukrainskyi z'izd rad robotnychykh, selianskykh ta chervonoarmiiskykh deputativ, 17–20 sichnia 1924 roku [8th All-Ukrainian Congress of Councils of Workers', Peasants' and Red Army Deputies, January 17–20, 1924] (1924). Kharkiv. [in Ukrainian]
- Denysovets, P. M., Yermak O. P.** (1982) Podatkova polityka radianskoi derzhavy shchodo selianstva Ukrainy v 1921–1929 rr. [The tax policy of the Soviet state in relation to the peasantry of Ukraine in 1921–1929.] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – j Ukrainian Historical Journal*, № 6, 88–96. [in Ukrainian]
- Kalinichenko, V. V.** (1997) *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period nepu. Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Peasant economy of Ukraine in the NEP period. Historical and economic research]. Kharkiv: Osnovy, 400 p. [in Ukrainian]
- Kondufor, Yu. Yu.** (1953) *Robitnychi prodovolchi zahony na Ukraini v 1919 rotsi* [Workers' food units in Ukraine in 1919]. ed. A. H. Sliusarskyi. Kharkiv: KhDU im. O. M. Horkoho. [in Ukrainian]
- Kornovenko S. V., V. M. Lazurenko** (2004) *Selo. Khlіb. Hroshi. Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli u period nepu* [Village. Bread. Money. The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside during the NEP period]. Cherkasy: Vash Dim, 188 p. [in Ukrainian]
- Kulchytskyi, S. V.** (1996) *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919-1928)* [Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)]. Kyiv: Osnovy, 396 p. [in Ukrainian]
- Latysheva, O. V.** (2012) *Stanovlennia i rozvytok systemy derzhavnogo ta kooperatyvnogo mainovoho strakhuvannia v URSS 20–30-ty rokiv XX st. (Istorychnyi aspekt)* [Formation and development of the state and cooperative property insurance system in the Ukrainian SSR in the 20s and 30s of the 20th century. (Historical aspect)]. Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t imeni V. N. Karazina, 351 p. [in Ukrainian]
- Lazurenko, V. M.** (2003) *Zamozhne selianstvo Ukrainy v umovakh nepu* [Wealthy peasantry of Ukraine in the conditions of NEP]. Cherkasy: Vidlunnia-Plius, 160 p. [in Ukrainian]
- Lenin, V. I.** (1974) X-i z'izd RKP(b), 8–16 bereznia 1921 r. Zvit pro politychnu diialnist TsK RKP(b), 8 bereznia [The 10th Congress of the RCP(b), March 8–16, 1921. Report on the Political Activities of the Central Committee of the RCP(b), March 8.]. *Povne zibrannia tvoriv.* (vol. 43.) 527 p. [in Ukrainian]
- Lenin, V. I.** (1974) Dopovid pro prodovolchyi podatok na zborakh sekretariv i vidpovidalnykh predstavnykiv osередkiv RKP(b) m. Moskvy i Moskovskoi hubernii, 9 kvitnia 1921 r. [A report on the food tax at the meeting of secretaries and responsible representatives of the branches of the RCP(b) in Moscow and the Moscow province, April 9, 1921] *Povne zibrannia tvoriv.* (vol. 43.) 527 p. [in Ukrainian]
- Materialy po naturalnomu nalohu* [Materials on natural tax]. (1921). Vyp. 1. Kharkov: Izdanie informatsyonno-izdatelskoho otdela Narkomproda USSR. 27 p. [in Russian]
- Minaiilo, S. A.** (2007) *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v umovakh formuvannia ta utverdzhenia radhospno-kolhospnoi systemy (1930–1939 rr.): istorychnyi aspekt* [The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside in the conditions of the formation and establishment of the state farm-collective farm system (1930–1939): historical aspect] (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. 20 p. [in Ukrainian]
- Olianych, V. V.** (2012) *Pryvatne ta kooperatyvne pidpriemnytstvo selianskykh hospodarstv v Ukraini (1921–1929 rr.): istorychnyi aspekt* [Private and cooperative entrepreneurship of peasant farms in Ukraine (1921–1929): historical aspect]. Monohrafiia. Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t imeni V. N. Karazina, 302 p. [in Ukrainian]
- Sharpatyi, V. H.** (2006) *Sotsialne zabezpechennia v URSS (20–30-ty roky XX st.)* [Social security in the Ukrainian SSR (20–30s of the 20th century)]. Kyiv, p. 37–56. [in Ukrainian]
- Skrypchynska, N. O.** (2014) *Podatkova polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli v 20-ty rokakh XX st.* [The tax policy of the Soviet authorities in the Ukrainian countryside in the 20s of the 20th century.] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. 20 p. [in Ukrainian]
- Sobranie zakonenyi u rasporyazhenii roboche-krestianskoho pravitelstva Ukrainy* [Collection of legalizations and orders of the workers' and peasants' government of Ukraine] (1919). [in Russian]
- Sushko, O. O.** (2003) *Osoblyvosti stanovlennia ta funktsionuvannia pryvatnoho pidpriemnytstva v Ukraini periodu NEPu (1921–1928): istoryko-teoretychnyi aspekt* [Peculiarities of formation and functioning of private business in Ukraine during the NEP (1921–1928): historical and theoretical aspect]. Kyiv: Presa Ukrainy. 251 p. [in Ukrainian]
- Visti VUTsVK – News of VUCVK* (1922). [in Ukrainian]

.....
Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy [Collection of laws and orders of the worker-peasant government of Ukraine] (1921)

Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Robitnycho-Selianskoho Uriadu Ukrainy [Collection of legalizations and orders of the worker-peasant government of Ukraine] (1921, 1922). [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 03.08.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.09.2022 р.

Ігор Якубовський

Київський національний університет архітектури і будівництва

кандидат архітектури, доцент (Україна)

e-mail: yakubovskiy.iv@knuba.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>ResearcherID: ABF-8716-2021 <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2437025>**Відправний пункт Голодомору 1932–1933 рр.: хлібозаготівлі 1931–1932 рр. у постановах районних органів влади (за матеріалами районних газет Київської області)**

Анотація. *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні особливостей відображення в постановах районних органів влади Київської області хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. як відправного пункту організації Голодомору 1932–1933 рр. **Методологія дослідження** передбачає поєднання спеціально-історичних методів пізнання: джерелознавчого, порівняльного контекстуального аналізу, структурно-функціонального аналізу. **Наукова новизна статті** полягає насамперед у тому, що проблема вперше стала об'єктом дослідження. Шляхом аналізу районних постанов, опублікованих у місцевій пресі, з'ясовано інформаційні можливості цієї групи джерел для дослідження підходів влади до формування інструментарію Голодомору під час хлібозаготівель 1931–1932 рр. **Висновки.** Постанови районної влади, конкретизуючи ухвали вищих органів влади та реагуючи на поточну ситуацію в районах, суттєво розширюють можливості дослідження процесу формування механізму Голодомору в межах хлібозаготівлі 1931–1932 рр. Районні постанови містять пласт прихованої інформації про наміри влади, відсутній в нормативних документах союзних та республіканських органів влади. Зміст постанов значно підсилює аргументи на користь необхідності концептуалізації запуску механізму Голодомору як тривалого процесу, що відбувався упродовж усієї хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр., хронологічно не обмежуючись 1932 роком. Підходи влади формують цілісне полотно заходів, які уможливили перехід нею під час хлібозаготівлі 1932–1933 рр. до вбивства голодом мільйонів українців. Постанови засвідчують виразні перегуки у ставленні різних прошарків населення та посадовців до нереальних хлібозаготівельних планів у 1931 р., коли готувався ґрунт для переходу до політики Голодомору, та в 1932 рр., коли рубікон було перейдено.

Ключові слова: влада, Голодомор, інформаційний потенціал, Київська область, постанови, районні газети.

Постановка проблеми. Постанови партійних та державних органів влади різного рівня безмовно є ключовою групою джерел для з'ясування комплексу організаційних зусиль Москви та окупаційної влади в УСРР з підготовки Голодомору 1932–1933 рр. Відтак виявлення та залучення до дослідження якомога більшої кількості документів цієї групи здатне суттєво розширити пізнавальні можливості. У цьому сенсі приковують увагу постанови районного рівня, які за своєю природою мали конкретизувати на місцевому матеріалі розпорядження Москви та Харкова, а також реагувати на поточну ситуацію в районі, зрештою, містити деталі, яких цілком закономірно позбавлені московські та харківські документи. З огляду на численні втрати, яких зазнали архівні фонди низових органів влади, евристичні можливості стосовно виявлення зазначених постанов повинні фокусуватися на матеріалах місцевих газет. Саме в останніх районні партійні та радянські установи друкували масив документів, призначений для оприлюднення. Тому районна преса стає просто незамінною для дослідника. Синергетичний же ефект для дослідження стратегій влади дає опрацювання значних масивів районних газет, зокрема на рівні областей. Як приклад, розглянемо потенціал низової преси Київської області (у кордонах станом на жовтень 1932 р.) стосовно оприлюднення місцевих постанов про хлібозаготівельну кампанію 1931–1932 рр.

Аналіз останніх досліджень. Попри значну зацікавленість дослідників витоками Голодомору 1932–1933 рр. районні постанови, які стосуються хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. не приковували спеціальної уваги. Постанови з Київської області – не виняток. Достатньо сказати, що районні постанови Київщини на сьогодні не були об'єктом археографічних публікацій. Справа обмежувалася використанням деяких із них у конкретно-проблемних дослідженнях [Костів, 2021 : 120, 140; Папакін, 213 : 148, 155–156] без спроб з'ясувати закономірності інформаційного потенціалу. Подібна обмеженість використання таких постанов була зумовлена поєднанням двох головних чинників: значні втрати архівних фондів

місцевих органів влади [Боряк, 2020], брак належної уваги до районної преси. На неприродність ігнорування матеріалів преси свого часу вже вказувалося в історіографії [Гудзь, 2019 : 144]. Певну роль відіграло й зосередження дослідників тематики Голодомору на процесах 1932–1933 рр., у зв'язку з чим незаслужено опинилася на периферії уваги перша фаза хлібозаготівель 1931–1932 рр., яка припадає на липень – грудень 1931 р.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей відображення в постановах районних органів влади Київської області хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. як відправного пункту організації Голодомору 1932–1933 рр. Хлібозаготівлі 1931–1932 рр. розглядатимуться як цілісне явище без штучного хронологічного поділу на 1931 та 1932 р.

Виклад основного матеріалу. Інформаційні можливості районних постанов визначив функціонал місцевих органів влади як провідників генеральної лінії партії та виконавців політично-господарських кампаній. Місцева ініціатива мусила вписуватися в жорсткі рамки, задані найвищими ешелонами влади. Водночас не можна не зауважити, що на зростання інформаційного потенціалу районних постанов початку 1930-х рр. впливав і той факт, що на місцях відчувався брак кваліфікованих кадрів, здатних писати тексти, уміло маневруючи між діаметрально протилежними ідеологічними завданнями: виклад суті справи, камуфлювання справжніх намірів влади, залякування селян та рядових виконавців Голодомору, популяризація прикладів успішного виконання владних розпоряджень. Відтак зростала вірогідність того, що в районних постановах частіше ніж в документах вищого рівня траплятиметься пряма чи прихована інформація про різні аспекти організації Голодомору та реальний перебіг останнього.

Районні постанови, датовані липнем 1931 – березнем 1932 рр., за своїм походженням поділяються на такі групи: постанови районних комітетів КП (б)У, ЛКСМУ, райвиконкомів, районної контрольної комісії (РКК), райколгоспспілки (РКС) та об'єднані постанови (РПК – РКІ, РПК – РВК). Аналіз виявлених постанов місцевої влади свідчить про те, що вони містять об'ємний пласт інформації практично усього спектру проблем, пов'язаних із хлібозаготівлею 1931–1932 рр. При цьому спостерігаються виразні перегуки за стилістикою постанов та визначеними заходами з аналогами, які з'являлися під час кампанії 1932–1933 рр., коли Голодомор бував на повну силу.

Наприклад, постанова пленуму Ржищівського райкому КП(б)У від 28 липня 1931 р. цілком вписується в парадигму, якої дотримувалися і на початку хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. Постанова констатувала відкрите несприйняття хлібозаготівельного плану не тільки на низах, а й у середовищі керівництва району. У документі зазначалося: «Пленум також рішуче засуджує правоопортуністичний виступ на бюро РПК члена бюро оргінстра РПК Турченка, що заперечував проти реальності хлібозаготівельного плану та вносив пропозиції, щоб переглянути план та підняти клопотання перед ЦК партії про перегляд та зменшення хлібозаготівлі по району як нереальних та непосильних для району, й що виконуючи цей план, ми приведемо до того, що в колгоспах не буде чим сіяти і харчуватися, що великий хлібний план з'являється економічним натиском на колгоспника, що примушує його йти на відхідництво тощо». На цьому ж пленумі виключили з партії секретаря партосередку Слюсаря «за правоопортуністичну практику, за опір хлібозаготівлі виступ на позапартійних зборах проти хлібного плану з вигуками «Постраждаю за народ, піду до бупру, але плану не виконуватиму», що є куркульсько ворожим нам виступом, скерованим на зрив хлібозаготівельного плану» [Резолюція бюро, 1931 : 2].

Або взяти постанову Ставищенського райкому КП(б)У від 18 жовтня 1931 р., яка громадянина Зайчука за зрив хлібозаготівельного плану знімає з роботи, голову Красилівської сільради Головатюка та голів колгоспів цього села притягає до суду. До всього у селах Журавлиха, Красилівка, Гойсиха селянам нібито видали завищені аванси [Постанова президії с, 1931 : 1].

У Богуславі постанова РПК від 25 жовтня знімає з посади голів низки сільрад та колгоспів, а також відкликає уповноважених за «опортунізм, бездіяльність по хлібозаготівлі» та «потурання куркулеві». Зазначається, що «голови Бороданівської сільради Вітричу, який до останнього продовжує розмови про нереальність планів та не організував виконання пляну хлібозаготівлі на селі, винести сувору догану з попередженням» [Про хлібозаготівлю с, 1931 : 1]. Постанова ж від 13 листопада вимагала за 24 години вичавити зерно у твердоздавців, а тих, хто відмовиться здавати хліб, притягнути до судової відповідальності аж до виселення за межі України [Постанова президії а, 1931 : 1].

Постанова Шполянського райкому КП(б)У від 12 грудня 1931 р. просякнута наміром будь-що виконати хлібозаготівельний план. Головний важіль вбачається в наводненні сіл уповноваженими та буксирними бригадами. Підходи до забезпечення роботи обох ланок подібні до практик, які будуть використані під час хлібозаготівлі 1932–1933 рр. Уповноважені мали працювати в селах до остаточного виконання плану. До буксирних бригад залучали рядових

робітників, колгоспників та наймитів. А колгоспи, які виконали план, мусили взяти «на буксир» інших [Постанова бюро, 1931 : 1].

У подібному стилі витримані постанови в інших районах, де виконання хлібозаготівельного плану відбувалося з величезною напругою. А таких районів була більшість. Менська районна газета тільки восени 1931 р. надрукувала 6 постанов РПК, РВК та райколгоспспілки. Одна з них знову ж таки свідчить про поширення й тут переконань про нереальність плану. Навіть у жовтні на місцях точилися про це розмови, якщо постанова РПК від 22 жовтня вимагала «припинити будь-які розмови про нереальність плянів, розцінюючи такі розмови як прояв правого опортунізму і небажання боротися з класовим ворогом і труднощами» [3 постанови, 1931 : 1]. Інша притягала до суду голову колгоспу «Червоний лан» з с. Волосківці за відкрити відмову виконувати вбивчий план [Постанова бюро, 1931 : 1].

Деякі постанови проговорюються про визрівання передумов голоду. Такі нотки вчуваються, зокрема, у постанові Чигиринської РКК – РСІ від 12 листопада 1931 р. У документі зазначається, що в низці колгоспів всупереч забороні розподілено озиму пшеницю колгоспникам, які не усупільнили свого озимого клину [Про стан, 1931 : 1]. З огляду на поширення в районі настроїв про нереальність хлібозаготівельного плану, про що районна газета писала, наприклад, 26 липня, 1 та 21 серпня, це наштовхує на думку про намір керівництва частини колгоспів шляхом додаткового виділення зерна убезпечити селян від загрози виникнення голоду [150 центнерів, 1931 : 2; Рішуче боримось, 1931 : 1].

Іншими словами уже влітку – восени 1931 р. окреслились пов'язані з майбутньою організацією Голодомору питання, навколо яких і пізніше в 1932–1933 рр. ухвалювалися й будуть ухвалюватися районні постанови: затвердження нереального плану хлібозаготівель, реакція різних прошарків населення, включно з посадовцями, комсомольцями, комуністами, заходи районної влади з приводу цієї реакції, організаційні заходи з виконання плану, буксирні бригади, уповноважені, втягування в механізм Голодомору вчителів та учнів, спротив, покарання за невиконання планів та за пасивний і відкритий спротив. Це ще раз підкреслює продуктивність розгляду постанов другої половини 1931 р. у комплексі з постановами 1932–1933 рр.

Районні постанови початку 1932 р. логічно продовжували попередню лінію. Головною темою повсюдно було виконання планів хлібозаготівлі, а в районах із додатковою спеціалізацією ще й планів з цукрового буряка, картоплі, конопель, прядива. Попри регіональні відмінності з виконанням непосильного плану, питання, які порушуються в постановах, принципово однотипні. Узагальнюючи, можна виділити декілька пунктів, обов'язково присутніх у постановах. Першим з них є констатація поточного стану справ з виконанням плану. У більшості випадків передбачено репресивну складову: попередження, вжиття адміністративних заходів, виключення з партії, комсомолу, зняття з посад. Далі постанови встановлювали крайні дати виконання хлібозаготівельного плану в різних секторах та визначали коло заходів, яких слід було вжити. Обов'язковим елементом стали також заклики подолати саботаж, «куркульський спротив», «лівацькі закрути, правий опортунізм і примиренство», «очистити колгоспи від куркулів».

Торкаючись цих питань, районні постанови містять розпорядження, які формували підґрунтя для виникнення Голодомору. Так, об'єднана постанова Богуславського райкому КП(б)У та райвиконкому від 2 січня 1932 р., вимагала очистити колгоспи від куркулів, а за «злісне» невиконання плану розпускала колгосп «Нове життя» у с. Баранє Поле, віддаючи його правління, а також управу колгоспу «Перше травня» із с. Синиця під суд. Але при цьому слід було «...повернути хліб, що його роздано понад норми на рахунок виконання плану хлібозаготівель, розгорнувши навколо цього велику політично-масову роботу. Одночасно під гаслом – жодного центнера хліба приватникові – розгорнути роботу за здачу колгоспом і колгоспниками державі всіх своїх зайвин хліба» [Про перебіг а, 1932 : 1]. Тобто селян слід позбавити будь-яких лишків, що й прибирало найважливішу перешкоду намірам викликати Голодомор.

7 січня бахмацька «Прапор комуни» надрукувала відозву секретаря райкому КП(б)У Робенка з аналогічними вимогами щодо шляхів виконання плану: «Під особисту відповідальність уповноважених РПК, секр. п/о та голів с/р розгорнути масово-політичну роботу по здачі всіх лишків та зустрічним продажам». Буксирні бригади мали залишатися по селах до виконання плану. [Робенко, 1932: 1].

Подібних однозначних тез про вилучення всіх лишків не зустрічаємо в постановах, ухвалених в інших районах Київської області. Там реальні цілі приховані за закликами будь-що виконати хлібозаготівельний план. Проте крізь частокіл риторики у документах – не тільки у статтях! – все ж таки регулярно з'являються рядки про зустрічний план, що хоча й опосередковано, але чітко вказує на прагнення влади позбавити у такий спосіб усіх лишків ті колгоспи, і тих селян, які виконали план і мали деякі запаси хліба. Так, 16 лютого 1932 р.

Малинський РПК ухвалив постанову про те, що район, виконавши план, бере на себе зустрічний 1000 пудів [Про хлібозаготівлю а, 1932 : 1]. 22 лютого у Малині ухвалюють ще одну постанову, яка рішуче засуджує той факт, що в селах Баранівка, Пиріжки, Федорів, Берківка та Нянівка не виконують встановлених для них зустрічних планів. [Про хлібозаготівлю б, 1932 : 1]. У Богуславі постанова РВК від 19 лютого вимагала висунути й виконати зустрічні плани як для колгоспників, так і для одноосібників. Заможним селянам накладалися додаткові тверді завдання [Про перебіг б, 1932 : 1].

Крім того, тези, які виконані в іншому ключі, але також виразно свідчать про намір витягти з села всі лишки, з'явилися у надрукованій 16 лютого 1932 р. у білоцерківській «Радянській ниві» постанові місцевого райкому КП(б)У: «Директиву Райколгоспспілки про заборону колгоспам брати участь у хлібозаготівлях при виконанні своїх хлібозаготівельних планів і наявності можливостей здати хліб державі – відмінити» [Постанова об'єднаного, 1932 : 1].

Зрештою, про плани по максимуму викачати зерно, районні постанови та суміжні з ними матеріали пленумів райкомів КП(б)У, райвиконкомів, районних контрольних комісій, проговорюються й в інші способи. Найтипівішим прикладом є сусідство у документах нищівних тез про неприпустимість думок про реальну відсутність на селі хліба із закликами про необхідність виконати, а то й перевиконати план, змусивши селян віддати приховане збіжжя. Такий стан речей характерний для постанов із більшості районів.

Виразним прикладом можуть бути постанови зі Сквирської районної газети. Зокрема 11 січня постанова райвиконкому зазначала, що в багатьох селах району поширені «куркульські балачки» про брак хліба, а саме в селах Яхни, Шапіївка, Цапівка, Селезнівка, Рогівка, Піски, Малі Єрчики, Калена [Постанова президії б, 1932 : 1]. А вже 25 січня районна газета друкувала матеріали пленуму Сквирського райкому КП(б)У та РКК від 22 січня 1932 р.: постанову й тексти виступів найголовніших промовців. Сама постанова констатує, що «куркульський елемент» поширює «брехливі балачки про відсутність хліба і цим самим зриває виконання плану хлібозаготівлі». Далі постанова ставить завдання виконати річний план до кінця січня, а колгоспам із системи МТС – протягом п'яти днів, та виносить стягнення низці голів сільрад і колгоспів, уповноваженим та рядовим комуністам [Про хід виконання, 1932 : 2].

Низка районних постанов свідчить про те, що нереальність доведених планів розуміли не тільки безпосередньо в селах, а й на рівні районної верхівки. Так, у сусідньому Рокитнянському районі Київщини одна з постанов місцевого райкому КП(б)У (від 11 лютого) виключала з партії уповноваженого із хлібозаготівлі по с. Пугачівці, заступника керівника райзаготконтори Корнійчука, який «замість більшовицької боротьби за хліб, став на шлях безпринципності та намагався виправдати своє опортуністичне ставлення до хлібозаготівлі нереальністю планів» [Постанова пленуму, 1932 : 1].

Варто навести й рядки з постанови Бахмацького бюро райкому КП(б)У від 3 лютого 1932 р., де міститься важливе визнання того, до яких наслідків призводить надмірне вилучення зерна: «У с. Красному... бувший секретар краснянського партосередку, голова с-р тов. Білий ... Вів розкладницьку роботу, пиячив, розмагнічував актив, ведучи опортуністичні балачки: «До чого доводять село, немає хліба, діти кричать голодні, сіять нічим буде» і т. д». За такі дії Білого мало бути притягнуто до суду [До 10 лютого, 1932 : 1].

Виявлені в районних газетах постанови, які стосуються підготовки і проведення посівної навесні 1932 р., демонструють спадкоємність владних стратегій, спрямованих на формування системи вбивства голодом. У підсумку це потягнуло за собою появу районних постанов із приводу накопичення насінневих фондів, яке знову ж таки працювало на позбавлення селян будь-яких запасів зерна, через що голодом вже навесні 1932 р. охопило 61 район, у червні – понад 100 районів УСРР [Марочко, 2014 : 13], а станом на липень – 127 [Кульчицький, 2013 : 354]. Але це вже окрема велика розмова.

Висновки. Аналіз надрукованих у районній пресі Київської області постанов районних органів влади про хлібозаготівельну кампанію 1931–1932 рр. не залишає сумнівів у тому, що на цьому управлінському рівні завдання втілити в життя намічені плани і при цьому закамуфлювати за допомогою риторики глибинну спрямованість зусиль виявилось непосильним. Місцевій владі не вдалося уникнути текстів, які не тільки опосередковано, а й прямо свідчать про цілеспрямовану організацію системи, яка вела до вбивства голодом мільйонів українських селян. Крім того, постанови насичені багатьма деталями стосовно формування механізму Голодомору та реакцію різних прошарків населення. Зміст районних постанов суттєво підсилює аргументи на користь необхідності визнати раціональність концептуалізації процесу запуску механізму Голодомору як такого, що відбувався упродовж усієї хлібозаготівельної кампанії 1931–1932 рр. Обмежувати нижню хронологію календарним 1932 роком – означає штучно розривати цілісне полотно формування владою упродовж цієї кампанії передумов, які уможливили вбивство голодом мільйонів українців. Адже поява взимку – навесні 1932 р.

масового голоду в УСРР логічно підсумовувала використання спеціальних стратегій, започаткованих встановленням для України нереальних планів хлібозаготівлі 1931–1932 рр. Алогічно виносити за дужки все, що відбувалося навколо виконання плану в липні – грудні 1931 р., оскільки січень 1932 р. у жодному разі не був якісним рубежем. Постанови районних органів влади засвідчують тяглість процесу та виразні перегуки у ставленні різних прошарків населення та посадовців до нереальних хлібозаготівельних планів у 1931 р., коли готувався ґрунт для переходу до політики Голодомору, та в 1932 рр., коли рубікон перейдено.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам бібліотек за сприяння та членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства або / публікації цієї статті.

Джерела та література:

Боряк, Г. (2020). «Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівоциду (Акт знищення Урядового архіву України у липні 1941 р.). Боряк, Г. (відпов. ред.) *Academia Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля у 2-х кн.* Київ: Інститут історії України НАНУ, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАНУ». С. 531–560.

Гудзь, В. (2019). *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: монографія.* Мелітополь: ФОП Однорог Т. В. 1153 с.

До 10 лютого (1932). До 10 лютого вивершити хлібозаготівлі (з постанови бюро РПК від 3 II 1932 р.). *Прапор комуні. № 53. 6 лютого 1932 р. 1.*

3 постанови (1931). 3 постанови Менського бюро РПК від 22 X 31 року. *Колгоспна праця. № 18. 25 жовтня 1.*

Костів, М. Б. (2021). *Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933).* Дис. на ступінь доктора філософії. Запоріжжя. 297 с.

Кульчицький, С. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі,* Кн. 2. Київ: Темпора. 628 р.

Марочко, В. (2014). *Територія Голодомору 1932–1933.* Київ. 64 с.

Папакін, Г. (2013). «Чорні дошки»: *Антиселянські репресії (1932–1933).* Київ: Інститут історії України. 422 с.

Постанова бюро (1931). Постанова бюро Менського РПК від 2 XI 31 року про виконання пляну хлібозаготівель та про перебіг штурмового декадника. *Колгоспна праця. № 22. 16 листопада. 1.*

Постанова бюро (1931). Постанова бюро Шполянського РПК від 12 XII 1931 року по хлібозаготівлі. *Шлях колективіста. № 128. 15 грудня. 1.*

Постанова об'єднаного (1932). Постанова об'єднаного засідання бюро РПК і РКК про виконання пляну хлібозаготівель. *Радянська нива. № 25. 16 лютого. 1.*

Постанова пленуму (1932). Постанова пленуму РПК та РКК від 11 лютого 1932 р. *Колгоспник Рокитянщини. № 16. 13 лютого 1932 р. 1.*

Постанова правління (1931). Постанова правління Менської райколгоспспілки від 8 вересня 31 року про стан хлібозаготівлі по колгоспах. *Колгоспна праця. № 7. 17 вересня. 2.*

Постанова президії а (1931). Постанова президії Богуславського райвиконкому від 13 XI 31 р. про стан хлібозаготівлі. *Шлях колгоспника. № 115. 14 листопада. 1.*

Постанова президії б (1932). Постанова президії Сквирського РВК від 11. II 1932 р. про хлібозаготівлі в районі. *Колективне село. № 5. 13 січня. 1.*

Постанова президії с (1931). Постанова президії Ставищенського райвиконкому від 17 X 31р. про господарчо-політичні кампанії. *Колективіст. № 4. 24 жовтня. 1.*

Про перебіг а (1932). Про перебіг хлібозаготівлі в колгоспному секторі району. Постанова РКС від 2,1. 1932 року. *Шлях колгоспника. № 3. 5 січня. 2.*

Про перебіг б (1932). Про перебіг хлібозаготівлі. Постанова об'єднаного пленуму РПК та РКК 19 II 1932 року. *Шлях колгоспника. № 24. 21 лютого. 1.*

Про стан (1931). Про стан розподілу наслідків господарювання в колгоспах. *Ленінським шляхом. № 76. 21 листопада. 1.*

Про хід (1932). Про хід виконання хлібозаготівель в районі. *Колективне село. № 10. 25 січня. 2.*

Про хлібозаготівлю а (1932). Про хлібозаготівлю. Постанова пленуму Малнського РПК від 16.2.1932. *За більшовицькі темпи. № 20. 18 лютого. 1.*

Про хлібозаготівлю б (1932). Про хлібозаготівлю. Постанова бюро Малинського РПК від 22.2.1932 р. *За більшовицькі темпи. № 23. 29 лютого 1932. 1.*

Про хлібозаготівлю с (1931). Про хлібозаготівлю. Постанова бюро РПК та президії РКК від 25 X 31р. *Шлях колгоспника. № 107. 27 жовтня. 1.*

Резолюція бюро (1931). Резолюція бюро Ржищівського райпарткому від 28 VII 1931 р. *Колективна нива. № 84. 3 серпня. 2.*

Робенко (1932). Робенко. По більшовицькому вивершити хлібозаготівлі. *Прапор комуни*, № 42. 9 січня. 1.

150 центнерів (1931). 150 центнерів зустрічного з хлібозаготівлі – міцний удар по опортуністам. *Ленінським шляхом* № 33. 1 серпня. 2.

Ihor V. Yakubovsky

Kyiv National University of Construction and Architecture
PhD (Architecture), Associate Professor

Starting Point of the Holodomor of 1932–1933: Grain Procurement of 1931–1932 in the Local Authorities` Directives (On the Example of District Newspapers of the Kyiv Region)

Abstract. *The article aims to research the specific reflection of the grain procurement of 1931–1932, which was as a starting point of the Holodomor of 1932–1933, by local media of Kyiv region. The research methodology includes the combination of number of historical methods: comparative, source studies, contextual analyses, structural and functional analyses. The scientific novelty.* The article is a pioneer research of the above-mentioned problem. By the analyses of district authorities directives published in the local newspapers it was investigated the informational potential of these sources to examine the power`s approaches to the previous formation of the strategies aimed the Holodomor during the grain procurement of 1931–1932. **Conclusions.** Implementing the decisions of central and republican powers, and reacting to the regional processes the directives of local authorities make it possible to expand the investigation on the maturation of the mechanism of the killing by famine in 1931–1932. These directives contain the indispensable information which is absent in the normative documents created by central and republican powers, and is related to the authorities` intentions in the field of using the grain procurement as an instrument of repressions in Ukraine. The content of directives strengthens the arguments regarding the conceptualization of the formation of power`s plans aimed the Holodomor as a long-term process that had been proceeding in the course of all grain procurement of 1931–1932 not only in 1932. The directives show that the different groups of rural people and local officials had similar behavior strategies to the unrealistic plan of grain procurement in 1931–1932 when the mechanism of Holodomor was being created and in 1932–1933 when the authorities had stepped the Rubicon.

Key words: authority, directives, Holodomor, informative potential, Kyiv region, local media.

References:

- Boriak, H.** (2020). «Znyshcheno shliakhom spalennia...»: nevidomyi dokument z istorii arkhivotsydu (Akt znyshchennia Uriadovoho arkhivu Ukrainy u lypni 1941 r.), Boriak, H. (vidpov. red.) *Academia Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smolii u 2-x kn.* Київ: Instytut istorii Ukrainy NANU; DU «Instytut vsesvitnoi istorii NANU», pp. 531–560. [in Ukrainian].
- Do 10 Lutoho** (1932). Do 10 lutoho vyvershyty khlibozahotivi (z postanovy biura RPK vid 3. II. 1932 r. [To Finish the grain procurement until 10 February (from resolution of District Committee of Party on February 3, 1932)]. *Prapor Komuny*. N 63, 6 February. 1. [in Ukrainian].
- Hudz, V.** (2019). *Istoriografiya Holodomoru 1932–1933. Monografiya [The Historiography of Holodomor in Ukraine of 1932–1933: the Monograph]*. Melitopol: Odnorog T.V., 1153 pages. 1153 p. [in Ukrainian].
- Kulchytski, S.** (2013). *Chervonyi Vykluk. Istoriya Komunizmu Vid Ioho Narodzhennya do Zahybeli. The Red Challenge. A History of Communism from Origion to Collapse*, Vol. 2. Kyiv: Tempora. 628 p. [in Ukrainian].
- Papakin, G.** (2013). *Chorni doshky: Antyselians`ki represii ["The Black Boards": Anti-peasant repressions 1932–1933]*. Kyiv: Institute of History. 422 p. [in Ukrainian].
- Kostiv, M. B.** (2021). *Regionalna Presa Iak Instrument Komunistychnoi Propagandy na Chernihvshchyni (1929–1933). Dys. Na stupin` doktora filosofii [Regional Media As An Instrumentt of the Communist Propaganda on Chernihiv Region, 1929–1933. Diss. PhD.]*. Zaporizhzhia. 297 p. [in Ukrainian].
- Marochko, V.** (2014). *Terytoriya Holodomoru 1932–1933 [Territory of Holodomor of 1932–1933]* Kyiv. 64 p. [in Ukrainian].
- Postanova biura** (1931). Postanova biura Menskoho RPK vid 2. X. 31 roku Pro vykonannia planu khlibozahotivel` ta pro perebihh shturmovoho dekadnyka [Resolution of Mena District Committee of Party on November 2, 1931 on implementation of the plan of grain procurement and continuing of assault decade]. *Kolhospna pratsya*. N 22. 16 November. 1. [in Ukrainian].
- Postanova biuro** (1931). Postanova biuro Shpolyans`koho RPK vid 12. XII 1931 roku po khlibozahotivli [Resolution of Shpola District Committee of Party on December 12, 1931 on grain procurement]. *Shlyakh kolektyvista*. N 128. 15 December. 1. [in Ukrainian].

Postanova obiednanoho (1932). Postanova obiednanoho zasidanya biura RPK i RKK pro vykonanna planu lhlobozahotivel' [Resolution of united meeting of District Committee of Party and District Control Commission on implementation of the plan of grain procurement]. *Radyans`ka Nyva*. N 25, 16 February. 1. [in Ukrainian].

Postanova plenumu (1932). Postanova plenumu RPK ta RKK vid 11 lutoho 1932 r. [Resolution of the plenum of District Committee of Party and District Control Commission on February 13, 1932]. *Kolhosplyk Rokytyanshchyny*. N. 16. 13 February. 1. [in Ukrainian].

Postanova pravlinnya (1931). Postanova pravlinnya Mens`koi raikolgospsilky vid 8 veresnia 31 roku pro stan khlibozahotivli v kolhospakh [Resolution of the leadership of Mena District Collective Farmer Union on September 8, 1931 about the situation on the grain procurement in collective farmers]. *Kolhosyna pratsya*. N 7. 17 September. 2. [in Ukrainian].

Postanova prezydii a (1931). Postanova prezydii Bohuslavs`koho raivykonkomu vid 13. XI. 31 r. pro stan khlibozahotivli [Resolution of the leadership of Bohuslav Executive Committee about the situation on the grain procurement]. *Shlyakh kolhosplyka*. N 115. 14 November. 1. [in Ukrainian].

Postanova prezydii b (1932). Postanova prezydii Skvyrs`koho RVK vid 11. II. 1932 r. pro khlibozahotivli v rayoni [Resolution of the leadership of Skvyra Executive Committee on February 11, 1932 on the grain procurement in district]. *Kolektyvne selo*. N 5. 13 January. 1. [in Ukrainian].

Postanova prezydii c (1931). Postanova prezydii Stavyshe`koho raivykonkomu vid 17. X. 31 r. pro hospodars`ko-politychni kampanii [Resolution of the leadership of Skvyra Executive Committee on October 17, 1931 on economic-politic campaign]. *Kolektyvist*. N 4. 24 October. 1. [in Ukrainian].

Pro khid (1932). Pro hid vykonannya khlibozahotivel' v rayoni [About processing of the grain procurement in the district]. *Kolektyvne selo*. N 10. 25 January. 2. [in Ukrainian].

Pro khlibozahotivliu b (1932). Pro khlibozahotivliu. Postanova biura Malyns`koho RPK vid 22. 2. 1932 r. [Resolution of the bureau of Malyn District Committee of Party on February 22, 1932]. *Za bil`shovyts`ki tempy*. N 23. 29 February. 1. [in Ukrainian].

Pro khlibozahotivliu c (1931). Pro khlibozahotivliu. Postanova biura RPK ta presydii RKK vid 25. X. 31 r. [Resolution of the bureau of District Committee of Party and leadership of District Control Commission on October 25, 1931]. *Shlyakh kolhosplyka*. N 107. 27 October. 1. [in Ukrainian].

Pro perebih a (1932). Pro perebih khlibozahotivli v kolhosnomu sektori rayonu. Postanova RKS vid 2.1.1932 r. [About processing of the grain procurement in the district collective farmers. Resolution of District Collective Farmer Union on January 2, 1932]. *Shlyakh kolhosplyka*. N 3. 3 January. 2. [in Ukrainian].

Pro perebih b (1932). Pro perebih khlibozahotivli. Postanova obiednanoho plenumu RPK ta RKK 19. II 1932 roku [About processing of the grain procurement. Resolution of the united plenum of District Committee of Party and District Control Commission on February 19, 1932]. *Shlyakh kolhosplyka*. N 24. 21 February. 1. [in Ukrainian].

Pro stan (1931). Pro stan rospodilu naslidkiv hospodariuvannya v kolhospakh [About situation of collective farmers economy]. *Lenins`kym slyahom*. N 76. 21 November. 1. [in Ukrainian].

Pro khlibozahotivliu a (1932). Pro khlibozahotivliu. Postanova plenumu Malyns`koho RPK vid 16.2.1932 r. [About grain procurement. Resolution of the leadership of Malyn District Committee of Party on February 16, 1932]. *Za bil`shovyts`ki tempy*. N 20. 18 February. 1. [in Ukrainian].

Rezolutsiya biura (1931). Rezolutsiya biura Rzhyshe`koho RPK vid 28. VII. 1931 r. [Resolution of bureau of Rzhyshe District Committee of Party on July 28, 1931]. *Kolektyvna nyva*. N 84. 3 Serpnya. 2. [in Ukrainian].

Z postanovy (1931). Z postanovy Mens`koho biura RPK vid 22. X. 31 roku [From resolution of Mena District Committee of Party on October 22, 1931] *Kolhosyna pratsya*. N 18. 25 October. 1. [in Ukrainian].

150 tsentneriv (1931). 150 tsentneriv zustrichnoho planu z khlibozahotivli – mitsnyi udar po oportunistach [150 hundredweight recriminatory grain procurement – solid impact for opportunists] *Leninskym shlyahom*. N 33. 1 August. 2. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 01.08.2022 р.

Статтю рекомендовано до друку 05.09.2022 р.

Ірина Безлюдна

Інститут історії України НАН України

провідний інженер (Україна)

e-mail: irynabez402@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4992-1236>

ResearcherID: GRF-1289-2022

Медико-санітарні умови життя вихованців дитячих будинків УРСР у 1945 – першій половині 1950-х рр.

Анотація. Мета статті. *Висвітлити санітарно-гігієнічні умови життя та рівень медичного забезпечення вихованців дитячих будинків УРСР у перше повоєнне десятиліття. Методологічною базою дослідження є принципи об'єктивності та історизму; комплексний та конкретно-історичний підходи, а також загальнонаукові методи дослідження (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, герменевтичний) і спеціально-історичні (історико-генетичний, порівняльно-історичний). Новизна роботи зумовлена вкрай обмеженим висвітленням в українській історіографії санітарно-гігієнічних умов, а також рівня медичного забезпечення вихованців дитячих будинків. Висновки.* *Повоєнний період став складним випробуванням для фізичної витривалості вихованців дитячих будинків і не найкращим чином позначився на їх здоров'ї. Критична скученість дітей у занадто тісних приміщеннях сприяла розповсюдженню захворювань і навіть призводила до тривалих епідемій. Через брак необхідних санітарних приміщень, зокрема, ізоляторів та карантинних приміщень, а також вчасної госпіталізації хворі діти часто перебували разом із здоровими, що також несло загрозу для здоров'я всіх вихованців. Не сприяло покращенню ситуації і погане постачання дитячих будинків засобами особистої гігієни і медикаментами, а також фактична відсутність лікарів, які переважно працювали у дитбудинках за сумісництвом і досить безвідповідально ставилися до своїх обов'язків. Водночас держава намагалась тримати ситуацію під контролем, періодично влаштовуючи масові перевірки санітарного стану дитбудинків, унаслідок чого окремі дитячі заклади навіть були закриті. Проте антисанітарія у дитячих будинках була посилена через надмірну скученість вихованців, оскільки сиріт із закритих дитбудинків доводилось розподіляти по переповнених інших закладах республіки.*

Ключові слова: *дитячий будинок, діти, медичне забезпечення, повсякденне життя, санітарний стан, сироти.*

Постановка проблеми. Повоєнний період був позначений, окрім іншого, величезною кількістю дітей-сиріт, які залишила по собі німецько-радянська війна. Радянська влада намагалась впоратися з цією соціальною проблемою, влаштовуючи безпритульних дітей насамперед у дитячі будинки. Втім переважна більшість цих закладів не відповідала мінімальним вимогам для проживання в них дітей. У цьому контексті виділяється саме санітарний стан дитячих будинків і надання вихованцям кваліфікованої медичної допомоги. Оскільки радянська держава позиціонувала себе, зокрема, як захисницю дітей та активно впроваджувала міф про «щасливе радянське дитинство», саме цей аспект є показовим щодо справжньої «турботи» про дітей-сиріт.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема санітарно-медичного стану дитячих будинків України не ставала темою самостійного наукового дослідження. Окремий параграф на цю тему був присвячений Л. Г. Голиш у її комплексному дослідженні, але у контексті матеріального забезпечення дитячих будинків УРСР [Голиш Л. Г., 2007]. Також окремі епізоди можна зустріти у колективній праці авторів Доброва П. В., Грідіної І. М. та Касьянкової Н. М. [Добров П. В., Грідіна І. М., Касьянова Н. М., 2011].

Архівна база дослідження складається з документів і матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного обласного архіву Харківської області.

Мета статті. Висвітлити санітарно-гігієнічні умови життя та рівень медичного забезпечення вихованців дитячих будинків УРСР у перше повоєнне десятиліття.

Виклад основного матеріалу. Однією з тотальних проблем всіх дитячих будинків республіки у досліджуваній період була нестерпна тіснява. Через постійний приплив сиріт, наявної корисної площі катастрофічно не вистачало. До того ж унаслідок значних воєнних руйнувань кількість дитячих закладів суттєво скоротилася. Так, наприклад, у Києві до війни працював 21 дитячий будинок, станом же на 1 січня 1946 р. їх залишилось усього 14, і вони

охоплювали 1580 дітей-сиріт і дітей фронтовиків. Ці заклади перебували в надзвичайно тяжких житлових умовах. Через дефіцит площі майже в половині дитбудинків – № 1, 2, 4, 8, 9 та 12 – діти спали вдвох на одному ліжку. Крім того, не було піонерських та робочих кімнат, отже, дітям доводилося перебувати весь час в учбових кімнатах, в яких вони і навчалися, і обідали, і проводили години дозвілля [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3979. Арк. 10].

У такому ж скрутному становищі перебували і дитячі будинки на всій території України. Так, у дитбудинках Херсонської, Волинської, низці дитячих будинків Чернівецької та інших областей площа спалень була настільки маленька, що ліжка в них доводилося розміщати впритул одне до одного [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 668. Арк. 32]. У 1948 р. у Херсонській області у Новобудському дитбудинку з площею у спальних кімнатах 140 кв. м розмістило 147 дітей, тобто на одну дитину відводилося менше 1 кв. м площі; у дитбудинку Калинівського району Вінницької області на площі 452 кв. м перебувало 315 вихованців; у Житенецькому дитбудинку Київської області була лише одна загальна спальня кімната для дівчаток і хлопчиків, де діти спали по 2-3 на одному ліжку.

Загалом ситуація, коли вихованці спали по 2-3-4 на ліжку, на суцільних нарах і навіть на підлозі, була досить типовою для досліджуваного періоду. Але часом цифри, які відображають співвідношення кількості ліжок до кількості вихованців, просто вражають. Для прикладу, в Ізмаїльській області у Котлованському дитбудинку на 355 дітей було лише 57 ліжок; у Консунському дитбудинку Херсонської області на 217 дітей – 70 ліжок, а у Тернопільській області у Білецькому дитбудинку на 150 дітей малося тільки 51 ліжко [ЦДАВО. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 282].

У подальші роки ситуація залишалася незмінною. У таблиці 1. показано кількість житлової площі у спальних кімнатах на 1 дитину станом на 1950 р.

Таблиця 1

Кількість житлової площі у спальних кімнатах на 1 дитину станом на 1950 р.

[ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк. 141]

Область	Кількість дитбудинків	Житлова площа на 1 дитину (м ²)
Харківська	28	1,0 – 2,0
Дніпропетровська	33	1,9 – 2,0
Одеська	9	1,0 – 1,5
Полтавська	31	1,3 – 2,8
Запорізька	10	1,0 – 1,25
Сумська	33	1,0 – 2,5
Тернопільська	10	1,8 – 2,3

Тож не дивно, що значна частина сиріт продовжувала спати, поділяючи ліжко, у кращому випадку, із лише одним сусідом. Крім того, часто ці ліжка були брудні, під матрацами зберігалися брудна білизна, одяг та інші предмети вжитку. У спальних кімнатах раз у раз виявляля клопів, як, наприклад, у 1951 р. у Немирівському і Хмельницькому дитбудинках Вінницької області, Миколайпільському дитбудинку Запорізької області тощо [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 634. Арк. 77]. Низка дитбудинків Одеської області також відзначалася великою скупченістю дітей, у ліжках виявлено клопів, а у дітей – завошивленість [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк. 144]. Тож цілком очікувано, що така надмірна скупченість дітей на надто малій площі призводила до виникнення та розповсюдження серед вихованців респіраторних, грибкових та інших заразних захворювань, а часом – навіть до справжніх епідемій. Так, київські дитячі будинки № 2 та № 13 два місяці перебували на карантині через інфекційні захворювання вихованців [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 3979. Арк. 10].

Незважаючи на шалену нестачу житлової площі, дитбудинки продовжували ущільнювати, невпинно збільшуючи їх контингент. Типовою була історія з Київським дитячим будинком № 4 Міністерства освіти, який розміщувався у 4-поверховій будівлі. Заклад мав 8 кімнат із загальною корисною площею 250 кв. м. Спочатку дитбудинок був розрахований на 75 дітей, у 1945 р. почав обслуговувати 100 дітей. У лютому 1947 р. рішенням міськради контингент було знову збільшено, цього разу до 125 вихованців. Станом на 1947 р. у дитбудинку перебували 115 дітей дошкільного віку. Через тіснєву вони спали на 80 ліжках. З тієї ж причини у дитбудинку не було жодної шухлядки. Замісник міністра державного контролю УРСР О. Пирогов у листі до М. Хрущова від 15 грудня 1947 р. наголошував, що задля нормальної роботи закладу контингент дітей не має перевищувати 80 осіб. Втім уже через 3 місяці заступник голови виконкому міськради Я. Лінійчук у листі від 16 березня 1948 р. до заступника голови Ради міністрів УРСР Л. Корнійця повідомляв, що в дитячому будинку № 4 створено належні умови для виховання дітей, а контингент доведений до планового – 100 дітей [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7.

Спр. 7279. Арк. 46–47, 52]. Тобто початковий плановий контингент для дитбудинку збільшили на 25 дітей, не збільшивши при цьому корисну площу ані на метр.

Сприяв частим захворюванням дітей і передаванню хвороб «по колу» брак у багатьох дитячих будинках ізоляторів. Так, за даними 1946 р. у Вишинському дитбудинку Житомирської області одна дитина хворіла на відкриту форму туберкульозу легенів і ще 10 дітей – на кістковий туберкульоз. Хворі діти протягом довгого часу не були ізолювані від здорових; у Ніжинському спецдитбудинку Чернігівської області 27 дітей, хворих на коросту й епідермію, також не були ізолювані і весь час перебували разом із здоровими вихованцями; у Тростянецькому дитбудинку Сумської області хворих на шкірні хвороби, зокрема коросту, купали разом зі здоровими [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 332. Арк. 20]. У 1951 р. у Вінницькій, Запорізькій та інших областях у низці випадків вихованці дитячих будинків, хворі на трахому, довгий час утримувались разом із здоровими дітьми без лікування [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 634. Арк. 85].

Втім наявність у дитбудинку ізолятора також не гарантувала якісного лікування вихованців. Для прикладу, за даними перевірки Комарівського спеціального дитячого будинку Харківської області, яка проведена в 1948 р., ізолятор у дитбудинку був і складався з двох кімнат. Проте опалювалася лише одна з них, в якій і розташовували дітей з різними захворюваннями. У день перевірки в цій кімнаті перебувало п'ятеро дітей: три з коростою, один з бронхітом і один з підозрою на трахому. На додачу в ізоляторі не було судна і діти мусили користуватися одним помийним відром на всіх [ДАХО. Ф.Р.-53. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1].

Крім того, через знову ж таки нестачу площі в багатьох дитячих будинках бракувало бані, отже, дотримання санітарного режиму відбувалося вкрай незадовільно: діти купалися, в кращому випадку, у громадських банях. Але частіше дітей купали у тісних спальних кімнатах у мисках або коритах, або ж у примітивних брудних пральнях на цементній підлозі без дерев'яних решіток, просто у мисках, в яких пралася білизна. Так, у 1948 р. з 464 перевірених дитбудинків бані були лише у 47 %, пральні – у 55 % [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 283]. Окрім того, що купання дітей в описаних умовах не могло бути якісним, воно ще й відбувалось рідше визначених санітарних норм. Так, взимку 1950 р. проведено обстеження дитячих будинків Української РСР, під час якого комісіями зафіксовано, що у низці закладів дітей купують один раз на 10 днів, а в окремих випадках навіть один раз на два тижні [ЦДАВОУ. Ф. 342. Оп. 14. Спр. 3921. Арк. 90–95, 98–101].

Цим же обстеженням виявлено недотримання санітарного режиму у переважній більшості дитячих закладів, практично у всіх областях республіки. Для прикладу можна навести виписки з Довідки про санітарно-побутове обслуговування дітей-сиріт – вихованців дитячих будинків Міністерства освіти УРСР: «у Тернопільській області дитячий будинок с. Ясиничі утримується у бруді, білизни мається лише 1 зміна, діти протягом місяця не купалися і не змінювали білизни. У Дубровицькому дитбудинку ізолятор і карантинне приміщення відсутні, баня не працює, діти не милися 2 тижні, у дітей виявлено завошивленість. У Полтавській області – у Ново-Санжарському дитячому будинку баня відсутня, діти миються один раз на 2 місяці, як наслідок мають тотальну завошивленість. У Пирятинському, Антонівському і Михайлівському дитбудинках приміщення сирі, взимку стіни промерзають наскрізь, відсутні зимові віконні рами. Через відсутність умивальних кімнат і, власне, самих умивальників, діти щоранку вмиваються над відром у холодному коридорі. У дитбудинках Херсонської області – Калинінський, Корсунський, спецдитбудинок № 2, Херсонський дитбудинок № 1 – вмивальні кімнати відсутні, діти вмиваються в холодних коридорах. Бань немає і дітям доводиться митися у приміщеннях, де переться білизна» [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк. 142–143].

Таблиця 2

Кількість санітарних зон і умов, яких не вистачало в дитячих будинках станом на 1950 р.
[ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк.142]

Область	Дитячі будинки	Немає:						
		Бані	Дезка-мери	Пральні	Ізоля-тори	Каран-тин	Умива-льний	Роздя-гальня
Сумська	з 33 д/б	17	10	2	1	32	25	30
Харківська	43	14	13	4	2	39	16	
Дніпропетровська	52	25	19	25	10	31	31	26
Запорізька	40	15	4	-	-	36	36	37
Київська	52	29	30	6	3	47	20	49
Сталінська	97	21		10	-	92	24	28
Полтавська	31	15	6			30		
м. Київ	13	9	12	1	-	12	-	-

Крім того, в більшості дитячих будинків не було потрібних санітарно-побутових установок, що також не створювало належних умов для дотримання особистої гігієни дітей. У поданій вище таблиці 2 показано кількість санітарних зон і умов, яких не вистачало в дитячих будинках станом на 1950 р.:

Отже, з наведених у таблиці даних видно, що найчастіше у дитячих будинках не було саме бань й умивальників, а також не вистачало місця для карантинних кімнат і роздягалень. До того ж часто в одному дитбудинку бракувало одразу декілька санітарних приміщень, а в окремих випадках – майже усі. Так, наприклад, у Київській області у Краснянському дитячому будинку не було бані, дезкамери, карантинного приміщення, вмивальні, роздягальні. У Рокитнянському дитбудинку також не виявлено таких необхідних підсобних приміщень, як баня, вмивальня, роздягальня, дезкамера, ізолятор, карантинна кімната, а ще в усіх жилих приміщеннях через брак палива було холодно, волого і незатишно [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк.143–144].

Складнощі із дотриманням усіх норм санітарного режиму додавались і через відсутність карантинних приміщень, де мали перебувати певний час новоприбулі діти. Тож цих дітей розміщували одразу в загальних групах або ж в ізоляторах, де водночас перебували хворі вихованці дитячого будинку. Ця проблема була однією з найпоширеніших. Так, з перевірених у 1950 р. 464 дитбудинків карантинні кімнати мали лише 27 % цих дитячих закладів [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 284].

Подекуди місцеве керівництво намагалось приховати брак мінімальних санітарних умов у дитбудинках їх області. Наприклад, виконком Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих у своїй доповідній записці від 12 травня 1948 р. № 4/86-4/77 повідомляв, що при всіх дитячих будинках організовані примітивні бані, ізолятори, дезкамери та карантинні кімнати. Насправді ж перевіркою, проведеною Міністерством державного контролю УРСР, встановлено, що у більшості дитячих будинків Дніпропетровської області не створено належних житлових і санітарно-гігієнічних умов для дитячого проживання [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 79–80].

Крім необхідних санітарних приміщень у постійному дефіциті в дитбудинках були текстиль і супутні засоби гігієни, а саме: рушники, білизна, носові хустинки, мило, зубні щітки тощо. До того ж перших у більшості дитячих будинків катастрофічно не вистачало, часто ті, що були в наявності, через брак пралень, а відповідно і якісного прання, були брудні, погано випрані, запані. Щодо аптечок, то в них не вистачало найнеобхіднішого: насамперед вони у край погано постачалися медикаментами і перев'язочними матеріалами, які необхідні чи не щодня, вважаючи на дитячий контингент цих закладів [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 53]. Так, головний держсанінспектор УРСР М. Баран у Довідці про санітарно-побутове обслуговування дітей-сиріт – вихованців дитячих будинків міністерства освіти Української РСР – доповідав про результати обстеження, які надійшли з областей до Головної державної санітарної інспекції УРСР. Зокрема, у довідці зазначалося, що в переважній більшості випадків санітарний стан дитбудинків продовжував залишатися незадовільним: «у Тернопільській області дит.[ячий] буд.[инок] с. Ясиничі утримується у бруді, білизни є лише 1 зміна, діти впродовж місяця не купалися і не змінювали білизни. ... У Київській області у Краснянському дитячому будинку ... діти брудні, у брудній запаній білизні; на 30 дітей є лише один рушник» [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк.142, 143].

Українське мізерне забезпечення білизною вихованців дитячих будинків було притаманне більшості областей республіки. Так, станом на 1948 р. у Сталінській області у 32 дитбудинках із 53 перевірених малося всього по 1,5 зміни дитячої білизни; у Запорізькій в 9 із 28 дитбудинків у наявності була лише 1 зміна; у Львівській 5 дитбудинків із 23 мали 1,5 зміни; у Київській та Житомирській – 11 з 43 і 2 з 46 дитбудинків відповідно мали лише 1 зміну білизни. Проте навіть в тих дитбудинках, де були 2–3 зміни білизни, прання організовано вкрай незадовільно – білизна пралася погано, змінювалася рідко [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 7279. Арк. 283].

На початку 1950-х рр. ситуація мало змінилася. Так, у 1951 р. у Довідці про стан дитячих будинків Міністерства освіти констатувалося, що низка дитячих будинків УРСР перебували у антисанітарному стані. У багатьох випадках діти не були забезпечені туалетним милом, зубними щітками і порошком, носовими хустинками тощо [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 634. Арк. 77].

Для повноти уявлення про дотримання санітарно-гігієнічних норм у більшості дитячих будинків республіки можна навести виписку із «Довідки про санітарно-побутове обслуговування дітей сиріт – вихованців дитячих будинків Міністерства освіти Української РСР» від 27 березня 1950 р.: «...В Одеській області туберкульозний дитячий будинок № 8 розміщується у вологому, тісному приміщенні, печі несправні, димлять, у приміщенні холодно. Каналізація і водопровід не працюють. Баня відсутня, діти миються в примітивних умовах – у тазях у спальних кімнатах. У Сталінській області – дитбудинок села Гродовка Червоноармійського району розміщується в вологому тісному приміщенні, на кам'яній підлозі. В їдальні холодно, столи без клейонок, лавок мало, діти харчуються навстоячки у верхньому одязі. У Станіславській області Маріампольський

дитбудинки до зими не підготовлено, запас палива відсутній. Віконні рами не проклеєні і не підігнані, у всіх приміщеннях холодно, вмивальня зовсім не опалюється. У пральні котел несправний, білизна переться в холодній воді. Дезкамера відсутня. Внутрішня вбиральня несправна і не працює. Баки для питної води відсутні, вода міститься у відкритих відрах. В обідньому залі також холодно і сиро, столи без клейонок, чашок немає, діти п'ють чай з мисок. У бані на цементній підлозі немає дерев'яних решіток, відсутні душові лійки і діти миються у 2-х ваннах, що абсолютно не гігієнічно. У Вінницькій області Стадницький, Собольський, Цебулевський і Рокитнянський дитячі будинки до зими підготовлені погано, в наслідок чого взимку частина приміщень не експлуатується, що призводить до ще більшої скученості. У спальних і робочих кімнатах холодно, через відсутність палива баня і пральня працюють нерегулярно, серед дітей виявлено завошивленість. Діти купаються в приміщенні, де переться білизна» [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк.143].

Окрім того, що санітарно-побутові умови у більшості дитячих будинків не витримували жодної критики, медичне обслуговування вихованців також залишало бажати кращого. У 1946 р. більше 100 дитбудинків УРСР не були укомплектовані лікарями. Ці дитячі заклади обслуговували медичні сестри, переважно з низькою кваліфікацією і невеликим досвідом роботи. Контроль з боку медичних закладів, а також облздраввідділів за їх роботою виконувався слабо, в результаті чого у дитбудинках траплялися часті випадки захворювання дітей на коросту, кон'юктивіт, туберкульоз, трахоми, грибовий лишай. Так, у Чернівецькій області лікарі обслуговували тільки ті дитячі будинки, які розташовані в межах міста, дитбудинки ж сільської місцевості обслуговувалися середнім медичним персоналом. У Волинській області на 5 дитбудинків було лише 2 лікарів і 4 медичні сестри; у Дрогобицькій – 15 дитбудинків обслуговували 2 лікарів і 5 медичних сестер; в Одеській – на 23 дитбудинки було 15 лікарів і 20 медичних сестер [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 332. Арк. 19–20].

Багато медичних робітників працювали у дитячих будинках за сумісництвом і до своєї роботи ставилися досить безвідповідально. Для прикладу, за архівними даними за 1948 р., у Новосельському дитбудинку Херсонської області лікар і медичні сестри, що були закріплені за дитбудинком, бували там лише один раз на два місяці [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 189]. А 11 дитбудинків цієї ж області взагалі не мали лікарів і обслуговувалися низькокваліфікованими медичними працівниками. Відповідно в цих дитячих будинках діти часто хворіли на різного ґатуну кожні хвороби, а у кількох дитбудинках навіть були випадки смертності [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 49].

Крім того, загальне медично-санітарне обслуговування вихованців дитячих будинків було вкрай незадовільне. Так, за матеріалами обстеження Міністерства охорони здоров'я УРСР у 1948 р. встановлено, що в низці областей не проводяться систематичні профілактичні медичні огляди вихованців, а через це й відсутнє своєчасне виявлення, ізоляція і лікування дітей, хворих на трахоми, грибові та інші захворювання шкіри. Незадовільно медичним оглядом були охоплені Кіровоградська, Чернігівська, Житомирська, Ворошиловградська, Київська та інші області республіки. Також бракувало систематичного контролю за санітарним режимом і санітарним станом дитячих будинків з боку місцевих органів державної санітарної інспекції [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.73. Спр.529. Арк.15].

Навіть якщо до дитячого будинку був закріплений лікар, це ще не означало, що дітям нададуть вчасну і кваліфіковану допомогу. Так, за матеріалами 1951 р. у дитбудинках м. Куп'янськ Харківської області лікарем Севостьяновим протягом двох років не зафіксовано жодного випадку захворювань на трахоми¹. Проте під час перевірки вихованців обласним окулістом виявлено в чотирьох Куп'янських дитбудинках 41 хвору дитину. Та навіть після діагнозу обласного окуліста лікар Севостьянов заперечував захворювання і не забезпечив лікуванням виявлених дітей. Згодом, після втручання Харківського очного інституту ім. Гіршмана, було знов вилучено з Куп'янських дитячих будинків: № 1 – 64 дитини, № 2 – 22, № 3 – 32 вихованці [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 634. Арк. 161].

Періодично траплялися випадки просто-таки кричущої недбалості та байдужості щодо здоров'я вихованців з боку адміністрації і працівників дитячих будинків, як наприклад, у 1955 р. у Солоницькому дитбудинку Полтавської області. Так, 24 липня 1955 р. із закупленої напередодні свинини приготовано котлети для дітей. Проба котлет була знята фельдшером і директором дитбудинку. Обідали в той день 129 вихованців. Наступного ранку 3 вихованці захворіли: у них виявлено симптоми отруєння і їх направлено до ізолятора. Але, незважаючи на факт отруєння, з того самого м'яса знову приготовано страву на обід 25 липня. Протягом цього дня захворіло ще 10 дітей, серед них – хлопчик п'яти років, якого о 19 годині у важкому стані доправили до Лубенської лікарні, де о 12 годині ночі він помер. Органи травлення дитини відправлено до

¹ Трахома – хронічне інфекційне захворювання очей, є провідною причиною сліпоти, якій можна запобігти.

Києва в Інститут судової експертизи, а труп поховано на підставі довідки про смерть, в якій зазначалося: «Причина смерті не встановлена».

Тим часом у дитячому будинку кількість хворих дітей продовжувала зростати: з 26 липня до 2 серпня захворіло ще 30 дітей. Усього захворіло 43 дитини, 7 хворим надано медичну допомогу і вони одужали, за винятком одного. При аналізі страв, взятих зі шлунку хворих дітей, виявили паратифозну паличку, яка могла викликати отруєння. Така ж паличка була в шлунку померлої дитини. Крім того, до дитбудинку з Києва прибув професор Хоменко, який виявив, що починаючи з травня, тут також існував скарлатинозний осередок зарази, але місцеві лікарі не вжили ніяких профілактичних заходів, а тому серед вихованців продовжувалися захворювання ще й на скарлатину.

За вироком Полтавського обласного суду директора Солоницького дитячого будинку Павлика С. А. засуджено до примусової праці на 1 рік, фельдшера Руденка – на 8 місяців, головного лікаря санітарно-епідемічної станції і куховарку – на 6 місяців. Крім того, органами народної освіти директора і фельдшера дитбудинку з роботи було знято [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 700. Арк. 94–96].

Щодо найрозповсюдженіших хвороб, на які повсякчасно хворіли вихованці більшості дитбудинків, то серед них – короста, кон'юктивіт, лишай, трахома, туберкульоз та інші. Наприклад, за даними 1948 р. у дитячих будинках тільки Вінницької області нараховувалося 390 дітей, хворих на стригучий лишай. Однак Облздраввідділ не вживав радикальних заходів для лікування дітей. Так, за 1947 р. медичними закладами виліковано тільки 40 хворих, а обласним відділом народної освіти організовано лише два фавозних дитячих будинки на 170 і 120 дітей [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 103].

Позначився на стані здоров'я вихованців дитячих будинків і голод 1946–1947 рр., під час якого діти стали помирати ще і від дистрофії. Так, у Базар'янському дитбудинку № 1 Ізмаїльської області за кілька місяців 1947 р. від дистрофії померло 19 дітей. Інші вихованці, також послаблені дистрофією, додаткового харчування не отримували, отже, мали розраховувати лише на витримку власного організму [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 188].

Крім того, у дитячих будинках систематично відбувалися спалахи різноманітних епідемій, що не викликає подиву, зважаючи на всі наведені вище недоліки санітарно-побутових умов і медичного обслуговування вихованців. Так, у Серебрійському дитбудинку Вінницької області, попри те, що за звітами до всіх дитбудинків були прикріплені лікарі, протягом серпня – листопада 1947 р. зафіксовано епідемічне захворювання вихованців на кір з подальшими ускладненнями, від яких померло 36 дітей. За неприйняття завчасних заходів щодо ліквідації і попередження захворюваності директора дитячого будинку і лікаря засуджено до різних строків ув'язнення [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 53].

Медичні заклади, в яких мали б лікуватися вихованці дитячих будинків, також не вживали термінових заходів щодо госпіталізації хворих, отже, лікування їх проводилося дуже повільно. Траплялися випадки, коли вихованців дитячих будинків, які потребували негайної медичної допомоги, замість госпіталізації перенаправляли з однієї лікарні до іншої. Так, у дитячій клінічній лікарні м. Станіслава, якою керував доцент Волошинів Б. М., у лютому 1953 р. не надано своєчасної належної медичної допомоги хворій чотирирічній Ганні Ільків, вихованці дитячого будинку № 2 м. Долина. Хвора дівчинка в загрозовому для життя стані багаторазово транспортувалася з одного медичного закладу м. Станіслава до іншого, хоча весь комплекс лікарняних заходів і консультацій спеціалістів мали б бути організовані і проведені на місці, в дитячій лікарні. Знаючи про тяжкий стан хворої дитини, доцент Волошинів Б. М. не приїхав до клініки особисто оглянути хвору і надати їй допомогу. Він обмежився тим, що дав телефоном вказівки організувати краплинне переливання крові, знаючи, що дитяча лікарня не має умов для проведення цієї маніпуляції. У вушному відділенні Станіславської обласної лікарні лікарі також байдуже поставились до надання кваліфікованої допомоги дитині, яку доставили з дитячої лікарні з приводу носової кровотечі, і відправили її назад до дитячої лікарні. На жаль, в архівних документах не вказано чи вижила дівчинка. З огляду на покарання, яке отримав керівник дитячої лікарні: «За несвоєчасне надання медичної допомоги дитині Ільків Ганні і неприйняття термінових дій для організації необхідних лікарняних заходів важко хворій дитині – зав. кафедрою педіатрії Станіславського Медінституту доценту Волошинову Б. М. – поставити на вид», можна припустити, що дівчинка залишилась жива [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 9664. Арк. 138–139].

Навіть якщо хворих вихованців дитячих будинків таки госпіталізували, то часом надавали їм такі умови перебування в лікарні, які в жодній мірі не могли посприяти швидкому одужанню. Так, наприклад, у Погребищенській лікарні Вінницької області 9 вихованців дитбудинків, хворих на трахоми та інші хвороби очей, хоча й влаштували на лікування, але розмістили їх на 4 ліжках і виділили для користування один рушник на всіх [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 634. Арк. 85].

Загальний санітарний стан дитячих будинків часто не відповідав встановленим нормам, наприклад Березняківський дитячий будинок Одеської області, в якому за даними 1951 р. санітарним контролем систематично відмічався антисанітарний стан, неприпустимий для дитячого закладу [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 634. Арк. 162]. Звісно, за цим першочергово мали слідкувати директори і лікарі дитячих будинків. Але лікарі, прикріплені до цих закладів, зазвичай ставилися до своїх обов'язків формально або, не бажаючи псувати взаємин з директорами, просто байдуже спостерігали і не висували мінімальних вимог до керівників. Те саме стосується і місцевих інспекторів-ревізорів облВНО, які під час обстеження здебільшого не звертали уваги на факти, які просто кидалися у вічі [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 634. Арк. 162].

Проте дитбудинки періодично перевіряли на предмет дотримання санітарних норм й органи Державного санітарного нагляду. Хоча слід зазначити, що частіше такі перевірки мали не постійний, а скоріше циклічний характер. Так, органи Держсаннагляду протягом трьох кварталів 1949 р. здійснили 15832 обстеження дитбудинків республіки. За цей період за незадовільний санітарний стан дитячих будинків накладено 550 штрафів, тобто 70 % директорів усіх дитбудинків оштрафували. Також за злочинне відношення директорів дитбудинків до своїх обов'язків органами санітарного нагляду передано 6 справ до прокуратури. Крім того, унаслідок абсолютно нестерпних санітарних умов органи Держсаннагляду змушені були закрити 8 дитячих будинків [ЦДАВОУ. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 2104. Арк. 144].

Висновки. Повоєнний період став складним випробуванням для фізичної витривалості дітей, які перебували у дитячих будинках, і не найкращим чином позначився на їх здоров'ї. Дефіцит житлової площі, який гостро відчувався у дитячих установах по всій території республіки, призводив до критичної скупченості дітей, що сприяло розповсюдженню захворювань і навіть призводило до тривалих епідемій серед вихованців дитячих будинків. А через брак необхідних санітарних приміщень, зокрема, ізоляторів, а також вчасної госпіталізації хворі діти часто перебували разом із здоровими, що несло загрозу для здоров'я всіх вихованців. Не сприяло покращенню ситуації і погане постачання дитячих будинків засобами особистої гігієни і медикаментами, а також фактична відсутність лікарів, які переважно працювали у дитбудинках за сумісництвом і безвідповідально ставилися до своїх обов'язків.

Водночас держава намагалась тримати ситуацію під контролем, періодично влаштовуючи масові перевірки санітарного стану дитбудинків, унаслідок чого окремі дитячі заклади навіть були закриті. Проте тим самим лише посилювали антисанітарію у дитячих будинках, через надмірну скупченість вихованців у надто малих для такої кількості дітей приміщеннях, адже сиріт із закритих дитбудинків доводилось розподіляти по і без того переповнених інших закладах республіки.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам державних архівів за сприяння та членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства або / публікації цієї статті.

Джерела та література:

Голиш, Л. Г. (2007). *Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.* / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л.Г. Голиш; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси. 20 с.

ДАКО – Державний архів Харківської області.

Добров П. В., Грідіна І. М., Касьянова Н. М. (2011). *Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу)*: Монографія. Донецьк.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Iryna V. Bezliudna

Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine
leading engineer (Ukraine)

Medical and Sanitary Living Conditions of Children in Orphanages of the Ukrainian SSR in 1945 – the First Half of the 1950s.

Abstract. The Purpose of the article. Is to highlight the sanitary and hygienic conditions of life and the level of medical care of children in orphanages of the Ukrainian SSR in the first post-war decade. **The methodological basis** of the research is the principles of objectivity and historicism; complex and specific-historical approaches, as well as general scientific methods of research (analysis and synthesis, induction and deduction, hermeneutic) and special-historical (historical-genetic, comparative-historical). **The scientific novelty** of the work is due to the extremely limited coverage in

*Ukrainian historiography of sanitary and hygienic conditions, as well as the level of medical care for children in orphanages. **Conclusions.** The post-war period became a difficult test for the physical endurance of children in orphanages and did not have the best effect on their health. Critical overcrowding of children in too close quarters contributed to the spread of diseases and even led to long-term epidemics. Due to the lack of necessary sanitary facilities, in particular, isolation rooms and quarantine facilities, as well as timely hospitalization, sick children were often together with healthy ones. It also posed a threat to the health of all children. The poor supply of personal hygiene products and medicines to orphanages, as well as the actual absence of doctors, who mostly worked in orphanages part-time and were irresponsible in their duties, did not contribute to the improvement of the situation. At the same time, the state tried to keep the situation under control, periodically arranging mass inspections of the sanitary condition of orphanages. as a result, some children's institutions were even closed. However, by doing so, unsanitary conditions in orphanages were only strengthened due to overcrowding by pupils. Because orphans from closed orphanages had to be distributed to already overcrowded other institutions of the republic.*

Key words: orphanage, children, medical care, everyday life, sanitation, orphans.

References:

CDAGHOU – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrainy. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

DAKO – Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koyi oblasti. [State Archive of Kharkiv Region]. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].

Dobrov P. V., Hridina I. M., Kas'yanova N. M. (2011) *Borot'ba z dytyachoyu bezprytul'nistyju ta bezdohlyadnistyju v pershi pislyavoyenni roky (na prykladi Donbasu)* [The fight against child homelessness and neglect in the first post-war years (on the example of Donbass)]. Monohrafiya. Donets'k [in Ukrainian].

Holysh L. H. (2007) *Funktsionuvannya spetsial'nykh dytyachykh ustanov URSR u 1943–1950 rr.* [Functioning of special child care institutions of the UkrSSR in 1943–1950]. Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrainy / L.H. Holysh; Cherkas'kyy natsional'nyy universytet im. B. Khmel'nyts'koho. – 20 s. Cherkasy [in Ukrainian].

TSDAVOU – Tsentral'nyy derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy. [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 13.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.08.2022 р.

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: inna.nikolina@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>
Researcher ID: <https://publons.com/researcher/3659867/inna-nikolina/>

Марек Руслана

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
здобувачка (Україна)
e-mail: ruslanamarek8@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0737-799X>

Аварія на Чорнобильській АЕС: глобальні причини техногенної катастрофи

Анотація. Метою статті є спроба об'єктивного дослідження процесу будівництва Чорнобильської атомної електростанції, з'ясування порушень, які були допущені в ході зведення конструкції реакторів, що призвели до аварії. Метою також є намагання авторів висвітлити інформацію про саму аварію на атомній електростанції, її хронологію, причини та масштаби. Адже обрана для дослідження проблема є надзвичайно актуальною, оскільки Чорнобиль – це трагедія усього світу. Надалі розвиток ядерної енергетики повинен супроводжуватися досконалішими заходами забезпечення надійності та безпеки експлуатації реакторів, а також унеможливленням прикладів ядерного тероризму, який сьогодні здійснює Російська Федерація в ході російсько-української війни. Захоплення українських атомних електростанцій РФ наразі є реальною ядерною загрозою через неможливість належного контролю за функціонуванням цих об'єктів. Тому нашим завданням є осмислення уроків та спадщини Чорнобиля. **Методологія дослідження** базується на використанні принципів: історизму, системного підходу в аналізі історичних процесів, наукової об'єктивності. Ефективними виявилися й спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-системний. **Наукова новизна дослідження** визначається комплексною розробкою теми у тісному взаємозв'язку подій, які відбувалися у розглянутий період, узагальнено дані щодо помилок у конструкціях ядерного об'єкту, нехтування партійною верхівкою заяв про системні порушення при проведенні будівельно-монтажних робіт. **Висновки.** На основі аналізу історіографічної та джерельної бази можна впевнено зазначити, що від початку будівництва до моменту аварії секретні служби неодноразово повідомляли керівництво Радянського Союзу про помилки та недоліки у конструкціях ядерного об'єкту. З'ясовано, що катастрофі можна було запобігти. Однак нехтування партійної верхівки та державних органів заявами про системні порушення при проведенні будівельно-монтажних робіт, низькі заходи безпеки призвели до техногенної катастрофи в історії людства. Аварія на Чорнобильській АЕС сталася внаслідок значних технічних помилок у побудові реактора, хоча влада однозначно поклала провину на оперативний персонал. Так, катастрофа на Чорнобильській АЕС для всього світу стала своєрідним «символом» тоталітарного режиму Радянського Союзу – держави, для якої на першому місці стояли власні ідеологічні інтереси та прагнення в усьому випередити Захід, стверджуючи свою могутність життями тисяч безневинних людей.

Ключові слова: Чорнобильська атомна електростанція, аварія, Радянський Союз, енергоблок, екологічна катастрофа.

Постановка проблеми. З часу аварії на Чорнобильській атомній електростанції (далі – ЧАЕС) – події, яка стала найбільшою ядерною катастрофою в історії людства, минуло 36 років, але і досі не вщухають суперечки щодо її причин. Чорнобиль виявив безліч проблем радянської системи, яка визначила своїм основним пріоритетом амбіційну ядерну програму, нехтуючи заходами безпеки. Він вкотре підтвердив, що в умовах науково-технічної революції такі недоліки, як халатність, некомпетентність та байдужість, стають небезпечною зброєю. Катастрофа в одну мить перекреслила заяви вчених про те, що атомна енергетика не несе жодної небезпеки.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж тривалого часу вивченню проблеми Чорнобильської катастрофи приділялася недостатня увага. У Радянському Союзі засекречувались архівні матеріали, приховувалась інформація, науковцям доводилось

оперувати лише деякими скупими фактами. Останніми роками з'явилась достатня кількість наукових досліджень, присвячених техногенній аварії на ЧАЕС. Загалом проблематику передумов та причин аварії у своїх публікаціях активно висвітлювали українські дослідники: О. Г. Бажан [Бажан, 2016], Н. П. Барановська [Барановська, 2011], К. С. Варивода [Варивода, 2017], С. М. Зенкіна [Зенкіна, 2016], Б. С. Прістер [Прістер, 2011], Г. Г. Січкаренко [Січкаренко, 2017] та інші. З'явилися і перші публікації джерел з означеної тематики. Зокрема, О. Г. Бажан у своїй праці «Техногенна катастрофа 1986 р. у документах КДБ УРСР» аналізує документи КДБ стосовно будівництва ЧАЕС, а також соціально-психологічні, екологічні та економічні наслідки вибуху [Бажан, 2016].

Мета статті. Спроба об'єктивного дослідження процесу будівництва Чорнобильської атомної електростанції, з'ясування порушень, які були допущені під час зведення конструкції реакторів, що призвели до аварії. Метою також є намагання авторів висвітлити інформацію про саму аварію на атомній електростанції, її хронологію, причини та масштаби. Адже обрана для дослідження проблема є надзвичайно актуальною, оскільки Чорнобиль – це трагедія усього світу. Тому нашим завданням є осмислення уроків та спадщини Чорнобиля.

Виклад основного матеріалу. Використання атомної енергії розпочалося зі створення ядерної зброї, поштовхом до розробки якої стала Друга світова війна. Роботи велися одночасно вченими як Німеччини, так і антигітлерівської коаліції. Тому від того, хто буде першим, багато в чому залежала доля світу та людства. У СРСР роботи щодо створення власної атомної бомби прийняли великомасштабний характер лише після американського ядерного удару по японських містах. Радянська ядерна індустрія відразу ж стала розвиватися швидкими темпами: створювалися нові інститути й організації з ядерною тематикою, відкривалися центри атомної науки і техніки в республіках, розширювалася підготовка кадрів. Мета визначалася жорсткими вимогами – випередити або принаймні не відставати в новій справі від противника. Водночас при освоєнні нових технологій питання щодо охорони навколишнього середовища і здоров'я населення не були безумовним пріоритетом, а непередбачувані труднощі в забезпеченні радіаційної безпеки виникали досить часто.

Одночасно з військовими розробками велися масштабні дослідження можливості використання атомної енергії в мирних цілях, передусім для виробництва електроенергії, а також в медицині, сільському господарстві, у промисловості. Початком мирного використання ядерної енергії прийнято вважати 26 липня 1954 р., коли в м. Обнінськ (під Москвою) запрацювала перша в світі атомна електростанція потужністю 5 тис. кВт. Варто зазначити, що в 1956 р. була введена в експлуатацію перша АЕС у Великобританії, а ще через рік – у США. Ця подія наочно продемонструвала, що атомну енергію можна перетворити, за словами академіка І. В. Курчатова: «зі зброї руйнування в потужне джерело енергії, що несе добробут і радість всім людям на землі» [Курчатов, 2013 : 63].

До 70-х рр. ХХ ст. атомна енергетика стала важливим елементом електроенергетики СРСР. Результати досліджень показали переваги будівництва атомних електростанцій – реальна можливість забезпечення ядерним паливом упродовж всього терміну служби станції, надійність характеристик, безпека експлуатації, низька вартість електроенергії та менше забруднення навколишнього середовища. Будівництво ЧАЕС було обумовлено стрімким розвитком промисловості та цивільного будівництва в цьому регіоні.

Постановою Ради Міністрів СРСР № 800-555 від 29 вересня 1966 р. «Про план будівництва та введення в дію атомних електростанцій на 1966–1975 рр.» передбачався запуск сумарних енергетичних потужностей на 11,9 млн кВт. Для забезпечення електроенергією промисловості, сільського господарства, комунально-побутових потреб Центрального енергетичного району Радянського Союзу (Українська РСР і Ростовська область РСФРР) планувалося спорудження Центральноукраїнської атомної електростанції. За підсумками обстеження 16 пунктів у Київській, Вінницькій та Житомирській областях щодо визначення придатного майданчика для розміщення першої на території України атомної електростанції (транспортна інфраструктура, незначна продуктивність відчужуваних земель, водопостачання, економічно доцільний радіус подання електроенергії споживачам) державна комісія за погодженням із Київським обкомом КПУ, Держпланом УРСР, республіканськими міністерствами енергетики й електрифікації, сільського господарства та іншими зацікавленими організаціями на початку лютого 1967 р. рекомендувала місцевість поблизу села Копачі Чорнобильського району Київської області [Бажан, 2016 : 163]. Спорудження Чорнобильської атомної електростанції, розташованої за 15 км на північний захід від міста Чорнобиля Київської області та за 160 км на північний схід від Києва, стартувало у травні 1970 р. Директором Чорнобильської АЕС імені В. І. Леніна з квітня 1970 р. був призначений В. П. Брюханов, який очолював будівництво та експлуатацію станції до квітня 1986 року. Одночасно зі зведенням АЕС почалася розбудова майбутнього міста енергетиків – Прип'яті, яке засновано 4 лютого 1970 р.

Будівництво першої черги ЧАЕС (перший і другий енергоблоки з реакторами РБМК-1000) розпочато в 1970 р., експлуатація – в 1977 р. Друга черга (третій і четвертий енергоблоки з аналогічними реакторами) була побудована до кінця 1983 р., а у 1981 р. розпочали будувати третю чергу – п'ятий і шостий енергоблоки. Проте будівництво зупинили після аварії на четвертому енергоблоці, при високому ступені готовності об'єктів. Станом на квітень 1986 р. в експлуатації були задіяні чотири енергоблоки з реакторами РБМК-1000. На момент аварії Чорнобильська АЕС, поряд з Ленінградською і Курською, була найпотужнішою в СРСР [Барановська, 2011 : 15]. Варто також зазначити, що станом на 30 грудня 1982 р. на Чорнобильській АЕС працювало 5127 осіб різних національностей, з них: 2010 росіян, 1968 українців, 243 білоруси, 24 поляки, 18 євреїв, 16 німців, 3 грека, 1 китаєць, 1 фін, 1 бельгійець та інші. Середній вік працівників АЕС становив близько 30 років, а основний кістяк фахівців був сформований з колишніх працівників режимних підприємств атомної промисловості, розташованих у «закритих» містах: Красноярськ-26, Томськ-7, Челябінськ-40 та інші, де вони мали доступ до даних, що становили державну таємницю [Бажан, 2020 : 107–108].

Чорнобильська АЕС практично від самого початку будівництва перебувала під постійною увагою органів КДБ, оскільки була важливим об'єктом народного господарства СРСР. Проте з прискоренням темпів будівництва ЧАЕС зростала кількість тривожних сигналів з боку КДБ про «систематичні порушення» технології виробництва будівельно-монтажних робіт та нерациональне використання виробничих ресурсів. Упродовж весни–літа 1973 р. від агентури та довірених осіб у Комітет держбезпеки УРСР надходило чимало повідомлень про недотримання технологічних процесів під час будівництва потужного енергетичного вузла. Згідно з оперативними даними «у підготовленні під бетонування блоки часто встановлюються армокаркаси зі сталі низьких марок та поганою якістю електрозварювання» [Бажан, 2020 : 12].

Також у надісланих у 1975–1976 рр. спецповідомленнях керівництву КДБ УРСР описано випадки виявлення порушень виконання будівельно-монтажних робіт, які могли в майбутньому призвести до надзвичайних ситуацій. Так, у червні 1975 р. на ділянці монтажу баків сховища рідких відходів було допущено технологічний недолік, який становив загрозу навколишньому середовищу. На основі агентурних донесень Комітет держбезпеки регулярно складав довідки, в яких докладно описано недоліки будівельних конструкцій, матеріалів, деталей, а також відсутність належної кваліфікації у робітників. У повідомленнях КДБ висловлювалося занепокоєння щодо ризикованості рішення головного інженера управління будівництвом І. Лукова та директора ЧАЕС В. Брюханова використовувати труби циркводогонів, що були виготовлені на Курахівському котельно-механічному заводі, та які були непридатні до експлуатації, а також залучення при спорудженні атомної електростанції бракуваної техніки югославської фірми-постачальника «Джура-Джурович» [Бажан, 2020 : 40]. Незважаючи на низький рівень якості матеріалів, керівництво ЧАЕС дозволило їх постачання на будівництво. Крім того, у повідомленнях КДБ за 9 січня 1984 р. зазначено, що на 1 і 2 енергоблоках станції, де встановлено обладнання з підприємств СРСР, у зварювальних з'єднаннях було значно менше дефектів, ніж на 3 та 4 енергоблоках, обладнання для яких поставлялося з Югославії [Бажан, 2020 : 161].

Досить часто повідомлення Комітету державної безпеки УРСР про «оперативну обстановку на ЧАЕС» із закликами «застосувати заходи партійного впливу» до осіб, причетних до порушень технології будівництва, протипожежної безпеки на підприємстві, залишалися без належного реагування партійних та державних органів. Як відомо, початковою причиною вибуху 26 квітня 1986 р. радянською владою визнано порушення правил роботи та помилка оператора, проте, як виявилось пізніше у ході розслідувань, винуватцем були саме помилки при побудові реактора. А. Дятлов, який на той час обіймав посаду заступника головного інженера з експлуатації Чорнобильської АЕС та знаходився за пультом управління четвертого енергоблоку під час аварії і, за офіційною версією, був визнаний одним з винних, знав про недоліки конструкції на АЕС, зокрема, він у своїх мемуарах згадував: «Не раз зустрічав у пресі по Чорнобильській АЕС про те, що через дострокову здачу була низька якість будівництва і монтажу» [Дятлов, 2003 : 35].

Варто зауважити, що за час роботи Чорнобильської АЕС неодноразово траплялися потенційно небезпечні ситуації, одна з яких сталася 19–20 квітня 1981 р. Унаслідок несвоєчасного вживання начальником зміни ЧАЕС заходів щодо припинення витоку активних вод з трубопроводу першого енергоблоку відбулося радіоактивне забруднення ділянки санітарної зони атомної електростанції, площею 180 кв. метрів. За даними розвідки, загалом від початку експлуатації атомної електростанції у 1977 р. і до моменту енергетичного запуску в грудні 1981 р. 3-го енергоблоку на ЧАЕС сталося 29 аварійних зупинок, з них 8 – з вини обслуговуючого персоналу, а інші – з інших технічних причин [Бажан, 2020 : 88]. Серйозні наслідки мала аварія на ЧАЕС, що сталася восени 1982 р. У зв'язку з проведенням капітального ремонту 1-го енергоблоку 9 вересня 1982 р. проводився пробний пуск реактора, під час якого

стався розрив технологічного каналу, що призвело до викиду радіоактивних речовин у довкілля. У результаті проведеного аналізу створеної відомчої комісії сумарна активність бета-випромінювальних радіонуклідів на проммайданчиках станції перевищувала природні рівні в десятки разів, а в районі села Чистогалівка, яке розташоване за 5 км від ЧАЕС, у сотні разів. Незважаючи на наявну небезпеку (в радіаційному плані) для персоналу станції та навколишніх населених пунктів, інформацію про надзвичайну ситуацію техногенного характеру було засекречено для громадськості [Бажан, 2020 : 97].

Але обставини радіаційного забруднення території підприємства у вересні 1982 р. не змусили адміністрацію ЧАЕС змістити акценти з гонитви за високими показниками виробництва електроенергії на проблему забезпечення надійної роботи атомної станції. Постійний поспіх із достроковим введенням в дію чергових виробничих потужностей не сприяв стабільності роботи ЧАЕС. Як результат, лише в 1983–1985 рр. унаслідок недотримання технологічної дисципліни, помилок проєктантів, непрофесійних дій інженерно-технічного персоналу сталося 9 аварій та 68 відмов основного обладнання атомної електростанції. «Вимотувала фізично і виснажувала душу нерозумна організація праці, нерозумні вимоги до працівника та нереальні плани», – писав заступник головного інженера А. Дятлов [Дятлов, 2003 : 34].

Спостерігачі, виявивши конкретні помилки та недоліки у повсякденній діяльності будівельників та експлуатаційного персоналу, які могли негативно позначитись на безпеці ЧАЕС, прагнули попередити потенційні ризики для ядерного об'єкта. Упродовж будівництва енергоблоків ЧАЕС від КДБ постійно надходили розлогі інформаційні повідомлення про «оперативну ситуацію на ЧАЕС» із закликами «застосувати заходи партійного впливу» до осіб, причетних до порушень технології будівництва, які влада відверто ігнорувала, адже на першому місці були інтереси держави і швидкого розвитку ядерної енергетики. Розвідка продовжувала регулярно заявляти про систематичні порушення технології провадження будівельно-монтажних робіт, про порушення технологічних норм, про нехтування протипожежних правил на будівництві ЧАЕС. Неодноразово повідомлялося, що подальша експлуатація будівлі з такими відхиленнями може призвести до аварійного стану та навіть обвалу конструкцій. Втім численні попередження про назрівання небезпечної ситуації на АЕС, що регулярно надходили у вигляді довідок, оглядів, аналітичних записок у різноманітні управлінські структури, не дозволили уникнути вибухового руйнування четвертого реактора, спричинивши наймасштабнішу за своїми наслідками екологічну техногенну катастрофу сучасності.

26 квітня 1986 р. сталася наймасштабніша техногенна катастрофа в історії людства. Напередодні, увечері 25 квітня, інженери Чорнобильської АЕС проводили планове випробування на турбогенераторі № 8 4-го блоку, з метою перевірки спроможності генератора виробляти енергію в період знеструмлення станції. Під час експерименту контрольні пристрої були відключені, а потужність реактора знизилась на 7% від норми. Робота реактора в цій ситуації стала нестабільною і неконтрольованою, а спроба відновити стандартний режим його роботи – запізною, і 26 квітня 1986 р. о 1 год. 23 хв 45 с на 4-му реакторі сталися два вибухи. Один з охолоджувальних насосів занадто швидко відключився, спровокувавши перегрів реактора. Так, вибух пару, супроводжуваний графітовим вогнем, повністю зруйнував реактор. Будівля енергоблоку та покрівля машинного залу частково обвалилися. Потужність вибухів була настільки великою, що було зруйновано сталеву і свинцеву обшивку реактора, деформовано графітову кладку активної зони, в повітря піднялась значна кількість радіоактивних матеріалів [Зенкіна, 2016 : 11].

Згідно зі шкалою подій на атомних електростанціях, розробленою Міжнародним агентством із атомної енергетики, Чорнобильська аварія відноситься до VII рівня і є глобальною. Для усвідомлення реальних масштабів цієї катастрофи слід врахувати, що вибух однієї мегатонної ядерної бомби постачає в навколишнє середовище лише 60–65 г радіоіотопів, тобто у 500 разів менше. Тож після вибуху на Чорнобильській АЕС в атмосферу викинуто величезні обсяги радіоактивних речовин, сумарний викид яких становив 50 млн кюрі, що рівнозначно наслідкам вибухів 500 атомних бомб, скинутих у 1945 р. на Хіросіму [Варивода, 2017 : 185]. На північний захід вітер поніс небезпечні радіоактивні ізотопи, які забруднювали радіацією повітря, землю та проникали у воду. Унаслідок аварії стався викид у навколишнє середовище приблизно 380 млн радіоактивних речовин, зокрема ізотопів урану, плутонію, йоду-131, цезію-134, цезію-137, стронцію-90, які у великих дозах надзвичайно шкідливі для людини. Найбільше від ядерної аварії постраждала Білорусь, оскільки там осіло близько 60 % шкідливих викидів. Потужний циклон проніс радіоактивні речовини територіями Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії, Литви, Латвії, Польщі, Австрії та Великої Британії, а пізніше – Німеччини, Нідерландів та Бельгії.

Після вибуху на реакторі виникла масштабна пожежа, співробітники АЕС почали масово покидати територію. На пульт пожежної частини одразу надійшов сигнал і на місце аварії негайно виїхали рятувальники. Проте самі пожежники не мали належного захисту, ніхто з них

.....
ще не усвідомлював, на яку небезпеку вони наражаються. Вони не були проінформовані про те, що горить сам реактор, а не лише дах, а тому отримали величезні дози радіації. Маючи на собі лише брезентові роби, рукавиці і каски, у пожежників через 20 хв уже почали проявлятися серйозні симптоми опромінення – слабкість, «ядерна засмага», втрата свідомості. Лише о 4 год. ранку пожежу на даху машинного залу вдалося обмежити, чим вони перешкодили поширенню вогню на сусідні будівлі, а вже о 6 год. її вдалося повністю ліквідувати. Рятувальники продовжували вести активні роботи та переправляти до лікарні постраждалих. Близько третьої години дня стало зрозуміло, що 4 блок повністю знищений, отже, в атмосферу виходять небезпечні радіоактивні речовини. Пожежники і аварійні працівники, що працювали на ліквідації, гинули від радіаційного отруєння. Потужний викид радіації забрав життя тисяч людей, став причиною багатьох захворювань і завдав величезної шкоди екології [Одинец, 1988 : 7].

Відразу на станцію прибув оперативний склад Прип'ятського міськвідділу КДБ, одним із завдань якого було завадити витоку несанкціонованої інформації про аварію, поширенню паніки шляхом блокування телефонних дзвінків на місцевому відділенні зв'язку. Надвечір 26 квітня до м. Прип'яті прибули члени союзної Урядової комісії на чолі із заступником Голови Ради Міністрів СРСР Борисом Щербиною та співробітниками органів держбезпеки. Того ж дня радянські органи державної безпеки разом з профільними міністерствами та відомствами долучилися до підготовки документів для Урядової комісії з розслідування аварії. 27 квітня 1986 р. співробітники Прип'ятського міськвідділу КДБ були задіяні в евакуації жителів міста-супутника ЧАЕС, а в місця розселення (Іванківський та Поліський райони Київської області) були направлені оперативні групи КДБ для проведення заходів із недопущення паніки серед евакуйованих осіб та поширення серед населення «небажаної» інформації про масштаби аварії [Бажан, 2020 : 263]. Організаційна форма взаємодії слідчих та працівників оперативних підрозділів КДБ УРСР–УКДБ по м. Києву та Київській області полягала у виявленні конкретних причин і обставин виникнення аварії; у кооперації з особливими відділами КДБ СРСР з виявлення осіб, які намагаються збирати інформацію про техногенну катастрофу на ЧАЕС; здійсненні контролю за оперативною обстановкою, запобіганні витоку інформації, виявленні й припиненні діяльності інспіраторів панічних і провокаційних чуток, підбурювачів до негативних проявів та осіб, які своїми діями можуть завдавати шкоди відновлювальним роботам; сприянні оперативними засобами виконанню завдань Урядової комісії, партійним та радянським органам з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС [Бажан, 2020 : 442].

Уже 1 травня 1986 р. у спільному донесенні керівників оперативно-слідчих груп КДБ СРСР та КДБ УРСР зауважувалося, що аварія сталася під час планового випробування ядерного реактора. Метою експерименту було визначення можливостей повнішого використання енергії генератора для потреб самого реактора. Програма досліджень була затверджена головним інженером ЧАЕС М. Фоміним, а загальне керівництво виконував заступник головного інженера з експлуатації А. Дятлов. За результатами збору і обробки оперативної інформації висловлювалося припущення, що персоналом станції в проміжок часу між 1 год. 10 хв до 1 год. 23 хв були допущені відхилення від регламентних робіт в експлуатації системи 4-го енергоблоку [Бажан, 2020 : 315]. Офіційна версія радянського уряду свідчила про те, що вибух стався внаслідок ряду грубих порушень правил роботи, технології та недотримання режиму безпеки при роботі реактора, тому в аварії винні працівники. Такі звинувачення були зроблені під тиском влади та вчених заради захисту радянської науки та авторитету СРСР. Проте дії операторів насправді відповідали прийнятним у той час правилам. Проектом та інструкціями передбачено натиснути кнопку аварійного захисту у разі планової або аварійної зупинки реактора. Однак цього разу це спрацювало, навпаки персонал не був повідомлений про небезпечний режим, жодна інструкція не містила такої інформації. Тому натискання кнопки аварійного захисту викликало не зупинку реактора, а його розгін.

Тож Чорнобильська аварія трапилася зовсім не через експеримент, як прийнято було вважати, і не через помилки персоналу АЕС. Причина катастрофи – два конструктивних прорахунки при проектуванні реактора типу РБМК. Причому найважливіший з цих прорахунків було виявлено його конструктором і той навіть направив на Чорнобильську АЕС відповідний лист, але на нього ніхто не звернув уваги. Сама ж офіційна версія причин катастрофи довгий час залишалася незмінною, влада однозначно поклатала провину на оперативний персонал. Лише після того, як у 1991 р. проведено ще одну експертизу, виявилось, що причиною аварії став не людський фактор, а невдало спроектована система захисту. Так, наприклад, російський академік, А. Л. Ільїн у своїй книзі «Реалії та міфи Чорнобиля», аналізуючи весь ланцюг подій, що призвели до аварії, висловив думку про те, що основна причина катастрофи на 4-му блоці початково була укладена в дефектах проекту і конструкції реактора РБМК [Ільїн, 1994 : 79].

А. Дятлов, який був разом з операторами на АЕС у ту ніч, неодноразово повідомляв: інженери виконували всі інструкції, які були прописані в правилах безпеки. Те, що сталося, було найбільшою катастрофою, яка може виникнути на енергетичному реакторі, тому ніхто не був

підготовлений до такого, ніяких технічних заходів із локалізації на блоці і станції не передбачено. «Сьогодні неможливо оцінити ту міру шкоди, завданої персоналу всієї галузі ядерної енергетики фактом офіційного оголошення персоналу і технічного керівництва ЧАЕС єдиним винуватцем катастрофи. Залишився «за кадром» той факт, що цей персонал не розбігся, рятуючи своє життя, а залишився на своїх робочих місцях, виконуючи покладені на нього функції, роблячи все можливе і неможливе для пом'якшення наслідків аварії. При будь-якій екстремальній ситуації на ядерному об'єкті персонал буде стояти перед вибором – піти з робочого місця, відмовитися від боротьби або продовжити роботу, ризикуючи здоров'ям, життям і бути звинуваченим у всіх «гріхах тяжких» [Дятлов, 2003 : 11].

Загалом про реальний масштаб трагедії, яку, як виявилось, неможливо було уникнути через недбалість влади, люди дізналися не одразу. Спочатку радянська влада замовчувала факт аварії в Чорнобилі. Люди, які жили в сусідніх містах, нічого не знали про те, що трапилось. До того ж їх не забезпечили достатньою кількістю йоду, щоб захиститися від радіаційних опроміненнь. Чинники наказали евакуювати населення тільки опівдні 27 квітня. Але багато жителів на той час вже отримали величезні дози радіації. Унаслідок аварії радіаційний рівень перевищив нормальні показники в тисячу разів. За словами президента Всеукраїнської організації «Союз Чорнобиль України» Ю. Андреева, спершу люди навіть подумати не могли про те, наскільки небезпечною є ситуація: «У день аварії я прокинувся аж о 9 ранку, тому що напередодні повернувся лише о першій годині ночі після вечірньої зміни. Тому я відразу заснув і вибуху не чув. А коли прокинувся на наступний день, то якраз дружина повернулася з ринку, і сказала, що на станції якась аварія, загинули люди, був вибух, і на ринку заборонили продавати зелень і капусту. Я сказав, що такого не може бути і аварія неможлива. Подивився на вулицю, там вже були поливальні машини, які мили асфальт не водою, а піною. На вулицях були бронетранспортери дозиметричної розвідки, але офіцери закривали шкалу приладів, щоб не можна було побачити показники. Ходили посилені міліцейські патрулі, по 5–6 осіб, з автоматами. Але паніки ніякої не було, місто жило звичайним життям, люди засмагали на пляжі. Тоді я вирішив дійти до околиці міста, звідти було видно Чорнобильську станцію, четвертий реактор, але над ним я не побачив центрального залу і даху, залишилася тільки одна стінка. Над цими руїнами піднімався сіруватий димок. Крім того, зі станції їхали автобуси, везли персонал, але персонал не був в цивільному, як зазвичай, а вже в захисному одязі і респіраторях. І ось тоді я зрозумів, що сталося щось страшне» [Зануда, 2012].

Перші повідомлення про те, що в Чорнобилі сталася аварія, в радянських ЗМІ з'явилися лише 27 квітня, коли з моменту аварії минуло 36 годин. Про евакуацію жителів повідомили по радіотрансляційній мережі Прип'яті, державні ж ЗМІ мовчали. Сьогодні світ визнав, що тяжкість багатьох медичних і соціальних наслідків Чорнобильської аварії пов'язана передусім з несвоєчасним інформуванням населення і неоперативністю контрзаходів. Ніякої додаткової інформації, зокрема, про те, як поводити себе людям у зоні ураження, в радянських ЗМІ не з'явилось. Діти спокійно гралися на вулиці, ніяких попереджень про те, що треба зачинити вікна і сидіти вдома, не надходило. Населення споживало молоко, а йодну профілактику розпочали не раніше ніж через тиждень після аварії, що фактично нівелювало ефект. Це спричинило масове опромінення українців у біологічно значних дозах. Для порівняння, коли 10 жовтня 1957 р. сталася аварія на атомному реакторі у м. Віндскейл, що у Великій Британії, влада негайно вжила заходів для захисту населення від небезпечного опромінення. У фермерів негайно вилучено, знищено чи перероблено на сухе молоко і масло близько 3 млн літрів молока. На території СРСР рекомендацію про перероблення молока масштабно реалізували тільки у столиці. Завдяки оперативному моніторингу молока, проведеному вченими і ветеринарною службою, тут організували його диференційований збір на різних молокозаводах з умовно чистих і забруднених господарств. Чисте молоко спрямували на виробництво продукції для дитячого харчування і установ, а забруднене переробили на масло й сири. Ці заходи дозволили зменшити в 7–10 разів дозу опромінення щитовидної залози населення Київської міської агломерації [Прістер, 2011 : 4].

У зв'язку з аварією в Україні постраждало майже 7 % населення, а 3,5 млн її громадян одержали додаткове опромінення. Крім цього, Чорнобильська катастрофа завдала колосальних економічних збитків. Зокрема, аварія коштувала світу 1 трлн доларів, а втрати України сягнули 187 млрд дол. Так, масштаби наслідків аварії на ЧАЕС настільки великі, а площа радіоактивного забруднення настільки значна, що можна говорити про найбільшу в історії людства техногенну катастрофу [Січкаренко, 2017 : 155].

Висновки. Отже, аварії на Чорнобильській АЕС, що сталася 26 квітня 1986 р., з самого початку неможливо було уникнути, адже вона зі свого боку стала уособленням тоталітарного режиму колишнього СРСР. Намагаючись якомога швидше побудувати та запустити атомні реактори, влада нехтувала якістю виробництва та будівельних матеріалів, елементарними засобами захисту, не звертала увагу на недосконалість конструкцій, численні аварії, порушення

.....
технології виробництва, чим піддала загрози здоров'я та життя мільйонів своїх громадян. У той час ніхто не міг допустити, що через халатність при будівництві та незначні порушення у будові реактора можлива така катастрофа, яка згодом призведе до незворотніх змін у самому СРСР, а через декілька років – до його розпаду. І хоча КДБ неодноразово попереджав про недоліки в роботі АЕС та можливість катастрофи, влада у своїх рішеннях послуговувалась передусім ідеологічними інтересами.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ошибка! Источник ссылки не найден.**Бажан, О. Когут, А., Боряк Г. (Упорядн.) (2020). *Чорнобильське досвід КГБ від будівництва до аварії: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС*. Київ: ТОВ «К.І.С.», 688 с.
- Барановська, Н. П.** (2011). *Чорнобильська трагедія. Нариси з історії*. Київ: Інститут історії України, 254 с.
- Варивода, К. С.** (2017). Чорнобильська катастрофа: історія і сучасність (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС). *Переяславський літопис*, (12), 184–192.
- Дятлов, А.** (2003). *Чернобыль. Как это было*. Москва: Научтехлитиздат, 191 с.
- Зануда, А.** (2012). Юрій Андреев: 26 квітня о 16:00 я мав заступити на зміну. *BBC News Україна*, 26 квітня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/04/120426_andreev_chornobyl_int_az.
- Зенкіна, С. М.** (2016). Чорнобильська катастрофа у призмі часу, її причини та наслідки. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*, (2), 11–17.
- Ильин, Л. А.** (1994). *Реалии и мифы Чернобыля*. Москва: НПП "ALARA", 446 с.
- Курчатов, И. В.** (2013). *Речь на совместном заседании Совета Союза и Совета Национальностей Верховного Совета СССР 31 марта 1958 г. Собрание научных трудов* (в 6 т., Т.6.). 62–65.
- Одинец, М. С.** (1988). *Чернобыль. Дни испытаний*. Київ: Радянський письменник, 444 с.
- Прістер, Б. С.** (2011). Проблеми радіаційного захисту населення на територіях, забруднених унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. *Вісник Національної академії наук України*, (4), 4.
- Січкаренко, Г. Г.** (2017). Чорнобиль в новітній історії України (Рецензія на книгу: Барановская Н. П. Испытание Чернобылем). *Переяславський літопис*, (11), 155.

Inna I. Nikolina

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Marek A. Ruslana

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
graduate student (Ukraine)

The Accident at the Chernobyl Nuclear Power Plant: Global Causes of Disaster

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to make an objective research of the construction process of the Chernobyl Nuclear Power Plant, to clarify the breaches that were committed in the course of its construction in the structures of reactors that led to the accident. The purpose is also the authors' attempt to cover the accident at the nuclear power plant, its chronology, causes and scale. The issue chosen for the research is extremely relevant, as Chernobyl is a tragedy of the whole world. Further development of nuclear energy should be accompanied by improved measures to ensure the reliability and safety of reactor exploitation, as well as to prevent examples of nuclear terrorism, which is currently being committed by the Russian Federation during the Russian-Ukrainian war. The occupation of Ukrainian nuclear power plants by the Russian Federation is currently a real nuclear threat due to the lack of proper control over the functioning of these facilities. Therefore, our task is to comprehend the lessons and heritage of Chernobyl. The research methodology is based on the use of the principles of historicism, systematic approach in the analysis of historical processes, scientific objectivity. Special historical methods were also effective: problem-chronological, comparative-historical, historical-systemic. The scientific novelty of the research is determined by the complex elaboration of the topic in close interrelation of the events that took place during the considered period. The data on errors in the design of the nuclear facility, neglect of statements about systemic violations during construction and installation works by the party leaders*

are summarized. **Conclusions.** Based on the analysis of the historiographical and source base, it can be confidently stated that from the beginning of the construction to the moment of the accident the secret agencies repeatedly informed the Soviet Union leadership about mistakes and defects in the design of the nuclear facility. It was found out that the disaster could have been prevented. However, neglect by the political elite and state authorities of statements about systemic breaches during construction and installation works, low safety measures led to a man-made disaster in the history of mankind. The accident at the Chernobyl nuclear power plant occurred as a result of significant technical errors in the construction of the reactor, although the authorities clearly blamed the operating staff. Thus, the disaster at the Chernobyl nuclear power plant for the whole world became a sort of a "symbol" of the totalitarian regime of the Soviet Union - a state for which in the first place were its own ideological interests and desire to be ahead of the West in everything, proving its power with the lives of thousands of innocent people.

Key words: Chernobyl nuclear power plant, accident, Soviet Union, energy unit, ecological disaster.

References:

- Bazhan, O. Gh.** (2016). Tekhnoghenna katastrofa 1986 r. v dokumentakh KDB URSR (do 30-richchja avariji na Chornobyljskij AES) [Man-made disaster of 1986 in the documents of the KGB of the Ukrainian SSR (to the 30th anniversary of the Chernobyl accident)]. *Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, (2), 164–197. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. Koghut, A., Borjak Gh.** (Uporjadn.) (2020). *Chornobyljske dosjje KGB vid budivnytva do avariji: zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobyljskij AES [The KGB Chernobyl dossier from construction to the accident: a collection of documents about the Chernobyl disaster]*. Kyjiv: TOV «K.I.S.», 688 p. [in Ukrainian].
- Baranovsjka, N. P.** (2011). *Chornobyljska traghedija. Narysy z istoriji [The Chernobyl tragedy. Outlines of history]*. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajinu, 254 p. [in Ukrainian].
- Varyvoda, K. S.** (2017). Chornobyljska katastrofa: istorija i suchasnistj (do 30-richchja avariji na Chornobyljskij AES) [Chernobyl disaster: history and present (to the 30th anniversary of the Chernobyl accident)]. *Perejaslavs'kyj litopys – Pereiaslav Chronicle*, (12), 184–192. [in Ukrainian].
- Dyatlov, A.** (2003). *Chernobyl. Kak eto bylo [Chernobyl. How it was]*. Moskva: Nauchtekhizdat, 191 p. [in Russian].
- Zanuda, A.** (2012). Jurij Andrejev: 26 kvitnja o 16:00 ja mav zastupyty na zminu [Yuriy Andreyev: On April 26 at 16:00 I was supposed to take over the shift]. *BBC News Ukrajinu – BBC News Ukraine*, 26 kvitnja. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/04/120426_andreev_chernobyl_int_az [in Ukrainian].
- Zenkina, S. M.** (2016). Chornobyljska katastrofa u pryzi chasu, jiji prychny ta naslidky [The Chernobyl disaster through the prism of time, its causes and consequences]. *Visnyk Kyjivskogo nacionalnogho universytetu tekhnologij ta dizajnu – Bulletin of Kyiv National University of Technology and Design*, (2), 11–17. [in Ukrainian].
- Ilin, L. A.** (1994). *Realii i mify Chernobyla [Realities and myths of Chernobyl]*. Moskva: NPP "ALARA", 446 p. [in Russian].
- Kurchatov, I. V.** (2013). *Rech na sovместnom zasedanii Soveta Soyuzu i Soveta Natsionalnostey Verkhovnogo Soveta SSSR 31 marta 1958 g. [Speech at the joint meeting of the Union Council and the Council of Nationalities of the USSR Supreme Soviet on March 31, 1958]*. *Sobranie nauchnykh trudov* (Vol. 6). 62–65. [in Russian].
- Odinets, M. S.** (1988). *Chernobyl. Dni ispytaniy [Chernobyl. Days of Tests]*. Kiiv: Radyanskiy pismennik, 444 p. [in Russian].
- Priester, B. S.** (2011). Problemy radiacijnogho zakhystu naselennja na terytorijakh, zabrudnennykh unaslidok avariji na Chornobyljskij AES [Problems of radiation protection of the population in the territories contaminated by the Chernobyl accident]. *Visnyk Nacionalnoji akademiji nauk Ukrajinu – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, (4), 4. [in Ukrainian].
- Sichkarenko, Gh. Gh.** (2017). Chornobylj v novitnij istoriji Ukrajinu (Recenzija na knyghu: Baranovskaja N. P. Ispytanie Chernobylem) [Chernobyl in the modern history of Ukraine (Review of the book: Baranovskaya N. P. The Trial by Chernobyl)]. *Perejaslavs'kyj litopys – Pereiaslav Chronicle*, (11), 155. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 17.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 26.08.2022 р.

Олена Стяжкіна

Інститут історії України НАН України
докторка історичних наук, професорка (Україна)
e-mail: fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

«Поручкалися з інопланетянами»: нормалізація ірраціональної картини світу в підрадянській Україні часів «перебудови»

Анотація. Метою цієї статті є дослідження процесу нормалізації ірраціонального в поведінці та способі мислення підрадянських українців наприкінці 1980-х років. Завдання статті – проаналізувати як і чому містичні «вчення» та квазінаукові ідеї розвивалися, поширювалися та знаходили підтримку серед підрадянських українців у період «перебудови». У центрі уваги нашого дослідження також проблема наслідків легітимізації ірраціонального світогляду для людини та українського суспільства в цілому. Джерельна база дослідження базується на значній кількості документів, до якої входять матеріали та довідки ЦК компартії України про настрої різних соціальних верств населення, методичні рекомендації з атеїстичної пропаганди, боротьби з «культами», «шкідливими вченнями» тощо. До неї також входять друковані матеріали, насамперед газети та журнали, як спеціального спрямування, так і розраховані на широку аудиторію читачів, а ще художні та документальні фільми, що містять інформацію про офіційну позицію держави щодо езотеричних, окультних та інших практик. Наукова новизна роботи полягає в тому, що масові ірраціональні практики розглядаються як частина суспільно-політичного процесу в підрадянській Україні. **Висновки.** Саме комуністична партія атеїстів через контрольовані нею ЗМІ узаконила світ ірраціонального. Висока довіра до державних ЗМІ сприяла широкому поширенню «нових знань» магічного спрямування. Потяг до ірраціонального був наслідком як бідності, так і соціальних страхів. Ірраціональне стало способом самовираження поза межами соціалістичних цінностей і правил. Світ ірраціонального задав орієнтири для нового самовизначення пересічних людей. Разом з утилітарним переключенням відповідальності за власне життя на ірраціональний світ такий підхід до самовизначення сприяв обґрунтуванню нової моделі поведінки, яка (як і в радянські часи) не передбачала участі в політичних і соціальних процесах.

Ключові слова: підрадянська Україна, ірраціональний світогляд, цілителі, НЛО, культ, езотеричні течії, магічне мислення.

Постановка проблеми. 31 жовтня 1989 року у газеті «Радянська Житомирщина» надруковано закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української СРС» (27 жовтня 1989)[Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української СРС, 1989 : 624], який був першою з 1978 року модифікацією раніше «недоторканою» Конституції.

Цей важливий текст (точніше його закінчення) щодо змін радянської політичної системи займав дві третини третьої газетної шпальти. Третину, що у безпосередньому сусідстві до Основного закону, було відведено «Гороскопу на поточний тиждень»[Гороскоп, 1989 : 3]. Ймовірно, ця символічна рівність текстів через їх розміщення не була навмисним та продуманим актом знецінення Конституції.

Однак саме ненавмисність, невідрефлексованість вибору газетного місця для текстів засвідчує суттєве зрушення у сприйнятті світу як у творців друкованого видання, так і в його читачів та читачок. Відтепер у системі радянського погляду на порядок речей закон та гороскоп почали посідати однакову позицію.

У фокусі уваги цієї роботи – нормалізація ірраціонального у поведінці та способі мислення підрадянських українців наприкінці 1980-х років.

Під нормалізацією тут розуміється процес формування прийнятних стандартів поведінки і відносин, з якими більшість людей згодна та вважає їх допустимим та правильними.

Під ірраціональною картиною світу тут аналізується така, що формується та існує поза критичною оцінкою складних явищ, заперечує або не бере до уваги об'єктивні закони науки та природи, сповідує специфічний погляд на внутрішньо-містичну сутність людського життя. Набір уявлень в ірраціональній картині світу базується на твердженні про знання прихованих аспектів реальності, супроводжуваних таємницею, яка може бути результатом явних обмежень на поширення цих знань, або складності зазначеного знання, що робить його марним для профанів.

До елементів ірраціональної картини світу віднесені окультизм, астрологія, чаклунство, екстрасенсорика, масовий гіпноз, ворожба, лікування руками/водою/сонцем, НЛО, телекінез, телепатія, життя після смерті, інопланетний вплив, «нові релігії», йога тощо.

Мета статті. У межах цієї статті буде зроблено спробу проаналізувати, як і чому вироблені та розповсюджені в елітарних та інтелектуальних середовищах «вчення» та квазінаукові уявлення набули масовості, та як народні (або псевдонародні) практики «побутової магії» знайшли відгук у вище означених елітарних колах саме в період так званої перебудови. Завданням статті також є питання про наслідки легітимізації ірраціональної картини світу для людей та українського суспільства в цілому.

Джерельна база дослідження ґрунтується на комплексі документів, до якого входять матеріали та довідки ЦК КПУ щодо настроїв різних соціальних груп, методичні рекомендації щодо атеїстичної пропаганди, боротьби з «культами», «шкідливими вченнями» тощо. Значний масив складають друковані матеріали, передовсім газети та журнали як спеціального спрямовування, так й орієнтовані на широкий загал читачів, а також художні та документальні стрічки містять інформацію щодо офіційної позиції та її змін стосовно езотеричних, окультистичних та інших практик.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на систематичне формування раціональної картини світу, що включало як наполегливі зусилля щодо вивчення об'єктивних законів природи, так й боротьбу (то більшого, то меншого масштабу) проти релігії, чаклунства, шаманства та всіляких «культів», радянські люди так ніколи й не відійшли від «дрібного язичництва», декоративної або справжньої релігійності, пошуків та прогнозування незбагнених явищ, інтересу до віщування тощо [Burmistrov, 2012 : 52–80]. Історики, які вивчали радянські практики долучення до світу ірраціонального, довели, що для різних соціальних груп позначалися різними задачами, сценаріями, рівнем осмисленості [Митрохин, 2020]. Езотеризм та окультизм були частиною життя радянської еліти [Krasztev, 2019 : 39, 47–48; Shishkin, 2019 : 81–100], інституційно, однак секретно, підтримувалися радянською державою у контексті розробки психологічної зброї [Maire, LaMothe, 2014 : 9–61], дозовано просувався через художні твори радянської фантастики [Schwartz, 2019 : 211–237], публікації у журналах «Наука і життя», «Наука і техніка», «Вокруг света», документальні стрічки, здебільшого зняті на студії «Київнаукфільм» [Соболев, 1968; Соболев, 1971; Серебренников, 1970], роботи з критики «західного містицизму», в яких детально викладалися критиковані ідеї та практики [Гуревич, 1984]. Езотерика, містика, сцієнтистські та паранаукові теорії тощо були предметом обговорень та іноді захоплень частини радянської інтелігенції [Menzel, 2012 : 151–185]. Держава через своїх цензорів та ідеологів обіймала щодо поширення інтересу до ірраціонального абмівалентну, однак не репресивну, позицію. Незважаючи на те, що декотрі вчення – як от йога – на початку 1970-х рр. були проголошені «соціально чужими містичними поглядами», в цілому, влада дотримувалася нейтралітету. Виховання та осміяння ставали найбільш розповсюдженими шляхами протистояння моді на окультизм та паранауковість. Героїня фільму «Любов та голуби» Раїса Захарівна раз у раз демонструвала ідіотизм віри в ірраціональний світ своїми розповідями про екстрасенсів, філіппінських хілерів тощо. Її сентенція про гуманоїдів («Шістнадцять гуманоїдів знайшли на місці аварії. Невеликі на зріст, в середньому метр двадцять, зеленого кольору, безстатеві! Знаєте, такі мудрі, сумні очі... «А ви їх бачили?» – «Їх ніхто не бачив» [Меньшов, 1984]) увійшла у побутову лексику радянської доби як взірцевий вирок псевдонауковим забобонам.

Однак зрештою знання про надприродне, окультистичне, езотеричне так чи інакше ставало надбанням усіх верств суспільства й підтримувало формування ірраціональної картини світу, головними ознаками якої була фрагментарність та напівзабороненість.

За результатами дослідження, проведеного у травні 1985 році серед студентів Київських вузів, було з'ясовано, що «збільшилася частка молоді, яка захоплюється астрологією, телепатією, хіромантією, спитиризмом, іншого штибу забобонами та віруваннями» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 32. Спр. 2368. Арк. 96]. Серед опитаних різними системами гадань та передбачень цікавилися 17 % (у творчих вузах – 23 %), кожний десятий (у творчих вузах – 18 %) цікавився парапсихологією.

Примітно, що у поясненні щодо наявності «пережитків» серед студентської молоді автори дослідження відзначили не тільки штаповані пропагандою «приватновласницьку психологію, індивідуалізм та громадську пасивність», а й «національну обмеженість» [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2368. Арк. 97]. Вочевидь, на думку авторів – носіїв імперського дискурсу – «національна обмеженість» була іманентно притаманна підкореним народам, серед яких українці були «національно обмежені» більше за інших.

Це ідеологічне кліше наочно розбите подальшими змінами в уявленнях про корисне, цікаве та дозволене. На думку Берніс Розентал [Rosenthal, 1993 : 19], роки перебудови позначилися відкритим інтересом до окультистичного (та ширше – до ірраціонального (Авт.)), і цей

.....
інтерес невпинно зростає. Вчена вважає, що можливим тригером для цієї відкритості став запропонований Михайлом Горбачовим для СРСР та всього світу концепт «нового мислення» [Горбачев, 1988]. Цей концепт був по-різному прочитаним різними соціальними стратами та різними людьми. Якщо для певної частини «деідеологізація» та «пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими» сприймалися як політичні гасла, то для іншої ці терміни означали непроголошений дозвіл долучитися до раніше заборонених або напівзаборонених сфер, зокрема музики, живопису, літератури. Вагомою частиною «загальнолюдських цінностей» стало сповідування ірраціональної картини світу та пошук інших, відмінних від матеріалізму, пояснювальних моделей, а з ними – і практик життя.

Варто зазначити, що вище керівництво країни та члени комуністичної партії не тільки дозволили, а й певною мірою очолили ці пошуки. І якщо у самому радянському суспільстві це не викликало жодного подиву, то газета «New York Times» 11 січня 1989 року написала про те, що «Московские новости» опублікували гороскоп Михайла Горбачова, як про щось неймовірне та надзвичайне [Rosenthal, 1993 : 19–20].

Гороскоп Горбачова, надрукований у центральній пресі, став своєрідним сигналом про доцільність використання такого стибу матеріалів у обласній партійній пресі. Тож історія з публікацією гороскопів у «Радянській Житомирщині» не була самодіяльністю місцевої редакції: вона стала наслідком тренду, завданому московськими очільниками.

Нормалізація астрології відбувалась й через публікацію розлогих інтерв'ю з астрологами, серед яких найбільш відомим у ті часи було зроблено Павла Глобу. Варто зазначити, що астрології та астрологічні прогнози у викладі цього «фахівця» були також і цілком політичними заявами.

Павло Глоба «читанням по зірках» та тлумаченням Нострадамуса не тільки передбачав майбутнє, а й формував його «правильні» (з погляду Москви) напрями. Так, в інтерв'ю газеті «Вечірній Київ» 11 жовтня 1990 року, окрім іншого, він прогнозував, що після 44 президента Сполучені Штати Америки розваляться, щонайменше на Північ та Південь, Європу у двадцять першому столітті накриє «чорна навала, бо в Африці станеться ситуація, за якої люди заново можуть перетворитися на мавп, а з тим відбудеться нашестя «чорних дияволів й страшні культи людодівства очікуються там (в Європі – авт.)... Зупинять африканців тільки народи Росії» [Гордон, 1990 : 3].

В імперський спосіб, за віщуваннями Павла Глоби, зірки склалися й для України, яка, на думку астролога, мала піти своїм шляхом, «але завжди буде пов'язана із Росією... Україна матиме свій шлях, хоча в рамках єдиної системи» [Гордон, 1990 : 3].

Процес підтримки (а подекуди і формування) ірраціональної картини світу здійснювався не тільки через пресу, а й через телебачення. Одним з феноменів, створених українським телебаченням, став вінницький психіатр Анатолій Кашпіровський [Шумилович, 2021]. У березні 1988 року Кашпіровський став зіркою найпопулярнішої в СРСР програми «Взгляд». Виступ Кашпіровського був телемостом між Києвом та Москвою. Він демонстрував свої гіпнотичні здібності та впливав не на київську, а на московську аудиторію, що знаходилася у студії програми «Взгляд». Українське телебачення у 1988 році записало п'ять сеансів Кашпіровського, основним завданням яких було лікування енурезу (за авторським методом «включення внутрішнього будильника»). Шість програм під назвою «Сеанси здоров'я лікаря-психотерапевта Анатолія Кашпіровського» у 1989 році показано на Центральному телебаченні. Упродовж публічних сеансів, організованих як гастролі у багатьох містах та містечках СРСР, він не тільки «лікував», а й зачитував листи та записки з подяками за «зцілення» під час минулих сеансів або під час перегляду телепрограми.

Примітно, що в оцінках впливу програм, присвячених лікуванню енурезу, не тільки Кашпіровський та його віддані апологети, а й реальні глядачі повідомляли про поліпшення стану здоров'я та надзвичайні результати щодо позбавлення хвороб. За даними біографа та палкого прихильника Кашпіровського Антона Морговського, у людей, які дивилися телевизор, пройшов псоріаз (47 осіб), у 49 зникли бородавки, у 71 розсмокталися пухлини (аденоми), у 14 вийшли камені з нирок, у 827 осіб телесеанси знеболіли хірургічні операції, в основному із видалення зубів. Надзвичайні результати отримано й у хворих на діабет, епілепсію, виразку, розсіяний склероз, артрити, невралгії тощо, «двадцяти хворим було надано невідкладну допомогу (декотрим – до приїзду бригади швидкої) із зняттям приступів апендициту, ниркових та печінкових колі, гіпертонічних кризів» [Морговский, 1990 : 6–7].

Слід визнати, що широкий корисний побічний ефект у телевізійному лікуванні енурезу у дітей підтверджено через телефонне опитування, проведене Держтелерадіо УРСР. Як пише Юрій Каганов, за випадковою вибіркою опитано 600 глядачів, серед них сеанс за 16 січня 1989 року подивилися 59 %, «близько чверті з них відчули позитивний вплив, вже після першого сеансу чимало «телепацієнтів» спокійно спали». Також люди повідомляли, що в них пройшли болі у спині та м'язах, а декотрі легко та безболісно перенесли стоматологічні операції.

Приблизно половина опитуваних заявила, що не відчула жодних змін у самопочутті [Каганов, 2018 : 177].

Історик Андрій Плахонін пригадує, що перегляд сеансів насправді був схожим на вияв навіженства й часто ставав частиною примусу старшого покоління щодо молодшого: «Але як моя бабуся з її двома, нехай і 20-х років, але все-таки вищими освітами, ухитрялася сама і примушувала нас висиджувати перед телевізором кожен трансляцію сеансів екстрасенсів — не збагну» [Плахонін, 2017].

Певній частині суспільства все ж вдалося зберегти здоровий глузд. Кашпіровський набував не тільки слави могутнього цілителя, а й героя анекдотів. Вони, як правило, звучали як наслідування манери листів, в яких автори повідомляли по покращанню їх стану: «На одному з сеансів Кашпіровський зачитує листи: «Дякую, дорогий Анатолію Михайловичу! Після вашого першого сеансу я почав почувати себе набагато краще, після другого – почав ходити, а після третього пройшла синява та розсмокталися шви від розтину» або «Ось ще одна цікава телеграма: "У мене на голові зникла родима пляма, виросло волосся. Не пускають в Кремль"» [Веселун, 2021].

Разом із Кашпіровським на велику радянську «сцену» вийшли й інші «маги», «екстрасенси», «віщуни»: Алан Чумак, Джуна Давіташвілі, Юрій Лонго, Ванга, Павло Глоба.

Цей потік розширювався та доповнювався місцевими «фахівцями», які, охопивши «хвилю» загального захоплення, працювали на менші – обласні, міські – аудиторії, і ставали «зірками» місцевої преси й локусом довіри до «нетрадиційних» методів лікування, та навіть організації життя і навчання. Так, Григорій Хмельницький (1952 р.н.), завідувачий відділом екскурсійно-виробничого об'єднання «Житомиртурист», у приміщенні лекторію товариства «Знання» читав думки, «дотиком своєї «магічної руки» знімав головний та зубний біль», «демонстрував мистецтво ідіомоторики» тощо [Лиза, 1989 : 3].

Самонавіювання та гіпноз пропонувалися і як метод інтенсивного навчання, завдяки якому «у прискореному темпі мало б відбуватися вивчення начальних предметів і прискорене формування моральних, ділових і духовно естетичних властивостей людини». Нормалізація такого способу формування «нових можливостей людини», а з тим й ірраціональної картини світу, у цьому випадку відбувалася не на платформі товариства «Знання», а на платформі іншої державної установи. Лабораторію суггестології та суггестивної педагогіки було створено в Одеському державному педінституті ім. К. Д. Ушинського, поширення знання та практик здійснювалося через предмет «Людинознавство», який можна освоїти через стажування викладачів республіканських методичних центрів професійної освіти [Каменецький, 1988 : 4].

Місцями, де «продавали» гіпноз та психологічні експерименти, також ставали цирки. Що цікаво, відвідувачі цирку скаржилися на те, що вони не купляли квитки заради того, щоб ставати свідком гіпнотичних фокусів, та вимагали розібратися з неподобством [Черненко, 1989 : 3]. А відвідувачі лекторію товариства «Знання» – не скаржилися, а свідомо обирали «нове мислення» та оновлення «знання».

Чим відомішими та загально прийнятними, та навіть модними ставали сеанси загально радянських зірок, тим більше змінювалося ставлення до традиційної медицини: швидкі результати, «правильні» діагнози, чудотворні методи – все це набувало неабиякої популярності. А головне: інформація про це поширювалася не чутками, а респектабельними партійними виданнями. Власне вони й легітимізували швидке схвалення та підтримку ірраціональної картини світу. Адже їхніми героями ставали не люди з далекої столиці або телевізора, а місцеві мешканці, до яких можна дістатися та звернутися з будь-якого приводу.

Разом із гіпнотизерами в повсякденне життя українців прийшли цілитель зі с. Перлявки (Житомирщина) Петро Довгалюк [Проніна, 1990 : 3]; травник Валерій Тищенко з м. Симферополя, який обіцяв лікувати рак та променеви хворобу насінням льону та хвоєю [Стороженко, 1990]; діагност-хіромант, пенсіонер Георгій Айвазов з Одеси [Дригула, 1988 : 4]; рефлексотерапевт, народний професор Данило Стояновський з Одеси [Народний професор, 1989 : 3], лікар без ліків «по методу Бутейка» В. Чайкін із Запоріжжя [Лечит без лікарств, 1989 : 3], жінка-«рентген» Юлія Воробйова з Донецька [Шлионская, 2007 : 131] та багато інших – часом безіменних для широкого загалу, але відомих у своїх містах та містечках.

Зрештою підвищення довіри до «безіменних» магів та ворожок стало побічним ефектом системної легітимації державними інституціями «нетрадиційних» способів використання потойбічного світу, біологічних енергій, магії тощо. Ворожки, «непрості», гадалки, шептулі, знахарки з етнографічного [Новикова, 1993] та приховано практичного простору життя підрадянських людей перейшли до ніші прийнятного та можливого до широкого використання. Народні цілители не розсмоктували шви від операцій, але так само як Кашпіровський з телевізора лікували заїкання, енурез, рожисті запалення, а також безпліддя, пухлини, хвороби хребта тощо [Медяник, 2013].

Уже наприкінці 1989 року наступив момент, коли Ленін та екстрасенси, матеріали Комітету державної безпеки та старовинні рецепти «Лечебніка» П. М. Куреннова ставали рівноцінно релевантними для читачів та користувачів науково-методичного щорічника товариства «Знання» УРСР «Трибуна лектора». Прорекламувавши у 1989 році новий підхід у підборі матеріалів [Реклама журналу «Трибуна лектора», 1989 : 3], «Трибуна лектора» не обманула своїх підписників. Так, у другому номері за 1990 рік статті до 120-річчя до дня народження В. І. Леніна, матеріал «Що таке НЛО: реальність чи гонитва за сенсації?», редакційна стаття «Радянська економіка – нова якість росту», рецепти Куреннова про лікування ожиріння, анемії кишкового тракту, каменів у жовчному міхурі [Трибуна лектора, 1990 : 2–6; 10–12; 31–37; 47–48], разом вміщені на сторінках журналу, не викликали когнітивного дисонансу.

Як видно з наведеного вище змісту «Трибуни лектора», не тільки нетрадиційні методи лікування, а й більш глобальні проблеми псевдонаукового та ірраціонального набували неабиякого попиту. На шпальтах партійних газет «неформали від науки» скаржилися на відставання від США у вивчення НЛО на сорок років, на недостатню увагу з боку держави щодо цієї проблеми, а відтак низькі темпи її вивчення. У той же час, ентузіасти визнавали й успіхи, як то семінари, проведені разом із відділенням загальної фізики та астрономії Академії наук СРСР [Бичков, 1990 : 3].

У НЛО (на шпальтах газет) з'являлися не лише теоретики, а й свідки. 26 січня 1990 року Одеська газета «Чорноморський комунар» повідомила своїх читачів, що 23-річний слюсар з селища Южного Сергій Місарош 28 травня 1990 р. з власного балкону бачив НЛО, однак не зміг зафіксувати це на фотокамеру [Березинський, 1990 : 4].

Окрім свідків, на шпальтах газет, телебаченні, в лекціях та побутовому спілкуванні з'явилися і так звані контактори – люди, які заявляли, що на зв'язок із ними виходили інопланетяни. Моду на контакторів створювала центральна – московська преса: Газета «Труд» розповідала про монгольську дівчинку, запрошену розумною істотою до космічного корабля, газета «Московський комсомолец» писала про мешканку Москви, до будинку якої «прилип» корабель пришельців та «лікував» мешканців будинку [Бичков, 1990 : 3].

Те, що осміювалося як марення Раїси Захарівни про «сумні очі зелених чоловічків», у пресі кінця 1980—років набуло ознак академічної респектабельності та науковості. Голова уфологічної комісії, створеної Комітетом з проблем енергоінформаційного обміну у природі в 1989 році, детально описував читачам «Рабочей газеты» вигляд інопланетян, ніби зафіксованих в США та Західному Казахстані неподалік піонерського табору «Берізка».

«Американські» прибульці виглядали майже так, як у сценарії фільму «Любов та голуби»: «Зріст 120–130 см. Величезна голова, зелена шкіра, величезні очі. По чотири перетинчастих пальці на двох руках». Істоти ж, побачені радянськими піонерами, дуже налякали останніх: «високі та тонкі людиноподібні триметрові фігури рушили в бік дітей», їх було «майже півтора десятки. Руки – нижче колін і величезні оранжеві очі. Діти кинулися бігти до табору, переслідували їх троє, а потім перед входом залишився тільки один, який «постоявши трохи, розвернувся і ніби розчинився у повітрі» [Грязнов В., 1989 : 3]. Володимир Ажажа наголошував, що «за останні десять років уфологія зафіксувала 15 мільйонів контактів з НЛО, в СРСР «літаючі об'єкти облюбували близько 300 районів, активно зависаючи над ними» [Новохатько, 1990 : 4].

Примітно, що так само, як і фахівці та носії езотеричних знань або практикуючі колдуни, діагности, знахарі тощо, ентузіасти зустрічі з НЛО та вивчення аномалій на планеті Земля прагнули не тільки визнання, а й певної інституалізації. Частина з них – як от вище названим «уфологам» – вдалося набути певної інституційної підтримки. Інші – знаходилися в активних пошуках, просуваючи різні ідеї громадської та/або державної підтримки своєї діяльності.

Разом із спробами (успішним та не дуже) інституалізації ірраціонального світу активісти, ентузіасти, «фахівці», аферисти докладали зусиль до офіційної монетизації попиту на доступ до всього нетрадиційного та ще декілька років тому забороненого або не прийнятого.

Ухвалені 19 листопада 1986 року Закони «Про індивідуальну трудову діяльність» (набрав чинності 1 липня 1987) та 26 травня 1988 року – «Про кооперацію в СРСР» (вступив у дію 1 липня 1988 р.) дозволили монетизувати жагу до ірраціонального на цілком легальних підставах.

Лікування гіпнозом, продаж інформації про майбутнє (шляхом складання гороскопів), всілякого штибу діагностика (по руці, очах тощо), навчання практикам цігун і таке інше ставали бізнес-проектами нових підприємців та кооператорів. Так, створений у Житомирі кооператив «Діагностика» услід за модними трендами, започаткованими Анатолієм Кашпіровським, пропонував «ефективне лікування заїкання, неврозів у дорослих та нетримання сечі у дітей», а ще продавав послуги з іридодіагностики – постановки діагнозу захворювання за райдужною оболонкою ока» [Реклама, 1989 : 4].

Нові підприємці влучно повторювали зовнішній антураж й сценарій «масових оздоровлень». Київський кооператив «Сучасник», який спеціалізувався на лікуванні

навіюванням заїкання, енурезу, ожиріння, неврозів, гінекологічних захворювань, влаштовував масові «оздоровчі» збори не тільки у столиці, а й у маленьких містечках. У Бердичеві було продано 1100 абонементів на регулярні сеанси. Кожний сеанс відвідувало 400 осіб. Він так само, як і сеанси Кашпіровського, починався із зачитування листів-подяки тих, кому ніби допомогли зустрічі. Потім на сцену виходив «лікар-психотерапевт М. Макаренко «робив очі в тумані» і починав сеанс масового гіпнозу. На діяльність цього кооперативу відвідувачі поскаржилися до газети. Перші скаржилися на те, що не можуть придбати абонементи, що змушені їхати в Бердичів із Житомира або Чернігова, де таких філій не було. Другі – на обман, неефективність та шахрайство. Кореспонденти газети не визначилися остаточно, що це було: з одного боку, вони визнали, що такі сеанси є помічними, з іншого – з'ясували, що Макаренко ніколи не був лікарем, а був актором, який, за власними словами, «на естраді витупав, але мав такі (гіпнотизерські – Авт.) задатки» [Яцик, Зінов'єва, 1990 : 3].

Відбувалася й персональна монетизація «нових духовних лідерів» – харизматиків, які проголошували себе провидцями, учнями вищої сили або делегували собі повноваження від тих «вчителів», які мали іноземне походження.

Їхні «духовні пошуки» конвертувалися у створення сучасних сект, діяльність яких фінансувалася самими прихожанами. Найбільш відомою в Україні в роки перебудови й перші роки незалежності стала Марія Цвигун (Мамонова, 1960), журналістка з Донецька, з 1989 року – депутатка Ленінського райкому партії. Після клінічної смерті вона, за власними словами, отримала Одкровення, яке полягало у тому, що має стати «Месією епохи Водоля і Матір'ю Світу». Після цього комсомолка та депутатка стала називати себе «Марія Деві Христос», проповідувала кінець світу й уже в 1990 році закликала всіх об'єднуватися у «Біле Братство», осередки якого створювалися в Україні [Драпак, 2021].

Розповсюдженню вчення Марії Деві Христос сприяла не тільки можливість легальної діяльності, а й загальний фон «нового мислення», яке набувало, зокрема, й есхатологічних рис.

Картина неминучого апокаліпсису жваво підтримувалася партійною пресою як центральною, так і обласною. В інтерв'ю львівській обласній газеті письменник-фантаст Олесь Бердник сповіщав читачам, що «земля з кожним витком спіралі наближається до чорної діри, на кожному витку, коли згасаюче сонце наближується до нас, на планеті стаються страшні явища». І резюмував: «Наш корабель несеться в безодню» [Егоров, 1989 : 3].

Очікування кінця світу та знаходження реальних підстав для наростання суспільних страхів мали як цілком прагматичні причини, так й ідеологічне підштовхування громадської думки до мислення в напрямку підготовки до «кінця світу».

Вибух на Чорнобильській АЕС завдавав плануку реальних очікувань трагедії, яка чи не щодня могла бути спричинена черговою аварією на станції з причин «підтоплення дамби, потрапляння у річки радіонуклідів, пожеж тощо [ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1292. Арк. 48–50], недотриманням правил безпеки при будівництві нових блоків ядерних електростанцій [ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1288. Арк. 6–8] тощо.

Варто зазначити, що органи безпеки фіксували як ці настрої, так й причини, що лежали в їхньому підґрунті. У жовтні 1989 року Колегія КДБ СРСР ухвалила рішення щодо вдосконалення готовності органів та військ КДБ СРСР до дій у надзвичайних ситуаціях [ГДА СБУ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 110]. І поки органи державної безпеки розробляли план протистояння диверсійним групам, бойовикам, природним катаклізмам, певна частина спільнот шукала порятунку зовсім в іншій площині – у світі ірраціонального знання та практик. Олександр Еткінд назвав ці пошуки симптомом «нестабільного часу апокаліптичних очікувань» [Etkind, 1997 : 119].

Документи органів безпеки та партійного керівництва країною не дозволяють достеменно визначити певну (свідому та організовану державою) скерованість суспільства у цей бік. Однак американський журналіст Девід Ремнік у своїй роботі «Могила Леніна» зауважив, що роль керівників країни, принаймні керівника радянського телебачення Міхіала Ненашева у просуванні «заспокійливого» типу Кашпіровського, була суттєвою. За відомостями Ремніка Ненашев часто говорив своїм помічникам, що головна роль телебачення полягає в тому, щоб «вгамовувати та заспокоювати схвильовані маси», тож він свідомо підтримував ці телевізійні сеанси [Ремнік, 2017 : 169].

Наявність скерованості вище аналізованих процесів припустив і Володимир Велмінський, зауваживши, що шоу Кашпіровського та подібних до нього були організовані партією «з метою заспокоїти громадян, які панікують через поточні політичні потрясіння», та мали на меті взяти під контроль реакцію громадян, стривожених новими політичними обставинами [Velminski, 2017 : 116]. Натомість Саймон Хакстейбл слушно зауважив, що вищенаведені пошуки причин викривають те, з якою легкістю дослідники апелюють до «контролю над розумом або до промивання мозків як способу пояснення комуністичного минулого» [Huxtable, 2018].

Варто припустити, що ситуація із можливим партійним керівництвом процесами втягування суспільства у світ ірраціонального була й простішою, й водночас складнішою. Як

.....
переконливо доводить Юлія Кузьменко, у 1989 році партійці середньої та вищої ланки опинилися у кризовому стані. Як переконливо доводить Юлія Кузьменко, у 1989 році партійці середньої та вищої ланки опинилися у кризовому стані. Втрата віри у гасла перебудови, песимізм у прогнозах щодо майбутнього, дезінтеграція монолітного організму партії як на рівні союзної та республіканської верхівки, так і на рівні обласних, міських, районних партійних організацій, очевидний процес втрачання соціальної опори і загальний сумнів у комуністичній ідеї як такої [Кузьменко, 2013 : 28-29] – ці та інші тривожні процеси перетворювали всевладних функціонерів на наляканих та розгублених людей, які не могли порозумітися ані один з одним, ані з підлеглими, ані зі спільнотами. За таких обставин їхні пошуки розради, правильного шляху, збереження здоров'я у стресовому стані навряд чи сильно відрізнялися від аналогічних спроб віднайти розуміння ситуації, що їх здійснювали пересічні підрадянські люди. До того ж відомі завдяки політиці «гласності» захоплення Й. Сталіна Вольфангом Месингом, Л. Брежнєва – Джуною Давіташвілі цілком виправдовували ці пошуки. Дмитро Панчук, головний редактор газети «Радянська Житомирщина» (розповіддю про гороскоп, надрукований в ній, починається ця стаття), обійняв свою посаду в 1983 році. За його плечима була серйозна партійна кар'єра: він очолював Любарський районний комітет комсомолу (1969–1971), а потім працював заступником відділу Житомирського обкому партії (1978–1983). У 1983 став головою обласної спілки журналістів. До вміщення гороскопу поруч із змінами до Конституції, газета обкому та облвиконкому Житомирської області роками працювала зі всіма стандартами радянської пропаганди та цензурних вимог. Той самий Панчук, який ставив підпис під номером із гороскопом, ставив його і під номером, де засуджувався агресивний курс США, друкувалися матеріали пленумів ЦК КПРС, статті про соціалістичне змагання між підприємствами тощо. Примітно, що він залишився на своїй посаді більше тридцяти років, змінюючись сам і змінюючи газету [Панчук, 2019].

Як показали подальші роки, в яких відновлювалася українська незалежність, й інші представники номенклатури та управлінці не були ані твердими атеїстами, ані марксистськими матеріалістами. Тож можна констатувати, що перехід від єдиного матеріалістичного способу пізнання світу до різних суперечливих моделей відбувався радше не як усвідомлена та підготовлена стратегія, а як ненавмисний соціальний винахід керманічів країни, які разом із всіма шукали «нове мислення» для себе.

Можна також стверджувати, що в останні роки «перебудови» створився ринок, де попит на пояснення світу, який руйнувався на очах, задовольнявся пропозицією, яка йшла, зокрема, від державних структур та установ. Потреби цього попиту задовольнялися й через нові бізнесові структури, які також почали забезпечувати суміжні галузі бізнесовими замовленнями. Йдеться передовсім про переорієнтацію книжкової та журнальної продукції. Нові поліграфічні комбінати та видавництва взяли за друк комерційно вигідних книжок та брошур. Астрологія, гадання, йога, збірники рецептів, заговорів та інші тексти, які в 1970 – на початку 1980-х виходили та розповсюджувалися через «самвидав», стали друкуватися як «самкоштвадав» [ЦДАЛМУ. Ф. 590. Оп.1. Спр. 1392. Арк. 20], де власні кошти вкладали як автори «методик», так і ті, хто бачив у виданні текстів очевидний фінансовий інтерес.

Серед причин достатньо масового занурення у світ ірраціонального були економічні негаразди. Саме бідність, нестача ліків, їх дорожнеча, подекуди – недовіра до офіційної медицини, яка загрузла у корупції та недбалому ставленні до пацієнтів, – все це сприяло пошукам нового місця довіри, а з тим – й нових, мало затратних та швидких і безболісних способів лікування та профілактики захворювань.

Іншим, цілком об'єктивним фактором пошуків розради та спроб розуміння світу, який припинив бути стабільним та зрозумілим, був психологічний стрес та суттєве зростання рівня тривоги. Оскільки в радянському суспільстві душевні захворювання були або непристойними та такими, що їх потрібно соромитися й приховувати, або такими, що ставали частиною каральної медицини, ані мережі спеціалістів, ані схвалених практик їх відвідування вироблено не було. За даними Лариси Дідьковської наприкінці 1980 років «на 52 млн населення радянської України раз у рік випускалося по 50 психологів, тобто десь 1 психолог на 1 млн людей» [Дідьковська, 2019].

Зголошуючись із думкою дослідників [Романов, Ярская-Смирнова, 2007] у тому, що легітимація ірраціонального та зростання інтересу до нього стало загальною світовою тенденцією, варто зазначити, що в підрадянській Україні ці процеси мали і схожі риси, і очевидні особливості.

Відмінність від загальносвітових трендів полягала у тому, що просуванням ірраціональних моделей світу зяято опікувалася саме партійна преса на всіх рівнях – від районних до республіканських газет. Комуністична партія пропонувала та запрошувала у світ, який до того проголошувала якщо не забороненим, то точно – відсталим та не вартим уваги. З урахуванням того факту, що державне телебачення, державний книгодрук та преса десятиліттями були єдиним масовим джерелом інформації, довіра до них або апеляція до них як до авторитетного

джерела додавала респектабельності та схвальності всім спробам пізнати світ та скористатися можливостями цього пізнання в новий спосіб. Якщо коротко: державні установи та інституції відкрили та легітимізували цей перехід. Анна Гелцер слушно зауважує, що ця ситуація говорила про смертельно хворе політичне тіло, яке «усвідомлюючи свою хворобу, що неухильно розмиває її контроль над реальністю», шукало виходу – «порталу в інший вимір, де воно зможе підтримувати віру й розум і відновити контроль над сьогоденням для того, щоб забезпечити собі майбутнє» [Geltzer, 2011]. Примітно, однак, що навіть «хворе тіло радянського», поринувши у світ ірраціонального, зберігало імперський курс щодо України, прогножуючи їй «єдину із Росією долю».

По-друге, потяг до ірраціонального ставав наслідком як бідності, так і соціальних страхів. Обидві ці позиції мали під собою реальні підстави. Не здогадки про кінець світу, які досліджували пересічні мешканці Західної Європи та США, а реальний кінець світу – із атомною загрозою, голодом, бандитизмом – ставав джерелом пошуку альтернативних шляхів його запобігання. Крім того, використання містичних, езотеричних, парапсихологічних тощо практик накладалося на синдром вивченої безпорадності [Seligman, 1975] – стану, за якого особа не запроваджує жодних дій для покращання своєї поганої ситуації, хоча має такі можливості, оскільки вважає, що від неї нічого не залежить. Ірраціональне ставало ненавмисним та часом навіть неусвідомленим способом перекладання відповідальності – з партійного керівництва державою та її установами на «духів», «зірки», «енергію», «приречення долі». Це зауваження не означає, що певна кількість українців відмовилася від наукового погляду на світ. Однак можна говорити про контамінацію як ситуацію потрапляння у певне середовище домішки, який змінює властивості цього середовища. Як наслідок одна й та сама людина ставала носієм взаємовиключних картин світу, але при цьому не відчувала когнітивного дисонансу: мозаїчний матеріалізм поєднувався із езотерикою, православ'я – з йогою, комуністичні ідеї із парапсихологією, ідеї національного відродження – з вірою у переселення душ тощо.

Третя ж особливість полягала у тому, що весь світ ірраціонального отримав «єдиний голос». Якщо за радянських часів шукачі НЛО та відвідувачі ворожок були геть різними категоріями інтересантів езотерики та паранормальних явищ, то з кінця 1980-х років вони ніби стали на один рівень й «заговорили» однією мовою, де енергії ворожки не заперечували енергій інопланетян й цілком вкладалися у астрологічні прогнози та парапсихологічні експерименти. Цей «один на всіх голос», виплеснутий зі сторінок авторитетної державної преси й підсилений традиційними практиками використання магічного, став результатом символічної втечі від катастрофи руйнації звичного світу. Однак він же набув рис джерела подальшої ірраціоналізації суспільної поведінки, очікувань та способів подолання персональних та загальних криз. З другого ж боку, це єдиний, схожий та зрозумілий всім спосіб говоріння та практикування ірраціонального створював нові горизонтальні соціальні зв'язки та формував певні спільноти, які свідомо відгороджувалися від участі у політичному житті, «знайшовши» себе в езотеричних, містичних, парапсихологічних, східних практиках.

Ще одна її відмінність (на матеріалах угорського суспільства виявила Крістіна Фехерварі) полягала у тому, що захоплення астрологією було не тільки відповіддю на соціальну кризу, а й способом самопроявлення, визначення себе, розуміння себе [Fehérváry, 2007 : 573]. Варто підкреслити, що «перебудова» поставила під сумнів не тільки державну ідеологію, а місце людей у соціальній ієрархії, їхніх вчорашніх переконаннях та примусу до гомогенності. Гороскопи та різні магічні практики та знання давали можливість акцентувати відмінності та покласти на них. Певною мірою способом оприявлення себе поза межами соціалістичних цінностей та правил ставали й захоплення гіпнозом, екстрасенсорикою, «життям після смерті», «перевтіленнями у нове життя», медитаціями тощо.

Світ ірраціонального завдавав орієнтири для нового самовизначення або самовизначення взагалі. Разом із утилітарним перекладанням на ірраціональний світ відповідальності за власне життя, такий підхід у самовизначенні сприяв обґрунтуванню нової моделі поведінки, котра, як і за радянських часів, не передбачала участі у політичних та соціальних процесах.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку. Також щиро дякую Інституту наук про людину, Відень, Австрія (Institut für die Wissenschaften vom Menschen, IWM, Wien, Austria) за фінансову підтримку та можливість залишатися у професії під час російської навали.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті, однак отримала загальну фінансову підтримку для «науковців у біді» від Інституту наук про людину, Відень, Австрія.

Джерела та література:

- Burmistrov K.** (2012). The history of esotericism in Soviet Russia in the 1920s–1930s. In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 52–80). Munich: Sagner.
- Etkind A.** (1997). *Eros of the Impossible: The History of Psychoanalysis in Russia*. Oxford: Westview Press, 394 p.
- Fehérváry K.** (2007). Hungarian Horoscopes as a Genre of Postsocialist Transformation. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 13(5), 561–576. <https://doi.org/10.1080/13504630701580134>
- Geltzer A.** (2011). The Rise and Fall of the Extrasense. *Somatosphere*, December 7. Режим доступу: <http://somatosphere.net/2011/12/the-rise-and-fall-of-the-extrasense.html>.
- Huxtable S.** (2018). A “Common Madness”: TV Psychics and Hypnosis in the Soviet Union. *Hidden Persuaders Project*. Department of History, Classics and Archaeology Birkbeck, University of London. Режим доступу: <http://www7.bbk.ac.uk/hiddenpersuaders/blog/a-common-madness-tv-psychics-and-hypnosis-in-the-soviet-union/>
- Krasztev P.** (2019). In the Twilight of Ideologies: Power and Esotericism in Soviet State Socialism. *Colloquia Humanistica. Hierarchies and Boundaries. Structuring the Social in Eastern Europe and the Mediterranea*, 8, 36–56.
- Maire L., LaMothe J.** (1975). Soviet and Czechoslovakian parapsychology research. *CIA: Historical Collection*, 71 p. Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP96-00792R000600350001-3.pdf>
- Menzel B.** (2012). Occult and esoteric movements in Russia from the 1960s to the 1980s. In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 151–185). Munich: Sagner.
- Rosenthal B. G.** (1993). The Occult in Modern Russian and Soviet Culture. *The National Council For Soviet and East European Research*, June 16, 31 p.
- Schwartz M.** (2012). Guests from Outer Space. Occult Aspects of Soviet Science Fiction. In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 211–237). Munich: Sagner.
- Seligman M.** (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W. H. Freeman, 278 p.
- Shishkin O.** (2012). The Occultist Aleksandr Barchenko and the Soviet Secret Police (1923–1938). In M. Hagemeister, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 81–100). Munich: Sagner.
- Velminski W.** (2017). *Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny*. Cambridge, MA: MIT Press, 116 p.
- Березинський А.** (1990). НЛО над Южним. *Чорноморська комуна*. 16 червня, 4.
- Бичков В.** (1990). Що нам розповість НЛО. *Радянська Житомирщина*, 4 листопада, 3.
- Веселун** (2021). *Анекдоти про Кашпіровського*. Режим доступу: <https://jak.bono.odessa.ua/articles/veselun-anekdoti-pro-kashpirovskogo.php>
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Горбачев М.** (1988). *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира*. Москва: Политиздат, 271 с.
- Гордон Д.** (1990). «Кінець світу відміняється». Інтерв'ю з Павлом Глобою. *Вечірній Київ*, 11 жовтня, 3.
- Гороскоп** (1989). *Радянська Житомирщина*, 31 жовтня, 3.
- Грязнов В.** (1989). А хто ж ми? Інтерв'ю з В. Ажажею. *Робітничая газета*. 14 листопада, 3.
- Гуревич П. С.** (1984). *Возрожден ли мистицизм? Критические очерки*. Москва: Политиздат, 304 с.
- Дідьківська Л.** (2019). Психотерапія – новий товар на ринку, що стає все популярнішим. Розмова з психологом. *Діло*, 1 жовтня. Режим доступу: <https://dilo.net.ua/zdorovya/psyhoterapiya-povuj-tovar-na-rynku-yakuj-staye-vse-populyarnishym-rozмова-z-psyhologom/>
- Драпак М.** (2021). До кінця світу з живим богом. *Локальна історія*, 9 листопада. Режим доступу: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/do-kintsia-svitu-z-zhivim-bogom/>
- Дригула М.** (1988). Долоня розповідає. *Чорноморська комуна*, 7 вересня, 4.
- Егоров И.** (1989). Для чего мы живем? Об этом размышляет писатель-фантаст Олесь Бердник. *Львовская правда*, 5 февраля, 3.
- Каганов Ю.** (2018). Українське телебачення доби «перебудови» в умовах культурної травми радянського суспільства. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 51, 109–119. DOI: 10.26661/swfh-2018-51-008
- Каменецький Ф.** (1988). Навчання і гіпноз. *Чорноморська комуна*, 10 серпня, 4.

- Кузьменко Ю.** (2013). Партийно-радянська номенклатура в умовах суверенізації УРСР (березень 1990 – серпень 1991 рр.). *Український історичний журнал*, № 4, 26–39.
- Лечит без лекарств.** (1989). *Индустриальное Запорожье*, 27 октября, 3.
- Лиза В.** (1989). Пізнати самого себе. Зустріч з цікавою людиною. *Радянська Житомирщина*, 5 квітня, 3.
- Медяник М.** (2013). Луганские экстрасенсы, бабки, гадалки, или Проси прощения у Космоса. *0642.ua*, 17 травня. Режим доступу: 0642.ua <https://www.0642.ua/news/317493/luganskie-ekstrasensy-babki-gadalki-ili-prosi-prosenia-u-kosmosa>
- Меньшов В.** (1984). «Шестнадцать гуманоидов». Уривок з фільму «Любовь и голуби», Москва: Мосфильм. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=tUW6BeeSk40>
- Митрохин Н.** (2020). Советская интеллигенция в поисках чуда: религиозность и паранаука в СССР в 1953—1985 годах. *Новое литературное обозрение*, 3(161). Режим доступу: <https://politcom.org.ua/sovetskaja-intelligencija-v-poiskah-chuda-religioznost-i-paranauka-v-sssr-1953-1985-godah>
- Морговский А.** (1990). *Анатолий Кашпировский- вчера, сегодня, завтра*. Киев: «Молодь», 56 с.
- Народний професор.** (1989). *Чорноморська комуна*. 30 грудня, 3.
- Новикова М.** (1993). *Прасвіт українських замовлянь*. Українські замовляння. Київ: Дніпро, 309 с.
- Новохатько І.** (1990). НЛО в...теках. *Радянська Житомирщина*, 23 травня, 4.
- Панчук Д.** (1990). На шляху надій і розчарувань. *Житомирщина*, 24 квітня. Режим доступу: <https://zhytomyschyna.zt.ua/index.php/2016-05-04-17-27-19/2016-05-04-18-58-59/2056-na-shliakhu-nadii-i-rozcharuvan>
- Плахонін А.** (2017). Мінкульт попереджає. *Газета «День»*, 19 січня. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/minkult-poperedzhaye>
- Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР (1989).** *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, N 45,624.
- Проніна Г.** (1990). Дар зцілителя. *Радянська Житомирщина*, 21 липня, 3.
- Реклама журналу «Трибуна лектора».** (1989). *Львовская правда*, 15 сентября, 3.
- Реклама.** (1989). Кооператив «Діагностика». *Радянська Житомирщина*, 5 липня, 4.
- Ремник Д.** (2016). *Могила Ленина: последние дни советской империи: авториз. пер. с англ.* (Оборин Л., пер.). Москва: Corpus.[historia], 624 с.
- Романов П., Ярская-Смирнова Е.** (2007). Социальное как иррациональное? (Диагнозы 1990 года). *Новое литературное обозрение*, № 1. Режим доступу (Google-cash): <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4628C7IB2dwJ:https://magazines.gorky.me/dia/nlo/2007/1/soczialnoe-kak-irracionalnoe.html&client=firefox-b-d&hl=ru&gl=ua&strip=1&vwsr=0>
- Серебренников А.** (1970). *Индийские йоги – кто они?* Документальный фильм. Киев, «Киевнаучфильм». Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=y0trCB0JvuU>
- Соболев Ф.** (1968). *Семь шагов за горизонт*. Документальный фильм. Киев, «Киевнаучфильм». Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ARWhEw41chU>
- Соболев Ф.** (1971). *Я и другие*. Документальный фильм. Киев, «Киевнаучфильм». Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=_LYe58b-3NM
- Стороженко А.** (1990). Інтерв'ю з лікарем травником В. Тищенком. *Програма Українського радіо «Прошу слова», листопад*.
- Трибуна лектора** (1990). 2, 2–6, 31–37, 10–12, 47–48.
- ЦДАГОУ** – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- ЦДАЛМУ** – Центральний державний архів літератури і мистецтва України.
- Черненко І.** (1989). Под чужим флагом. *Индустриальное Запорожье*, 27 января, 3.
- Шлионская И.** (2007). *Люди-феномены: от великих пророков до современных экстрасенсов* Geleos Publishing House, 359 с.
- Шумилович Б.** (2021). Як українське телебачення створило Кашпировського. *Zaxid.net*, 29 грудня. Режим доступу: https://zaxid.net/yak_ukrayinske_telebachennya_stvorilo_kashpirovskogo_n1533150
- Яцик І., Зінов'єва Л.** (1990). А де місцеві лікарі? Дві точки зору на одну проблему. *Радянська Житомирщина*, 6 січня, 3.

Olena V. Stiazhkina

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor (Ukraine)

«Shaked Hand With Aliens»: the Normalization of the Irrational Worldview in Under-Soviet Ukraine During "Perestroika"

Abstract. *The purpose of this paper is researching of the normalization of the irrational in the behavior and way of thinking of the under-Soviet Ukrainians at the end of the 1980s. The task of the*

.....
article is to analyze how and why mystical "teachings" and quasi-scientific ideas developed, disseminated and gained support among under-soviet Ukrainians in the period of "perestroika". The in the focus of this research is also the problem of the consequences of legitimizing an irrational worldview for people and Ukrainian society as whole. **The source base** of the research is based on a bulk of documents, which includes materials and references of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the attitudes of various social groups, methodological recommendations on atheistic propaganda, the fight against "cults", "harmful teachings", etc. It also consists of printed materials, primarily newspapers and magazines, both of a special orientation and aimed at a wide audience of readers, as well as fiction and documentary films, containing information on the official state position regarding esoteric, occult and other practices. **The scientific novelty** of the work is that mass irrational practices are considered as part of the social and political process in under-Soviet Ukraine. **Conclusions.** It was the Communist Party of Atheists, through its controlled media, that legitimized the world of the irrational. High trust in the state media contributed to the wide spread of "new knowledge" of the magical direction. Also the urge to the irrational was a consequence of both poverty and social fears. The irrational became a way of expressing oneself outside the limits of socialist values and rules. The world of the irrational formed the benchmarks for a new self-definition for ordinary people. Together with the utilitarian transfer of responsibility for one's own life to the irrational world, this approach to self-determination contributed to the justification of a new model of behavior, which – as in Soviet times – did not involve participation in political and social processes.

Key words: under-Soviet Ukraine, irrational worldview, healers, UFO, cult, esoteric movements, magical thinking.

References:

- Berezynskij, A.** (1990). NLO nad Juzhnym [UFO over Juzhne] *Chornomorsjka komuna – Black Sea comune, 16 chervnja*, 4. [in Ukrainian].
- Burmistrov, K.** (2012). The history of esotericism in Soviet Russia in the 1920s–1930s. In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 52–80). Munich: Sagner. [in English]
- Bychkov, V.** (1990). Shho nam rozpovistj NLO [What the UFO will tell us]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 4 lystopada*, 3. [In Ukrainian].
- CDAGhOU.** Centraljnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [The Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].
- CDALMU.** Centraljnyj derzhavnyj arkhiv literatury ta mystectva Ukrajinj [The Central State Archive of Literature and Art of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Chernenko, I.** (1989). Pod chuzhim flagom [Under a foreign flag]. *Industrialnoe Zaporozhe – Industrial Zaporozhye, 27 yanvarya*, 3. [in Russian].
- Didjkivsjka, L.** (2019). Psykhoterapija – novyj tovar na rynku, shho staje vse populjarnishym. Rozмова z psykholohom [Psychotherapy is a new product on the market that is becoming increasingly popular. A conversation with a psychologist]. *Dilo - Business*, 1 zhovtnja. Retrieved from: <https://dilo.net.ua/zdorovyja/psykhoterapija-novyj-tovar-na-rynku-yakyj-staje-vse-populyarnishym-rozмова-z-psykholohom/> [in Ukrainian].
- Drapak, M.** (2021). Do kincja svitu z zhyvym boghom [Until the end of the world with a living god]. *Lokaljna istorija - Local history, 9 lystopada*. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/dokintsia-svitu-z-zhivim-bogom/> [In Ukrainian].
- Dryghula, M.** (1988). Dolonja rozpovidaje [The palm tells]. *Chornomorsjka komuna – Black Sea Commune, 7 veresnja*, 4. [In Ukrainian].
- Etkind, A.** (1997). *Eros of the Impossible: The History of Psychoanalysis in Russia*. Oxford: Westview Press, 394 p. [in English]
- Fehérváry, K.** (2007). Hungarian Horoscopes as a Genre of Postsocialist Transformation. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 13(5), 561–576. [in English] <https://doi.org/10.1080/13504630701580134>
- Geltzer, A.** (2011). The Rise and Fall of the Extrasense. *Somatosphere, December 7*. Retrieved from: <http://somatosphere.net/2011/12/the-rise-and-fall-of-the-extrasense.html>. [in English]
- GhDA SBU.** Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinj [Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Ghordon, D.** (1990). «Kinecj svitu vidminjajetjsja». Interv'ju z Pavlom Ghloboju [“The end of the world is canceled.” Interview with Pavel Globa]. *Vechirnij Kyjiv – Evening Kyiv, 11 zhovtnja*, 3. [in Ukrainian].
- Ghoroskop** (1989). *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 31 zhovtnja*, 3. [in Ukrainian].
- Ghrjaznov, V.** (1989). A khto zh my? Interv'ju z V. Azhazheju [And who are we? Interview with V. Azhageya]. *Robitnycha ghazeta – Workers' newspaper, 14 lystopada*, 3. [in Ukrainian].

- Gorbachev, M.**(1988). *Perestroyka i novoe myshlenie dlya nashey strany i dlya vsego mira*[*Perestroika and new thinking for our country and for the whole world*]. Moskva: Politizdat, 271 s. [in Russian].
- Gurevich, P. S.**(1984). *Vozrozhden li mistitsizm? Kriticheskie ocherki*[*Has mysticism been revived? Critical essays*]. Moskva: Politizdat, 304 s. [in Russian].
- Huxtable, S.** (2018). A “Common Madness”: TV Psychics and Hypnosis in the Soviet Union. *Hidden Persuaders Project*. Department of History, Classics and Archaeology Birkbeck, University of London. Retrieved from: <http://www7.bbk.ac.uk/hiddenpersuaders/blog/a-common-madness-tv-psychics-and-hypnosis-in-the-soviet-union/> [in English]
- Jacyk, I., Zinov'jeva, L.** (1990). A de miscevi likari? Dvi tochky zoru na odnu problemu[And where are the local doctors? Two points of view on the same problem]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr Region, 6 sichnja, 3*. [in Ukrainian].
- Kaghanov, Ju.** (2018). Ukrajinsjke telebachennja doby «perebudovy» v umovakh kuljturnoji travmy radjansjkogho suspiljstva[Ukrainian television during the period of "perestroika" in the conditions of cultural trauma of Soviet society]. *Naukovi praci istorychnogho fakul'tetu Zaporizjkogho nacionaljnogho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University, 51*, 109-119. [In Ukrainian]. DOI: 10.26661/swfh-2018-51-008
- Kamenecjkij, F.**(1988). Navchannja i ghipnoz[Training and hypnosis]. *Chornomorsjka komuna - Black Sea Commune, 10 serpnja, 4*. [in Ukrainian].
- Krasztev, P.** (2019). In the Twilight of Ideologies: Power and Esotericism in Soviet State Socialism. *Colloquia Humanistica. Hierarchies and Boundaries. Structuring the Social in Eastern Europe and the Mediterranean, 8*, 36–56. [in English]
- Kuzjmenko, Ju.** (2013). Partijno-radjansjka nomenklatura v umovakh suverenizaciji URSS (berezenj 1990-serpnenj 1991 rr.)[Party-Soviet nomenclature in the conditions of the sovereignty of the Ukrainian SSR (March 1990 – August 1991)]. *Ukrajinsjkij Istorychnyj Zhurnal - Ukrainian Historical Journal, 4*, 26–39. [in Ukrainian].
- Lechit bez lekarstv**[**Heals without medication**]. (1989). *Industrialnoe Zaporozhe.- Industrial Zaporozhye, 27 oktyabrya, 3*. [in Russian].
- Lyza, V.** (1989). Piznaty samogho sebe. Zustrich z cikavuju ljudynoju[To know oneself. Meeting with an interesting person]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr Region, 5 kvitnja, 3*. [in Ukrainian].
- Maire, L., LaMothe, J.**(1975). Soviet and Czechoslovakian parapsychology research. CIA: Historical Collection, 71 p. Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP96-00792R000600350001-3.pdf> [in English]
- Medyanik, M.** (2013). Luganskie ekstrasensy, babki, gadalki, ili Prosi proshcheniya u Kosmosa[Lugansk psychics, witches, fortune-tellers, or Ask for forgiveness from the Cosmos]. *0642.ua, 17 travnya*. Retrieved from: <https://www.0642.ua/news/317493/luganskie-ekstrasensy-babki-gadalki-ili-prosi-proseniya-u-kosmosa> [in Russian].
- Menjshov, V.** (1984). «Shistnadcatj ghumanojdiv»["Sixteen Humanoids"]. Uryvok z filjmu «Ljubov ta gholuby» – An excerpt from the film "*Love and Doves*", Moskva: Mosfilm. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=tUW6BeeSk40> [in Russian].
- Menzel, B.** (2012). Occult and esoteric movements in Russia from the 1960s to the 1980s. In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 151–185). Munich: Sagner. [in English]
- Mitrokhin, N.** (2020). Sovetskaya intelligentsiya v poiskakh chuda: religioznost i paranauka v SSSR v 1953—1985 godakh[Soviet intelligentsia in search of a miracle: religiosity and parascience in the USSR in 1953–1985]. *Novoe literaturnoe obozrenie - New Literary Review, 3(161)*. Retrieved from: <https://politcom.org.ua/sovetskaja-intelligencija-v-poiskah-chuda-religioznost-i-paranauka-v-sssr-v-1953-1985-godah> [in Russian].
- Morgovskiy, A.** (1990). *Anatolij Kashpirovskiy- vchera, segodnya, zavtra*[*Anatoly Kashpirovsky – yesterday, today, tomorrow*]. Kiev: «Molod», 56s. [in Russian].
- Narodnyj professor** [**People's professor**]. (1989). *Chornomorsjka komuna. – Black Sea Commune, 30 ghрудnja, 3*. [in Ukrainian].
- Novokhatjko, I.** (1990). NLO v...tekakh[UFOs in... files.]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 23 travnja, 4*. [In Ukrainian].
- Novykova, M.** (1993). *Prasvit ukrajinsjkykh zamovljanj. Ukrajinsjki zamovljannja*[*Primordial Ukrainian Spells*]. Kyjiv: Dnipro, 309 s. [in Ukrainian].
- Panchuk, D.** (1990). Na shljakhu nadij i rozcharuvanj[On the path of hopes and disappointments]. *Zhytomyrshhyna – Zhytomyr region, 24 kvitnja*. Retrieved from: <https://zhytomyschyna.zt.ua/index.php/2016-05-04-17-27-19/2016-05-04-18-58-59/2056-na-shliakhu-nadii-i-rozcharuvan> [In Ukrainian].

-
- Plakhonin, A.** (2017). Minkuljt poperedzhaje[Minkulyt warns]. *Ghazeta «Denj» – Newspaper “Day”, 19 sichnja*. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/minkult-poperedzhaye> [In Ukrainian].
- Pro zimny i dopovnennja Konstytuciji (Osnovnogho Zakonu) Ukrajinskoji RSR [About changes and additions to the Constitution (Basic Law) of the Ukrainian SSR].** (1989). *Vidomosti Verkhovnoji Rady URSR – Information of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, N 45,624*. [in Ukrainian].
- Pronina, Gh.** (1990). Dar zcilytelja[Healer's gift]. *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr Region, 21 lypnja, 3*. [in Ukrainian].
- Reklama zhurnala «Tribuna lektora»[Advertisement for the Lecturer's Tribune magazine].** (1989). *Lvovskaya pravda – Lvovskaya Pravda, 15 sentyabrya, 3*. [in Russian].
- Reklama [Advertising].** (1989). Kooperativ «Diagnostyka». *Radjansjka Zhytomyrshhyna – Soviet Zhytomyr region, 5 lypnja, 4*. [in Ukrainian].
- Remnik, D.** (2016). *Mogila Lenina: poslednie dni sovjetskoy imperii[The Lenin's tomb: the last days of the Soviet empire]: avtoriz. per. s angl.* (Oborin L., per.). Moskva: Corpus.[historia], 624 s. [in Russian].
- Romanov, P., Yarskaya-Smirnova, Ye.** (2007). Sotsialnoe kak irratsionalnoe? (Diagnozy 1990 goda)[Social as irrational? (Diagnosis 1990)]. *Novoe literaturnoe obozrenie - New Literary Review, № 1*. Retrieved from (Google-cash): <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4628C7IB2dwJ:https://magazines.gorky.me/dia/nlo/2007/1/soczialnoe-kak-irratsionalnoe.html&client=firefox-b-d&hl=ru&gl=ua&strip=1&vwsr=0> [in Russian].
- Rosenthal, B. G.** (1993). The Occult in Modern Russian and Soviet Culture. *The National Council For Soviet and East European Research, June 16, 31 p.* [in English]
- Schwartz, M. (2012).** Guests from Outer Space. Occult Aspects of Soviet Science Fiction. In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 211–237). Munich: Sagner. [in English].
- Seligman, M.** (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W. H. Freeman, 278 p. [in English].
- Serebrennikov, A.** (1970). *Indijskie yogi – kto oni? Dokumentalnyy film[Indian yogis – who are they? Documentary]*. Kiev, «Kievnauchfilm». Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=y0trCB0JvuU> [in Russian].
- Shishkin, O.** (2012). The Occultist Aleksandr Barchenko and the Soviet Secret Police(1923–1938). In M. Hagemester, B. Menzel, & B. G. Rosenthal (Eds.), *The New Age of Russia: Occult and esoteric dimensions* (pp. 81–100). Munich: Sagner. [in English].
- Shlionskaya, I.** (2007). *Lyudi-fenomeny: ot velikikh prorokov do sovremennykh ekstrasensov.[Phenomena people: from great prophets to modern psychics]*. Geleos Publishing House, 359 s. [in Russian].
- Shumylovych, B.** (2021). Jak ukrajinsjke telebachennja stvorylo Kashpirovskogho[How Ukrainian television created Kashpirovsky]. *Zaxid.net, 29 ghrudnja*. Retrieved from: https://zaxid.net/yak_ukrayinske_telebachennya_stvorilo_kashpirovskogo_n1533150 [in Ukrainian].
- Sobolev, F.** (1968). *Sem shagov za gorizont. Dokumentalnyy film[Seven steps beyond the horizon. Documentary]*. Kiev, «Kievnauchfilm». Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=ARWhEw41chU> [in Russian].
- Sobolev, F.** (1971). *Ya i drugie. Dokumentalnyy film[Me and others. Documentary]*. Kiev, «Kievnauchfilm». Retrieved from: https://www.youtube.com/watch?v=_LYe58b-3HM [in Russian].
- Storozhenko, A.** (1990). Interv'ju z likarem travnykom V. Tyshhenkom[Interview with herbalist V. Tyshchenko]. *Prohrama Ukrajinsjkogho radio «Proshu slova» – Ukrainian Radio program "I'm asking for words", lystopad*. [in Ukrainian].
- Tribuna lektora [Lecturer's Tribune].* (1990). 2, 2–6, 31–37, 10–12, 47–48. [in Russian].
- Velminski, W.** (2017). *Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny*. Cambridge, MA: MIT Press, 116 p. [in English].
- Veselun** (2021). *Anekdoty pro Kashpirovskogho[Anecdotes about Kashpirovsky]*. Retrieved from: <https://jak.bono.odessa.ua/articles/veselun-anekdoty-pro-kashpirovskogo.php> [in Ukrainian].
- Yegorov, I.** (1989). Dlya chego my zhivem? Ob etom razmyshlyaet pisatel-fantast Oles Berdnik[What are we living for? Science fiction writer Oles Berdnik reflects on this.]. *Lvovskaya pravda – Lvov truth, 5 fevralya, 3*. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.08.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.09.2022 р.

Наталія Драпушко

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)

e-mail: historynpu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1483-532X>

Тенденції економічної трансформації промисловості АР Крим у 1991–2002 рр.

Анотація. Метою статті є дослідження та визначенні основних тенденцій трансформації економіки АР Крим у 1991–2002 рр. для усвідомлення досвіду реформування економіки та її відбудови в майбутньому. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, системності, історизму, а також включає методи аналізу, синтезу та класифікації. Використання наукової методології забезпечило об'єктивне висвітлення зазначеної проблематики. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що авторкою на основі статистичних матеріалів розкрито основні тенденції економічної трансформації промисловості АР Крим у пострадянський період у 1991–2002 рр., проаналізовано особливості змін промисловості регіону, розкрито основні проблеми економіки АР Крим у пострадянський період, визначено закономірності та регіональні особливості реформування радянської економіки. Також у статті окреслено фундаментальні соціально-економічні проблеми, які отримала АР Крим у спадщину від СРСР, та шляхи їх усунення. **Висновки.** В означений період 1991–2002 рр. відбулася еволюція економіки у напрямку лібералізації ринкового господарства. Щодо промисловості, то вона втратила домінуючі позиції на користь сільського господарства, торгівлі та курортно-санаторного господарства. Економіка перехідного періоду зіткнулася з низкою нових проблем. Відбувся повний занепад деяких галузей важкої промисловості та повне зникнення окремих із них, наприклад, залізорудної та чорної металургії. Інші галузі виробництва змогли децю пристосуватися до нових умов, що стосується насамперед підприємств легкої промисловості. До найбільших проблем перехідного періоду відносяться як суто економічні (брак власної валюти та тонізація), так і позаекономічні – передусім вплив кримінального світу на процеси господарювання.

Ключові слова: економіка, економічна трансформація, АР Крим, промисловість, реформи.

Постановка проблеми. Нині Україна переживає складні часи, продовжує виборювати свою незалежність, прагне повернути свої території, анексовані Крим. Після повернення АР Крим треба бути свідомими того, що державі прийдеться вирішувати низку назрілих проблем різного характеру і, зокрема, економічних. Саме тут, у цьому питанні, для глибшого розуміння проблем важливим чинником стане звернення, окрім сучасного прогресивного досвіду, до історичного досвіду щодо вирішення питання стосовно трансформації економіки.

Актуальність теми статті викликана необхідністю концептуального вивчення досвіду економічної трансформації промисловості Криму у пострадянський період. Ці знання, попри вже завершений етап реформування пострадянської економіки в материковій Україні, знадобляться після деокупації півострова. Вивчення особливостей змін у промисловості регіону, які позбуваються державного етатизму, актуалізується через те, що цей період півострову доведеться пройти іншим разом із певними варіаціями й модернізаціями. Тож вивчення вже наявного досвіду у прикладанні до реалій недалекого майбутнього однозначно актуалізує цю розвідку.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Така тематика є актуальною і має науковий інтерес. Так, до досліджень у цій сфері зверталася вже низка дослідників, серед основних ми виділяємо наукові праці І. Курила, Р. Аметова, В. Косарева. Важливим джерелом дослідження стали статистичні дані, аналіз яких дав змогу підкріпити теоретичні висновки. Ще одним джерелом послуговували матеріали тогочасної преси та періодики, дослідження яких дає розуміння об'єктивної картини розвитку економіки пострадянського Криму.

Мета статті полягає у визначенні основних тенденцій трансформації економіки АР Крим у 1991–2002 рр. для усвідомлення досвіду реформування її в майбутньому. Завданням наукової статті є аналіз основних закономірностей і регіональних особливостей реформування радянської економіки у економіку пострадянського типу в Автономній Республіці Крим протягом 1991–2002 рр. та формулювання відповідних висновків.

Виклад основного матеріалу. У спадщину від Радянського Союзу новостворена в складі УРСР Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка отримала низку фундаментальних, життєво важливих соціально-економічних проблем, котрі потребували негайного і радикального вирішення як в адміністративних межах автономії, так і в масштабах незалежної України.

До таких проблем у сфері економіки відносять: 1) відсутність легальної приватної власності на основні засоби виробництва; 2) надмірні розміри військово-промислового комплексу; 3) технологічна відсталість та надмірна енергозатратність усіх галузей народного господарства; 4) економічно необґрунтована кооперація між підприємствами автономії та інших областей України; 5) штучно насаджені міжвиробничі зв'язки між підприємствами Криму та інших республік СРСР.

Від осені 1991 р. до них додалися проблеми браку власних, українських грошей, перманентна тінізація та криміналізація економічного життя.

З 2,6 млн жителів Криму у народному господарстві були зайняті 1,115 млн осіб (держсектор – 938,6 тис., кооперація – 149 тис., колгоспи – 101 тис. чол., малі підприємства – 24,7 тис., спільні підприємства – 0,8 тис., індивідуальна трудова діяльність – 2,2 тис. чол. [Відомості, 1992 : 1].

Структура економіки АР Криму у 1990 р. (за ВВП): промисловість – 52 %; сільське господарство – 27 %; будівництво – 11 %; транспорт і зв'язок – 4 %; торгівля, матеріально-технічне забезпечення – 6 %.

За 5 років структура економіки АР Криму суттєво не змінилася (за ВВП): промисловість – 48 %; сільське господарство – 24 %; будівництво – 11 %; транспорт і зв'язок – 8 %; торгівля, матеріально-технічне забезпечення – 9 % [Курило, 2006 : 32]. Роздрібковий товарообіг зріс за рік на 19,7 % на тлі відносно стабільних цін.

У той же час на промисловість Криму негативно впливали скорочення попиту на хімічну продукцію на світових ринках (призвело до скорочення виробництва та експорту в хімпромі) та несприятливі погодні умови, які вплинули на рослинництво, все сільське господарство та будівництво.

Відповідно до результатів досліджень українських науковців інтегральний коефіцієнт тіншової економіки в Україні становив: 1995 р. – 40,5 %, – 43,6%, 2001 р. – 26,7 %, 2002 р. – 26,6 % від офіційного ВВП [Аметов, 2002 : 22].

На нашу думку, спираючись на результати попередніх досліджень та їх аналіз, можна констатувати, що економіка України та АР Криму пережила дві великі хвилі криміналізації, які припали відповідно на 1993–1998 роки та 2000–2003 роки.

Упродовж 2000–2002 рр. за умов прискореного реформування агропромислового комплексу (АПК) хвилеподібно зросла кількість злочинів при приватизації основних фондів та майна, перерозподілі прав власності переробних підприємств, ремонтно-технічних, транспортних та будівельних організацій АПК.

За час дії Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. до 2002 р. лише органами МВС викрито понад 20 тис. корисливих злочинів, з яких 7,6 тис. розкрадань (38,2 %), вчинених посадовими та матеріально-відповідальними особами, 8,1 тис. посадових злочинів (40,6 %).

Зростає кількість корисливих злочинів, які скоюють керівники сільгоспідприємств. У 1991 р. до кримінальної відповідальності притягнуто лише 96 керівників сільгоспідприємств, у 1995 р. – 584, у 2000 р. – 764 [Реформирование, 2000 : 54].

Протягом 2002 р. в агропромислового комплексу тільки співробітниками МВС викрито біля 8 тис. корисливих злочинів. Серед них – привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (1,5 тис.). До кримінальної відповідальності притягнуто 3,4 тис. осіб, з яких близько 3 тис. – керівники сільгоспідприємств. Сума матеріальних збитків становить понад 70 млн. грн.

Практично у всіх регіонах країни виявлено та задокументовано численні порушення з боку посадових осіб та керівників місцевих владних органів при приватизації [Косарев, 2003 : 24].

Промисловість в умовах пострадянської трансформації АПК мала низку характерних рис. За визначенням фахівців НАН України, на 1991 р. Автономна Республіка Крим позиціонувалася як один із слаборозвинутих у промислово-індустріальному сенсі регіонів України [Перший, 2004 : 28].

Так, якщо протягом 1990 р. валова додана вартість в УРСР формувалась на 36,1% промисловістю республіки, на 25,5 % – сільським господарством, на 8,5 % – у будівництві, 1,6 % – іншими галузями виробництва речових товарів та на 29,3 % – галузями, які надають платні послуги (в яких відповідно працювали 31,6 %; 17,3 %; 9,8 %; 1,4 % та 39,9 % зайнятого населення), то на Кримському півострові новостворена валова додана вартість того року розподілилася так: промисловість – 29,4 %; сільське господарство – 25,5 %; будівництво –

10,3 %; інші галузі виробництва речових товарів – 1,5 %; сфера надання послуг – 29,4 % [Перший, 2004 : 29].

У Криму діяли чотири промислові вузли регіонального значення: Сімферопольський, Севастопольський, Керченський та Саксько-Євпаторійський.

Сімферопольський промвузол складався з підприємств машинобудування і металообробки (заводи «Сільгоспдеталь», «Сантехпром», електромашинобудівний, об'єднання «Криммаш», «Пневматика», «Фотон»), легкої промисловості (невеликі швейні, трикотажні, взуттєві, шкіряно-галантерейні підприємства), харчової промисловості (консервні заводи, тютюново-ферментаційний комбінат, кондитерські і макаронні фабрики), хімічної промисловості (заводи побутової хімії і пластмас).

Кістяк Керченського промвузлу становили залізорудний комбінат, завод «Затока», виробниче об'єднання «Керчрибпром», підприємства будматеріалів.

Основу Саксько-Євпаторійського промвузла становили харчові підприємства та Сакський хімзавод. Велику роль відігравали курортно-санаторні установи.

У Севастопольському промвузлі провідними були підприємства рибної і рибоконсервної промисловості. Значний внесок робили Севастопольський морський завод і приладобудівний завод [Населення, 2003 : 259].

Визначне значення для економіки Криму мав Кримський рекреаційний район, який поділявся на три зони: Південнобережний (Ялта – Сімеїз), Західнобережний (Саки – Євпаторія), Південно-східнобережний (Судак – Феодосія). Саме тут розташована більша частина із 517 км пляжів, 26-ти родовищ лікувальних грязей, 200 свердловин, 100 джерел мінеральних вод [Гласность, 1994 : 69].

Інакше в регіоні окремі великі підприємства металургійної, машинобудівної промисловості, електротехнічної промисловості, як правило, не становили органічного цілого промисловістю півострова, були практично відірвані від неї та обслуговували потреби або загальноукраїнського господарського комплексу, або навіть загальносоюзного.

На серпень 1994 р. промислове виробництво у Феодосії скоротилося на 45 % до рівня 1990 р., а товарообіг – на 48 % [Автономна, 2005 : 1].

Частка прибуткових підприємств в Україні протягом 1985–1998 рр. скоротилася з 92 % до 46 %, а протягом 1999–2004 рр. зросла до 60 %. У межах Криму динаміка виглядала так: 1995–2000 р. – падіння з 86,6 % до 41,7 %, а протягом 2001–2003 рр. – зростання до 63,3 %. При цьому необхідно зазначити про суттєве зростання частки прибуткових підприємств у Криму в 2001 р. – до 55,1 %, а також про падіння частки таких підприємств у 2004 р. до 41,5 % (причиною останнього вбачаються соціально-економічні й політичні потрясіння другої половини 2004 р.) [Голос № 134, 1994 : 28].

Частка промислової продукції у загальному обсязі продукції підприємств Криму: 1995 р. – 29,5 %; 2000 р. – 29,9 %; 2001 р. – 30,5 %; 2002 р. – 27,0 % [Голос, 1994 : 211].

У 1992 р. на території недобудованої Кримської АЕС (м. Щолкіне) АО «Азов-Адлер» почало будівництво заводу безалкогольних напоїв, швидко доповнене виробництвом горілки в імпортних пляшках. Там же віце-прем'єр Євген Сабуров дозволив ізраїльській фірмі «Джі-Ві-Ейч» будівництво фабрики з переробки 20 тис. вовни на рік [Голос b, 1994 : 1].

Керченський завод безалкогольних напоїв відновив виробництво пива «Донецьке» і розпочав випуск цитрусових напоїв з імпоротної сировини [Автономна, 2005 : 1].

Тютюнова промисловість в АР Крим з кінця 1990-х років переживала поступовий занепад через невпинний ріст конкуренції з боку транснаціональних тютюнових корпорацій, здійснюваної як через імпорт тютюну і сигарет, так і через розгортання їх виробництва в середині України на великих спільних підприємствах.

На початку 1990-х рр. в Україні скасовано державну монополію на тютюн і тютюнові вироби. Майже відразу міжнародні тютюнові корпорації створили спільні підприємства на базі шести найбільших бувших державних тютюнових фабрик з 11 наявних. У 1994 р. ці спільні підприємства виробили 79 % від загальної кількості випущених сигарет, у 1996 р. – 84 %, 1998 р. – 93 %. 1999 р. одне спільне підприємство (RJR-JTI у Львові) закрилося, але частка п'яти інших утрималася на рівні 92 %, а потім продовжила зростати, досягнувши у 2007 р. 99 %. При цьому кількість спільних підприємств зменшилася до чотирьох унаслідок взаємних поглинань.

У Криму процес роздержавлення пережила тільки Феодосійська тютюнова фабрика, котра разом з іншими українськими сьома середніми та 11 малими підприємствами цієї галузі намагалася чинити опір продукції транснаціональних корпорацій.

Виробництво сигарет на ВАТ «Феодосійська тютюнова фабрика», повністю вигорілої під час пожежі 1990 р. і відбудованої на іншому місці тоді ж, за 4 місяці, дорівнювало у 1999 р. 1,06 млрд шт. цигарок; 2000 р. – 0,71 млрд шт.; 2001 р. – 1,71 млрд шт.; 2002 р. – 1,70 млрд шт.; 2003 р. – 1,18 млрд шт.; 2004 р. – 0,71 млрд шт.; 2005 р. – 0,71 млрд шт. Твердо утримувала до 2002 р. включно перше місце серед українських тютюнових фабрик, які не мали у складі своїх

.....
акціонерів іноземних інвесторів [Автономна, 2005 : 14].

У 2002 р. фабрика тримала 2,6 % загальноукраїнського ринку сигарет і входила до переліку стратегічних, бюджетоутворювальних підприємств півострова. У травні того ж року 84,16 % акцій фабрики придбали кіпрські компанії Tabinvest и Limited. Протягом наступних трьох років керівництво підприємства переконувало, що фабрика буде розвиватися, і навіть фіктивно закупило у 2004 р. нове устаткування для обробки тютюну вартістю 1120 тис. грн, яке надійшло лише на папері, а гроші привласнили директор фабрики, його дружина – головний бухгалтер фабрики – і посередницька торгівельна фірма. У липні 2006 р. «Феодосійська тютюнова фабрика» збанкрутувала.

Якщо упродовж 1996–1999 рр. виробництво тютюнової сировини в Україні щороку поступово зростало з 2460 т до 3260 т, а в наступні роки і до 2004 р. скоротилося з 3020 т (2000 р.) до 1450 т. (2003 р.); 2005 р. – 2587 т, 2006 р. – 2275 т.

Випуск ферментованого тютюну у 1996–1998 рр. скоротився з 4565 т до 3134 т. Потім зростає у 1999 р. до 6273 т. Надалі мали місце своєрідні дворічні цикли (рік зростання, наступний – скорочення; рік – зростання, наступний – скорочення): 2000–2001 рр., 2002–2003 рр., 2004–2005 рр. тощо [Автономна, 2005 : 15].

Добувна промисловість у досліджуваній період поступово занепадала.

У грудні 1993 р. на газовому родовищі «Штормове» у Чорному морі, біля смт Чорноморське, задіяно четверту свердловину ВО «Чорноморнафтогазу». Так, на родовищі довели видобуток до 900 тис. куб. м [Діяльність, 2009 : 1].

Наприкінці 1993 р. «Чорноморнафтогаз» спільно з англійською фірмою «JP Keni» створив підприємство «Кримська нафтова компанія», яка планувала розпочати у 1994 р. буріння пошукових свердлових глибиною понад 100 м. [Голос а, 1994 : 1].

Окремо слід сказати, що найбільш тінізованими галузями народного господарства Криму протягом усього досліджуваного періоду залишалися торгівля та рекреаційна (санаторно-курортна і туристична) галузі.

Торгівля на півострові визначалася загальним станом виробничих галузей економіки Криму та міжнародними, загальноукраїнськими економічними процесами.

Зовнішня торгівля товарами велася з 128 країнами світу. До країн СНД експортовано 41 % всіх товарів, до країн ЄС – 19,4 % (за січень – листопад 2011 р. – відповідно 45,4 % і 20,9 %). Основу товарного експорту складали судна, продукти неорганічної хімії, шлаки і зола, котли, зерно [Автономна, 2003 : 26].

З країн СНД основні зовнішньоторговельні потоки йшли до Росії, Білорусі та Казахстану. З ЄС торгівельними партнерами Криму були Німеччина, Велика Британія, Італія, Франція, Іспанія, Словаччина. Значною стала торгівля з Ліберією, Туреччиною, США, Китаєм.

Експорт товарів до Росії становив 29,6 % всього експорту автономії, до Ліберії – 5 %, до Білорусі, Німеччини, Туреччини і Норвегії – 4–4,8 % [Автономна, 2003 : 28].

Товарний імпорт з країни СНД становив 12,5 % всього імпорту, з ЄС – 15,5 %, тоді як протягом січня – листопада 2011 р. – 7,2 % і 36,0 % відповідно.

Найбільша частка імпорту проходила в Крим через Сінгапур (40,1%), з Китаю (19,9 %), Росії (7,4 %), Туреччини (6,2 %) [Автономна, 2003 : 33–34].

З країн ЄС найбільшими постачальниками товарів були Німеччина (4 %), Велика Британія, Італія, Польща, Фінляндія, Нідерланди.

Імпорт з Казахстану виріс на 38,5 % (за рахунок закупівель солі та сірки), з Туреччини – на 29,2 % (фрукти, овочі, одяг, біжутерія, пластмаси, полімерні матеріали), Російської Федерації – на 24,9 % (нафта, нафтопродукти, судна, алкогольні та безалкогольні напої).

Імпортувалися головним чином судна (бурові установки), електричні машини, котли, сіль, сірка, фрукти, літальні апарати.

На початку 1990-х рр. на території Криму діяли 1029 рекреаційно-курортних установ на 212 тис. місць, 500 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 15 тис. ліжко-місць [Гласність, 1997 : 1].

Наприкінці липня 1994 р. Верховна Рада Криму прийняла постанову про акціонування санаторно-курортних установ Ялти та усунула з посади голову Фонду держмайна Республіки Крим В. Рибалка, котрий, серед іншого, був проти цього заходу.

Втім упродовж 1994–2001 рр. відбувалося постійне скорочення обсягу будівельних робіт у санітарно-курортній галузі. До 2001 р. це викликано припиненням фінансування за програмою Кіотського протоколу; проведенням будівельних робіт у межах республіки підприємствами некримської реєстрації.

Будівельники Сімферополя виконали 50,8 % загального об'єму будівництва, а підприємства Євпаторії, Армянська, Ялти і Чорноморського району – 35 %.

Так, зберігалася попередньо сформована тенденція до посилення нерівномірності будівництва по регіонах АР Крим [Відомості, 1991 : 12].

Тож за офіційними даними Мінекономіки Крим за 9 місяців 2002 р. на півострові відпочили у санаторно-курортних і туристичних установах понад 1 млн осіб, а за даними Міністерства туризму і курортів АР Криму протягом сезону там же відпочивали 4–5 млн осіб [Про деякі, 2001 : 3].

Так, майже 3 млн відпочивальників припали на приватний індивідуальний сектор, доходи якого від цього виду бізнесу залишилися поза сферою оподаткування.

У 2002 р. на території Криму урядові автономії були відомі 1660 домогосподарств, котрі працювали як міні-готелі з розрахунку на 22 тис. місць. З них суб'єктів підприємницької діяльності зареєстровано тільки 156. При цьому у Криму офіційно рахувалися 639 санаторно-курортних закладів з майже 150 тис. місць [Регіональний, 2011 : 31].

Висновки. Підсумувавши вищенаведене зазначимо, що у глобальному вимірі економіка Криму в цей період еволюціонувала у напрямку утвердження лібералізованого ринкового господарства. Це призвело до кардинальної зміни ролі промисловості в економіці – вона втратила домінуючі позиції на користь сільського господарства, торгівлі та курортно-санаторного господарства. Відбувся повний занепад деяких галузей важкої промисловості та повне зникнення окремих з них – залізорудної та чорної металургії. Інші галузі виробництва змогли дещо пристосуватися до нових умов, що стосується найперше підприємств легкої промисловості. До найбільших проблем перехідного періоду відносяться як суто економічні – відсутність власної валюти та тінізація, так і позаекономічні – передусім вплив кримінального світу на процеси господарювання.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам бібліотек за сприяння та членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства або / публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Автономна** (2003). *Автономна Республіка Крим у цифрах у 2002 р.*: Статистичний довідник. 196 с.
- Автономна** (2005). *Автономна Республіка Крим у цифрах у 2004 році*: Статистичний довідник. 289 с.
- Аметов, Р. Ф.** (2002). Аметов Р. Ф. *Региональные особенности развития хозяйственного комплекса Крыма*. ИЭПИ НАН Украины. 282 с.
- Відомості** (1991). Відомості Верховної Ради України. № 9.
- Відомості** (1992) Відомості Верховної Ради України. № 1.
- Гласність** (1994). Гласність: газета Ялтинской городской организации Компартии Украины. № 151. 10 серпня.
- Гласність** (1997) Гласність: газета Ялтинской городской организации Компартии Украины.
- Голос а (1994)** Голос Крыма. – Еженедельное приложение к газете «Голос Украины». № 1. 1 січня.
- Голос б (1994)** Голос Крыма. – Еженедельное приложение к газете «Голос Украины». № 2. 5 січня.
- Голос с (1994)** Голос Крыма. Еженедельное приложение к газете «Голос Украины». № 134. 6 липня.
- Діяльність** (2009). *Діяльність підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності*: Статистичний збірник. 2008. Держкомстат України. 327 с.
- Косарев, В. Е.** (2003) *Управление развитием социальной сферы Автономной Республики Крым*. Издательство Европейского ун-та. 184 с.
- Курило, І. О.** (2006) Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України. 472 с.
- Населення** (2003). *Населення України, 2002 рік*. Державний комітет статистики України. 317 с.
- Перший** (2004). *Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти*. Держкомстат України. 558 с.
- Про деякі** (2001). Про деякі заходи щодо стабілізації відносин в Автономній Республіці Крим: постанова № 33. Крымские известия. 20 февраля. 3.
- Регіональний** (2011) *Регіональний людський розвиток. Статистичний бюллетень*. Держкомстат України. 44 с.
- Реформирование** (2000). *Реформирование экономики АПК Крыма (оценка состояния, перспективы завершения)*. Таврида. 176 с.

Natalya A. Drapushko

National Pedagogical Dragomanov University

PhD (History), senior lecturer (Ukraine)

**Trends in the Economic Transformation of Industry of Autonomous Republic of Crimea
in 1991–2002**

Abstract. *The purpose of the article is to research and identify the main trends in the transformation of the economy of the Republic of Crimea in 1991–2002 in order to understand the experience of reforming the economy and its reconstruction in the future. The methodology of the research is based on the principles of scientificity, objectivity, systematicity, historicism, and also includes methods of analysis, synthesis, and classification. The use of scientific methodology provided an objective coverage of the mentioned issues. Scientific novelty of the work lies in the fact that, on the basis of statistical materials, the author revealed the main trends of the economic transformation of the industry of the Republic of Crimea in the post-Soviet period in 1991–2002, analyzed the peculiarities of changes in the industry of the region, revealed the main problems of the economy of the Republic of Crimea in the post-Soviet period, determined the patterns and regional features of reforming the Soviet economy. The article also outlines the fundamental socio-economic problems that the Crimean Autonomous Republic inherited from the USSR and ways to eliminate them.*

Conclusions. *In the defined period of 1991–2002, there was an evolution of the economy in the direction of liberalization of the market economy. As for industry, it has lost its dominant position in favor of agriculture, trade, and the resort and sanatorium economy. The economy of the transition period faced a number of new problems. There was a complete decline of some branches of heavy industry and the complete disappearance of some of them, for example, iron ore and ferrous metallurgy. Other branches of production to one degree or another were able to adapt to the new conditions, which primarily concerns light industry enterprises. The biggest problems of the transition period include both purely economic ones – lack of own currency and tinization, and non-economic ones – first of all, the influence of the criminal world on economic processes.*

Key words: *economy, economic transformation, Autonomous Republic of Crimea, industry, reforms.*

References:

- Avtonomna** (2003). Avtonomna Respublika Krym u cyfrakh u 2002 r. [Autonomous Republic of Crimea in numbers in 2002.]. *Statystychnyj dovidnyk - Statistical handbook* 196. [in Ukrainian]
- Avtonomna** (2005). Avtonomna Respublika Krym u cyfrakh u 2004 roci. [Autonomous Republic of Crimea in numbers in 2002]. *Statystychnyj dovidnyk – Statistical handbook*. 289. [in Ukrainian]
- Ametov, R. F.** (2002). *Regionalnye osobennosti razvitiya khozyaystvennogo kompleksa Kryma* [Regional features of the development of the economic complex of Crimea] IEPI NAN Ukrainy. 282. [in Russian]
- Vidomosti** (1991). Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy. [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine] 9. [in Ukrainian]
- Vidomosti** (1992) Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy. [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine] 1. 27 chervnja. [in Ukrainian]
- Glasnost** (1994). Glasnost: gazeta Yaltinskoy gorodskoy organizatsii Kompartii Ukrainy. [Glasnost: newspaper of the Yalta city organization of the Communist Party of Ukraine] № 151. 10 serpnja. [in Russian]
- Glasnost** (1997) Glasnost: gazeta Yaltinskoy gorodskoy organizatsii Kompartii Ukrainy. [Glasnost: newspaper of the Yalta city organization of the Communist Party of Ukraine] [in Russian]
- Golos a** (1994) Golos Kryma. Yezhenedelnoe prilozhenie k gazete «Golos Ukrainy». [Voice of the Crimea. – Weekly supplement to the newspaper «Voice of Ukraine»] № 1. 1 sichnja. [in Russian]
- Golos b** (1994) Golos Kryma. Yezhenedelnoe prilozhenie k gazete «Golos Ukrainy». [Voice of the Crimea. – Weekly supplement to the newspaper «Voice of Ukraine»]. № 2. 5 sichnja. [in Russian]
- Golos c** (1994) Golos Kryma. Yezhenedelnoe prilozhenie k gazete «Golos Ukrainy». [Voice of the Crimea. – Weekly supplement to the newspaper «Voice of Ukraine»] № 134. 6 lipnja. [in Russian]
- Dijalnistj** (2009). Dijalnistj pidprijemstv – sub'ektiv pidprijemnyckoji dijalnosti: Statystychnyj zbirnyk [Activities of enterprises – subjects of entrepreneurial activity: Statistical collection.]. 2008. *Derzhavnyj komitet statystyky Ukrainy – State Statistics Committee of Ukraine*. 327. [in Ukrainian]
- Kosarev, V. Ye.** (2003) Kosarev V.Ye. Upravlenie razvitiem sotsialnoy sfery Avtonomnoy Respubliki Krym. [Management of the development of the social sphere of the Autonomous Republic of Crimea] *Izdatelstvo Yevropejskogo un-ta - European University Press*. 184. [in Russian]
- Kurylo, I. O.** (2006) Kurylo I.O. Socialjno-ekonomichna struktura naselennja: evolucija, suchasnistj, transformaciji. [Socio-economic structure of the population: evolution, modernity, transformations.] *«Instytut ekonomiky ta proghnozuvannja» NAN Ukrainy – «Institute of Economics and Forecasting» of the National Academy of Sciences of Ukraine*. 472. [in Ukrainian]

- Naselennja** (2003). Naselennja Ukrajinu, 2002 rik. [Population of Ukraine, 2002.] *Derzhavnyj komitet statystyky Ukrajinu – State Statistics Committee of Ukraine*. 317. [in Ukrainian]
- Pershyj** (2004). Pershyj Vseukrajinskyj perepys naselennja: istorychni, metodologichni, socialni, ekonomichni, etnichni aspekty. [The first All-Ukrainian population census: historical, methodological, social, economic, ethnic aspects] *Derzhavnyj komitet statystyky Ukrajinu – State Statistics Committee of Ukraine*. 558. [in Ukrainian]
- Pro dejaki** (2001). Pro dejaki zakhody shhodo stabilizaciji vidnosyn v Avtonomnoji Respubliki Krym: postanova # 33. [About some measures to stabilize relations in the Autonomous Republic of Crimea : Resolution No. 33.] *Крымские известия – Crimean news*. 20 fevralja. 3. [in Ukrainian]
- Reformirovanie** (2000). Reformirovanie ekonomiki APK Kryma (otsenka sostoyaniya, perspektivy zaversheniya). [Reforming the economy of the Crimean agricultural industry (assessing the state, prospects for completion)] *Tavrida – Taurida*. 176. [in Russian]
- Reghionalnyj** (2011) Reghionalnyj ljudskyj rozvytok. Statystychnyj bjulletenj. [Regional human development. Statistical bulletin.] *Derzhavnyj komitet statystyky Ukrajinu – State Statistics Committee of Ukraine*. 44. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 10.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.08.2022 р.

Людмила Божук

Національний авіаційний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: lvbozhuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3883-5997>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216350021>

Олена Ількова

Державний архів Вінницької області
фахівець відділу інформації та використання документів (Україна)
e-mail: ilkova03@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9387-6196>

Довідково-інформаційна діяльність архівів України: виклики цифрового суспільства (на прикладі Державного архіву Вінницької області)

Анотація. Метою статті є узагальнення досвіду інформаційної діяльності відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області та його представлення у соціокомунікаційному просторі України. Авторки характеризують поняття та складові довідково-інформаційної діяльності в архівній сфері, аналізують вебсайт архіву як довідково-інформаційну систему, з'ясовують специфіку довідково-інформаційної діяльності відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області (ДАВіО). **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, опис, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного, методу моніторингу) методів з принципами історизму, системності, науковості. Також для аналізу змісту запитів, які надходять від громадян до ДАВіО застосовано метод контент-аналізу. **Наукова новизна** роботи полягає у виявленні специфіки інформаційної діяльності відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, з'ясуванні перспектив розвитку довідково-інформаційної діяльності державних архівів України. **Висновки.** У сучасному цифровому суспільстві архіви є не лише місцем фізичного зберігання документів, які відклалися у діяльності установ-фондоутворювачів, зберігачами культурних та духовних надбань людства, але й потужними інформаційно-комунікаційними системами, які, використовуючи інструменти цифрових комунікацій, зміщують акценти у своїй діяльності на представлення та поширення архівних інформаційних ресурсів серед широкого кола споживачів. Встановлено, що Державний архів Вінницької області має функціональний сайт, де оприлюднюються не лише різноманітні довідкові видання, матеріали документальних виставок, а й цифрові копії фонду користування з метою забезпечення віддаленого доступу користувачів до соціально значущої ретроспективної документної інформації. Інформаційна діяльність відділу інформації та використання документів ДАВіО наразі представлена на гідному рівні. Перспективним напрямком роботи ДАВіО є продовження створення цифрового фонду користування документами.

Ключові слова: архів, архівний інформаційний ресурс, вебсайт архіву, відділ інформації та використання документів, інформаційні продукти та послуги.

Постановка проблеми. З розвитком цифрового суспільства архіви як установи, що акумулюють інформаційні ресурси поколінь, пов'язуючи минуле із сьогоденням, постають у новій іпостасі: нині це не просто будівлі, де фізично зберігаються стоси документів, а потужні інформаційні центри, що привертають увагу суспільства. Цифровізація і новітні інформаційно-комунікаційні технології надають практично необмежені можливості у задоволенні потреб широкої громадськості соціально значущою ретроспективною документальною інформацією, а отже, відбуваються докорінні зміни у підході до розуміння ролі архівів у сучасному комунікаційному просторі.

Наразі архіви України, у міру своїх можливостей, реалізують свою основну місію – не лише фізичне зберігання, а й всебічне використання інформаційних документних масивів, що перебувають на збереженні в архівних установах.

Відповідно до Закону України «Про національний архівний фонд та архівні установи» архів – це установа чи структурний підрозділ, що забезпечує облік і зберігання архівних документів, використання відомостей, що в них містяться, та формування Національного

архівного фонду (далі – НАФ), здійснює управління, науково-дослідну та інформаційну діяльність у сфері архівної справи і діловодства [Закон України, 1993]. Так, здійснення науково-дослідної та інформаційної діяльності можливе не лише завдяки проведенню заходів, направлених на забезпечення зберігання та обліку документів, а й всебічному використанню документів НАФ, популяризації архівів як центрів зберігання ретроспективної інформації, важливих соціально-комунікаційних інститутів.

Політика демократизації та відкритості, рух у напрямку інтеграції України у світовий інформаційний простір, збільшення суспільного та наукового інтересу до національного культурного надбання закономірно призвели до усвідомлення – забезпечення вільного доступу громадян до архівної інформації є пріоритетним напрямом діяльності архівної галузі нашої країни. Якщо раніше технічні можливості давали змогу презентувати результати опрацювання документних масивів у формі традиційних виставок у читальній залі, то нині високотехнологічне обладнання дозволяє креативно підходити до питань щодо висвітлення діяльності архівістів. Наразі представлення архівної установи в мережі «Інтернет» є обов'язковою вимогою часу: наявність власного вебсайту і офіційних сторінок у соціальних мережах формують імідж не лише конкретного архіву, а й усієї галузі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. За твердженням О. Мітюкова, «задоволення потреб суспільства в архівній документній інформації – одна з визначальних функцій державних архівів» [Мітюков, 1983 : 28]. Саме тому сфера інформаційної діяльності архівних установ потребує особливої уваги, оскільки користувачі мають право на повне і своєчасне отримання від архівів достовірних відомостей. Сутність понять інформаційної, науково-інформаційної, інформаційно-аналітичної діяльності державних архівів досить ґрунтовно висвітлено у працях Н. Меньківської [Меньківська, 2009; 2011]. Формування та функціонування поняттєвого апарату з організації використання архівної інформації та користування архівними документами, визначення змісту цих понять розглядає В. Ляшенко [Ляшенко, 2011]. Детальній характеристиці системи довідкового апарату НАФ як цілісної структури, пріоритетності науково-довідкових видань приділяє увагу Н. Христова [Христова, 2010]. Репрезентацію архівної інформації, зокрема, зважаючи на вимоги сьогодення, у мережі «Інтернет» розглядає Г. Боряк, [Боряк, 1996; 2002; 2013]. На доцільності використання окремих засобів digital-маркетингових комунікацій у популяризації архівної інформації при формуванні позитивного іміджу архівних інституцій наголошує Т. Білушак [Білушак, 2020]. Питання про управління маркетинговою діяльністю архівної установи, аспекти традиційних та новітніх форм використання архівної інформації у системі взаємодії «споживач-архів» аналізують І. Дідур та І. Ковальська [Дідур & Ковальська, 2018]. У публікації Я. Калакура та Ю. Ковтанюка акцентується увага на застосуванні інформаційних технологій в архівному менеджменті, оцифруванні документальних ресурсів архівів як підґрунтя для надійного збереження, якісного надання архівних послуг, поліпшення взаємодії між архівами та суспільством [Калакура & Ковтанюк, 2019]. Наукову цінність становлять праці Л. Божук [Божук, 2016; 2020; 2021], І. Тюрменко [Тюрменко, 2016]. Авторки досліджують проблеми цифровізації архівних інформаційних ресурсів, можливості їх представлення у мережевому суспільстві, розглядають вебсайти архівів як документно-інформаційну систему. Аналізу використання сучасними архівами новітнього інформаційно-комунікаційного інструментарію для представлення та популяризації архівних інформаційних ресурсів присвячено дослідження І. Тюрменко, Л. Божук, Ю. Смольнікова та Ю. Серова [Тюрменко & Божук & Серов & Смольніков, 2020; 2022].

Так, аналіз наукових публікацій українських дослідників з означеної проблематики показав достатню публікаторську активність, однак досі не приділено належної уваги діяльності відділів інформації та використання документів архівів.

Метою статті є узагальнення досвіду інформаційної діяльності відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області та його представлення у соціокомунікаційному просторі України.

Виклад основного матеріалу. Виконуючи свою основну функцію – посередництво між утворювачами і споживачами ретроспективної документної інформації – архіви України в умовах цифрової доби та віртуалізації комунікацій зміщують акценти на представлення та поширення цифрових архівних інформаційних ресурсів для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації конституційних прав, основних свобод та законних інтересів кожної людини. Архіви стають людиноцентричними, а питання, що стосується доступу до архівної ретроспективної інформації, архівних ресурсів, є пріоритетним напрямком роботи архівних установ [Стратегія ..., 2020].

Розуміння необхідності і важливості висвітлення інформаційної діяльності, оприлюднення цифрових копій документів НАФ, довідково-пошукового апарату, матеріалів документальних виставок активізувалося з подіями, що охопили світ на початку 2020 р., коли пандемія COVID-19 паралізувала звичний ритм життя і змусила перевести роботу і навчання у дистанційний режим.

Саме з цього часу спостерігається активізація оприлюднення цифрових колекцій на вебсайтах архівних установ з метою надання користувачам віддаленого доступу до ретроспективної документної інформації. З початком російської агресії 24 лютого 2022 р. перед українськими архівістами постало першочергове завдання збереження архівних документів шляхом їх точкової евакуації у більш безпечні місця західних регіонів. По-друге, пришвидшення темпів цифровізації документів НАФ за підтримки міжнародної архівної спільноти. Відтак це сприяло активізації інформаційно-довідкової діяльності архівних установ України.

До структури архівів входять підрозділи, робота яких безпосередньо пов'язана із реалізацією основних функцій установи: відділ зберігання, обліку та довідкового апарату, відділ інформації та використання документів і лабораторія, що взаємодіють спільно і злагоджено, як єдиний механізм. Якщо окреслити коротко, це ланцюжок, що має таку структуру: облік і зберігання – використання – технічний супровід. Провідне місце у діяльності відділу інформації та використання документів посідає довідкова робота, спрямована на виконання запитів юридичних та фізичних осіб. Кількість звернень до архівної установи невинно зростає, що зумовлено як поповненням фондів архіву за рахунок передавання на державне зберігання справ від установ-фондоутворювачів, так і зростанням інтересу громадян до здійснення самостійних пошуків як у читальному залі архіву, який входить до складу вищеназваного відділу, так і на офіційному сайті ДАВіО.

Щороку фонди архівних установ України поповнюються новими документальними масивами, тому для доступу до документів НАФ необхідно мати досконалий довідковий апарат. Науково-аналітичне опрацювання документів НАФ України з метою створення та удосконалення науково-довідкового апарату (далі – НДА), що відображає інформацію про склад та зміст фондів, покращення пошукових систем та баз даних, є важливою складовою довідково-інформаційної діяльності архівів.

Довідково-пошуковий апарат архіву складається з сукупності упорядкованих масивів вторинних джерел інформації та системи каталогів і картотек, що забезпечує оперативне надання відомостей про склад і зміст довідково-інформаційних фондів, систематичний пошук необхідної інформації, ознайомлення працівників архіву з новими надходженнями, задоволення запитів користувачів за конкретною тематикою [Артамонова&Майстренко&Одинока&Романовський, 2012 : 14]. Систему НДА до документів архіву складають архівні довідники про склад і зміст таких документів, які дають змогу здійснювати багатоаспектний пошук інформації на всіх організаційних рівнях сукупної архівної спадщини. Наприклад, в Анотованому реєстрі описів дорадянського періоду ДАВіО розміщено список пропущених фондів, втрачених у роки Другої світової війни, а також список пропущених фондів, які були передані до інших архівів (інформацію подано у формі таблиці, де зазначено номери та назви пропущених фондів облархіву, найменування архіву, який прийняв документи, номер фонду в архіві-приймальнику, дата передавання). Тож бачимо, що у 1950-х рр. певні фонди, які зберігалися у Вінницькому архіві, були передані до Державних архівів Хмельницької та Одеської областей, філіалу Держархіву Житомирської області у м. Бердичів, ЦДІАК України у м. Києві, Центрального Державного історичного архіву Молдавської РСР, Центрального Державного військово-історичного архіву СРСР [Сабадіна & Гордійчук & Сидорук, 2010 : 372–378].

Нині, з огляду на виклики часу та можливості використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, важливою формою розповсюдження довідково-інформаційних ресурсів архівів є оприлюднення їх на вебсайтах архівних установ з метою надання необмеженого доступу до документів архівів, що спрощує роботу як дослідникам, так і архівістам. Наразі усі обласні та центральні архіви України мають власні вебсайти, завдяки чому ефективно реалізують одну зі своїх основних функцій – посередництво між утворювачами (зберігачами) і споживачами ретроспективної інформації.

Проведений моніторинг сайтів державних обласних архівів України дає підстави констатувати, що тепер усі обласні архіви України на вебсайтах мають рубрику «Довідковий апарат» (або аналогічну), де розміщені путівники й анотовані реєстри описів дорадянського та радянського періодів – найбільш повні інформативні довідники, які значно розширюють джерельну базу для детального вивчення та об'єктивного висвітлення як історії певного регіону, так держави загалом.

Розглянувши вебсайт архіву ДАВіО як довідково-інформаційний ресурс, варто детальніше зупинитися на рубриках, що містять інформацію, яка є першочергово важливою для дослідників та пошуковців. Цілком закономірно, що найбільш інформативно наповненою для користувачів є рубрика «Електронний архів», яка містить підрубрики: Довідковий апарат, Описи, Фонди радянського періоду (справи), Фонди дорадянського періоду (справи), Фонди партійні (справи), Картотека розкуркулених, Географічна картотека. Після кліку на відповідну підрубрику користувач потрапляє на сервер мережевого сховища Synology Drive, де зберігаються завантажені файли [Офіційний вебсайт ДАВіО].

У підрубриці «Довідковий апарат» дослідник має змогу переглядати чи завантажувати довідкові видання ДАВіО: Путівник, Анотований реєстр описів фондів дорадянського періоду, Анотований реєстр описів фондів періоду німецько-румунської окупації, Перелік фондів, у справах яких виявлено ДУСТ, Перелік репресованих осіб, Алфавітну книгу Вінницького костелу (містить списки дітей, хрещених у Вінницькому костелі у період з 1874 до 1917 рр.), Список фондів ДАВіО, Каталог метричних книг Державного архіву Вінницької області, а також окремі файли у форматі Word, що містять інформацію про наявність метричних книг, сповідальних відомостей та книг дошлюбних обшуків за віросповіданням.

Підрубрика «Описи» поділена на три групи описів: дорадянського і радянського періодів, а також партійні. Варто зазначити, що наразі усі описи фондів дорадянського періоду оцифровані та доступні для перегляду чи завантаження (у форматі JPG або PDF), у той час як описи фондів радянського періоду та партійних фондів оцифровані (а відповідно їй доступні користувачам) частково, однак робота із переведення їх у цифровий формат триває.

У підрубриці «Фонди радянського періоду (справи)» частково викладені документи лише двох фондів архіву: Ф. Р-6023 «Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ, переданих УСБУ у Вінницькій області» та Ф. Р-196 «Вінницький окружний адміністративний відділ». Фонд Р-6023 містить загальну кількість справ – 77999 од. зб., однак у вільному доступі є лише 127 справ з описів 1 та 4. Що ж стосується Ф. Р-196, у якому містяться інформація про роботу установи-фондоутворювача, то він містить загальну кількість справ – 4546 од. зб., з них на сайті доступні 100 справ, які представляють інтерес насамперед для дослідників власного родоводу (особливо матеріали реєстрації релігійних громад, в яких містяться поіменні списки парафіян певної релігійної громади – церкви, костелу, синагоги, лютеранської кірхи, євангельських християн – із зазначенням віку, соціального становища, роду занять, іноді освіти тощо).

Якщо розглядати наповнення підрубрики «Фонди дорадянського періоду (справи)», то у вільному доступі на сайті розміщені цифрові копії справ 17 фондів. У підрубриці «Фонди партійні (справи)» розміщено 57 справ з 8 фондів колишніх партійних організацій Вінниччини (губернського, окружного, повітового, обласного, районного комітетів КП(б)У тощо). Варто зауважити, що документи колишнього партійного архіву менш затребувані дослідниками, про що свідчить кількість замовлень у читальному залі, а відтак й кількість оцифрованих документів значно менша, порівнюючи з кількістю копій справ дорадянського чи радянського періодів.

Підрубрика «Картотека розкуркулених» містить папки, розміщені в алфавітному порядку за назвами районів Вінницької області, у кожній з яких є цифрові копії карток із прізвищами розкуркулених громадян та посиланнями на архівні документи про розкуркулення.

У «Географічній картотеці» розміщені цифрові копії карток, згруповані у 95 папок в алфавітному порядку за назвами населених пунктів Вінницької області. Кожна папка підписана назвами першого та останнього топонімів у її межах (наприклад, «021. С. Вороновиця – Гайсин»), але варто зауважити, що пошук потрібного села чи міста вимагає певних часових витрат, оскільки всередині папки географічні об'єкти хоча й розмежовані один від одного, однак назва населеного пункту не зазначена, лише проставлено порядковий номер, котрий ніяк не відображає назви. Поділ на папки умовний, не має логічної впорядкованості чи закономірності. Тож зрозуміло, що підрубрика «Географічна картотека» потребує вдосконалення з метою поліпшення пошуку потрібної інформації.

З метою спрощення генеалогічних та біографічних пошуків центральні та регіональні архіви України провели величезну роботу зі створення Каталогів метричних книг. Описові статті каталогів поділені за віросповіданнями, містять інформацію про назви парафій за географічним принципом в алфавітному порядку, хронологічні межі та шифри справ. Нині усі обласні архіви мають каталоги метричних книг, які розміщені на вебсайтах у форматі PDF, з можливістю пошуку за ключовим словом, завдяки чому користувачі мають можливість виявити місце зберігання необхідних документів.

Провідне місце у діяльності відділу інформації та використання документів посідає довідкова робота, спрямована на виконання запитів юридичних та фізичних осіб. У Положенні про відділ інформації та використання документів ДАВіО, затвердженому наказом заступника директора Державного архіву Вінницької області від 04.07.2016 року № 57, окреслені основні завдання, функції, права та обов'язки, організація роботи, зв'язки з іншими підрозділами [ДАВіО. Поточний архів. Накази директора архіву з основної діяльності за 2016 р. Папка «Накази»].

Якщо характеризувати довідкову роботу відділу інформації, стає помітним, що кількість запитів, які надходять на адресу архіву, з роками збільшується. Цьому сприяли збільшення потреб громадян в отриманні архівних довідок, викликані необхідністю доведення родинних стосунків при оформленні спадщини; пошук документів щодо національності предків з метою отримання Карти поляка; підтвердження єврейської національності предків для еміграції до Ізраїлю, США, Німеччини тощо; отримання архівних довідок про походження предків на території України (зокрема, Вінницької області) для набуття громадянства України. Особливо

активізувалися запити на отримання довідок з метою оформлення українського громадянства після окупації Криму та початку російської агресії проти України у 2014 р. Крім того, органи Державної міграційної служби України перевіряють відповідність інформації, що міститься в документах, наданих громадянами при оформленні українського громадянства, з інформацією в книгах реєстрації актових записів. Іншою причиною збільшення кількості запитів є зміни у пенсійному законодавстві, що час від часу змушують громадян масово звертатись до архівних установ, аби підтвердити стаж, розмір заробітної плати тощо.

Характеризуючи довідкову діяльність ДАВіО, зазначимо, що, наприклад, у 1944 р. архів видав 24 довідки, з яких 10 з позитивним результатом, 14 – з негативним. Навіть зважаючи на те, що представлена інформація відображає дані за неповний рік (адже Вінниця була звільнена від окупантів 20 березня 1944 р., тобто у річному звіті кількість довідок вказана за 9 місяців), бачимо, що загалом інтерес громадян до інформаційних ресурсів архівів завжди мав місце [ДАВіО. Ф.Р-1812. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 20]. Зрозуміло, що з часом кількість запитів до архіву збільшувалась, оскільки зростали потреби громадян в отриманні архівних довідок для задоволення соціально-правових питань. Детальний аналіз стану довідкової роботи архіву за останні 6 років засвідчив, що загальна кількість запитів, які надходять на адресу архіву, постійно зростає. Порівняльна характеристика кількості запитів, що надійшли на адресу ДАВіО упродовж 2016–2021 рр., представлена на Рис. 1.

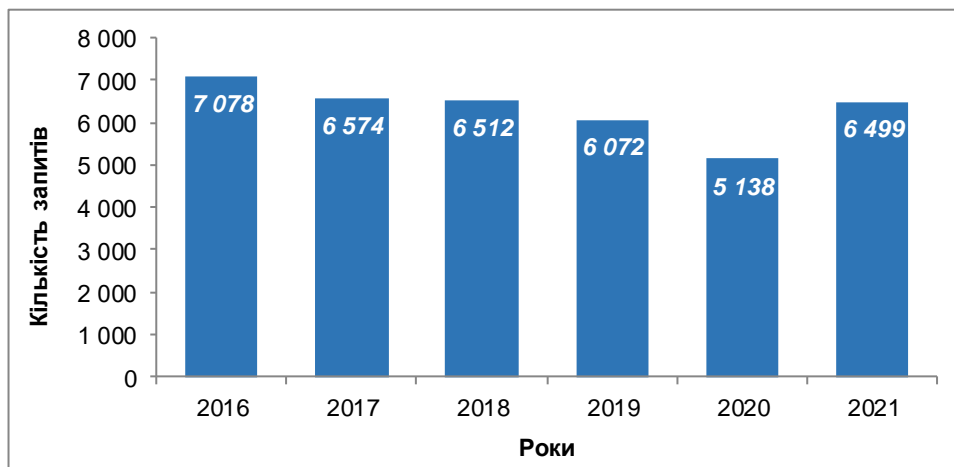

Рис. 1. Кількість запитів, що надійшли на адресу ДАВіО у 2016–2021 рр.

Так, у 2016 р. спостерігалось різке збільшення кількості запитів, що обумовлено сплеском заяв на пошук інформації щодо підтвердження польського походження. У 2018–2019 рр. кількість запитів зменшилася, що пов'язано з переведенням особистого прийому громадян до Центрів надання адміністративних послуг.

Дані за 2020 р. показали зменшення кількості запитів у середньому на 20 %, якщо порівняти з попередніми роками. Такий стан справ має цілком логічне пояснення: значні корективи у повсякденне життя громадян усіх країн світу внесла пандемія COVID-19. З метою запобігання розповсюдженню коронавірусної інфекції була практично паралізована робота переважної кількості установ та організацій, введені обмеження щодо пересування громадян, що позначилося й на кількості звернень до архіву. Отже, неможливість подання запитів до архіву через припинення прийому громадян ЦНАПами у період карантину 2020 р. вплинула на загальну кількість запитів. До того ж роботу із відвідувачами тимчасово призупинили й інші державні установи України, що призвело до зменшення потреб громадян в отриманні архівних довідок.

Аналіз стану роботи архіву із запитами у 2021 р. дає підстави констатувати, що громадяни адаптувалися до нових умов роботи та реалій сьогодення, підвищили свою цифрову грамотність та навчилися користуватися засобами електронного зв'язку. Щодо тематики запитів, то у 2021 р. виконано 1298 запитів соціально-правового характеру (переважали про трудовий стаж та заробітну плату, репресії та розкуркулення, атестацію робочих місць за шкідливими умовами праці, перебування на окупованій території, в гетто і концтаборах, примусове вивезення з тимчасово окупованої території до Німеччини). Зокрема, запитів про підтвердження трудового стажу – 676, що складає 45 % від соціально-правових запитів та 10,4 % від усіх запитів, що надійшли на адресу архіву.

Упродовж 2021 р. держархівом області виконано 99 запитів генеалогічного характеру, з них 48 – з негативним результатом. Причини негативних відповідей – брак відповідної джерельної бази, неповнота відомостей, необхідних для виконання запитів. У читальному залі за генеалогічною тематикою працювало 49 користувачів.

Із загальної кількості виконаних ДАВіО запитів у 2021 р. – 5201 виконано на платній основі. Це, зокрема, майнові, тематичні, персональні біографічні та генеалогічні запити, а також запити на копіювання архівних документів [ДАВіО. Поточний архів. Річні звіти відділу інформації та використання документів. Папка «Звіти»].

Традиційно найбільша кількість запитів стосувалася підтвердження фактів народження, шлюбу, розірвання шлюбу та смерті. Якщо проаналізувати статистику і вирахувати співвідношення кількості запитів про підтвердження актів цивільного стану громадян до загальної кількості запитів, що надійшли на адресу архіву, можемо з'ясувати, що відсоток таких запитів за 2016–2020 рр. коливається у межах 55–70 %. Співвідношення кількості запитів щодо підтвердження актів цивільного стану до загальної кількості запитів представлено на Рис. 2.

Рис. 2. Співвідношення кількості запитів щодо підтвердження актів цивільного стану до загальної кількості запитів

Важливими напрямками діяльності відділу інформації та використання документів ДАВіО є робота читального залу та науково-довідкової бібліотеки. Якщо у радянські часи основний потік дослідників у читальному залі становили науковці, студенти-історики, письменники, журналісти, то за часів незалежності України, коли архіви поступово стають відкритими для усіх охочих, ближчими до людей, переважна більшість відвідувачів – пересічні громадяни, які хочуть дослідити свій родовід, ознайомитися з архівно-слідчими справами репресованих предків, скопіювати документи для сімейного архіву тощо. Можемо констатувати: змінюється державна політика, архіви стають більш відкритими, доступ до документів НАФ – простішим, а Україна переймає найкращий світовий досвід в архівній сфері.

Актуальним напрямком роботи відділу інформації та використання документів архіву є виставкова діяльність. Щорічно у стінах архіву розгортаються експозиції, присвячені знаменним та пам'ятним датам в історії держави та Вінниччини: до Дня проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР, Дня пам'яті та примирення, Дня Конституції України, Дня Незалежності України, Дня вшанування пам'яті жертв Голодоморів. Загалом працівники відділу інформації готують виставки з різноманітної тематики, маючи на меті популяризацію архівних джерел.

Останніми роками новою формою виставкової роботи стали онлайн-виставки. Якщо у 2016 р. таких виставок на вебсайті архівної установи було всього 2 (головна мета – для ознайомлення із документальними матеріалами в архівних відділах та секторах РДА), то з 2019 р. онлайн-виставки стали основною формою експонування документів архіву. Наразі на вебсайті архіву у рубриці «Документальні виставки» представлено 26 виставок-онлайн різноманітної тематики [ДАВіО. Офіційний вебсайт]. Переваги оприлюднених онлайн-експозицій безсумнівні: необмежений термін експонування, доступу, дистанційного перегляду, можливість оновлення архівними працівниками та здійснення дистанційного обслуговування користувачів ретроспективної інформації.

В умовах віртуалізації комунікацій архіви акцентують увагу на представленні та поширенні архівних інформаційних ресурсів, обміну ними, формуванню інтегрованих ресурсів у мережі «Інтернет» й організації онлайн-доступу до соціально значущої інформації. Збільшення активності у соцмережах та використання інших інноваційних підходів у поширенні інформації серед її споживачів сприяють підвищенню інформативності та відкритості архівних установ.

Відтоді як ДАВіО має власну сторінку у соціальній мережі «Фейсбук», кількість відвідувань виставок значно зросла завдяки поширенню у ній інформаційних анонсів.

Активна взаємодія із ЗМІ, широкою громадськістю є важливим інструментарієм у популяризації та представленні архівних документів, свідченням того, що діяльність Державної архівної служби України загалом і кожної архівної установи, зокрема, базується на принципах прозорості та відкритості. Так, у 2021 р. державними архівами областей України підготовлено: 151 телесюжет для телепередач, 88 радіосюжетів, 183 публікації у пресі. Серед драйверів у підготовці телепередач і телесюжетів, публікацій у пресі архівних документів у 2021 р. очільник Укрдержархіву А. Хромов відзначив і держархів Вінницької області [Про роботу Укрдержархіву...].

Однією з форм використання архівної інформації є ініціативне інформування – надання інформації фізичним і юридичним особам про склад і зміст документів архіву. Моніторинг річних звітів ДАВіО засвідчив, що працівники відділу інформації та використання документів щороку готують у середньому 5 ініціативних інформацій різноманітної тематики: про відкриття музичних шкіл у містах Погребище та Липовець у 1966 р., про відкриття медичного коледжу у м. Погребище, про створення гуманітарного ліцею Барського педагогічного училища, про присвоєння назв вулицям і провулкам смт Муровані Курилівці Вінницької області тощо [ДАВіО. Поточний архів. Річні звіти відділу інформації та використання документів. Папка «Звіт»].

Невід'ємною складовою довідково-інформаційної діяльності архіву є організація й проведення архівістами наукових досліджень та їх представлення у рубриці «Публікації» на вебсайті установи. Наразі в рубриці у хронологічному порядку представлені результати наукового доробку працівників архіву за 2010–2021 рр., а саме спеціальні архівні довідники (Путівник, Каталог метричних книг, Анотовані реєстри описів), публікації головного спеціаліста відділу інформації у журналі «Архіви України», а також публікації, що висвітлюють минуле Вінниччини на основі дослідження оригінальних та унікальних документів ДАВіО тощо [ДАВіО. Офіційний вебсайт].

Висновки. Отже, основними напрямками інформаційної діяльності ДАВіО загалом і відділу інформації та використання документів архіву є робота, пов'язана із реалізацією права громадян, установ, організацій на інформацію: надання відповідей на запити, наукове опрацювання документів НАФ, створення пошукових баз даних, удосконалення науково-довідкового апарату, інформаційне наповнення вебсайту та офіційної сторінки у соціальній мережі «Фейсбук» тощо. Конкретним результатом інформаційно-довідкової діяльності працівників відділу інформації та використання документів ДАВіО постають різноманітні інформаційні продукти (інформаційно-довідкові видання та бази даних) та послуги (підготовка архівних довідок за запитом фізичних та юридичних осіб, надання консультацій, інформаційна допомога користувачам у читальному залі, проведення екскурсій тощо) з метою максимального задоволення попиту широкого загалу на архівну інформацію.

Перспективним напрямком роботи ДАВіО є продовження створення цифрового фонду користування документами з можливістю отримання вільного рівного доступу до архівних інформаційних ресурсів та надання е-послуг споживачам ретроспективної інформації.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам Державного архіву Вінницької області за пророблену роботу та членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства або / публікації цієї статті.

Джерела та література:

Tiurmenko, I., Bozhuk, L., Smolnikov, Y., Syerov, Y. (2020). Digital communications of Ukraine archival institutions. *CEUR Workshop Proceedings. Vol. 2616*, 296–307. Режим доступу <http://ceur-ws.org/Vol-2616/paper25.pdf>.

Tiurmenko, I., Bozhuk, L., Struk, I., Syerov, Y. (2022). Digital Documentary Collections of National Cultural Heritage on the Ukrainian Regional State Archives Websites. *Kryvinska, N., Greguš, M. (eds) Developments in Information & Knowledge Management for Business Applications. Studies in Systems, Decision and Control, vol 421*, 449–470. Springer, Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-97008-6_20.

Артамонова, С. С., Майстренко, А. А., Одинока, Л. П., Романовський, Р. В. (Уклад.) (2012). *Служби науково-технічної інформації державних архівних установ України: інформаційна, організаційна та науково-методична діяльність: метод. рекомендації*. Київ: Держ. архів. служба України, УНДІАСД, 34 с.

Білуцак, Т. (2020). Використання digital-маркетингових комунікацій в стратегії популяризації архівної інформації. *Архіви України, Вип. 4, № 325, С. 71–83*. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2020.325.071>.

- Божук, Л.** (2016). Інформаційні ресурси і сервіси інтернет в роботі державних архівів України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія історії*, 3, С. 14–18. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2016_3_5.
- Божук, Л.** (2020). Державні архіви України як інформаційно-комунікаційна система. Ред.: А. Г. Гудманян, С. М. Ягодзінський, *Соціальні комунікації інформаційного суспільства: теоретичні та прикладні аспекти: монографія* (сс. 27–137). Київ: Талком. Режим доступу: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/42482/1/5.pdf>. DOI: 10.18372/42482.
- Божук, Л.** (2021). Інтернет-комунікації архівів України. Відп. ред. І. І. Тюрменко, *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: монографія* (сс. 61–72). Київ: НАУ. DOI: <https://doi.org/10.18372/53277>.
- Боряк, Г. В.** (1996). Документальні архівні та інформаційні системи: до проблеми інтеграції. *Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: доповіді та повідомлення наукової конференції* (сс. 33–42). Київ.
- Боряк, Г. В.** (2002). Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів. *Архіви України*, № 4–6(250), С. 141–168. Режим доступу: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU-2002-4-6.pdf>.
- Боряк, Г. В.** (2013). До питання про стан і перспективи розвитку мережевих інформаційних ресурсів соціогуманітарних наук. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць* (21), 9–25.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Дідур, І., Ковальська, Л.** (2018). Потреби користувачів архіву та новітні форми використання архівної інформації. *Вісник СНТ ДонНУ імені Василя Стуса*, Т. 1, 10, С. 131–136. Режим доступу: <https://jvestnik.sss.donnu.edu.ua/article/view/5480>.
- Калакура, Я. С., Ковтанюк, Ю. С. (2019). Архівний менеджмент в умовах електронного урядування. *Архіви України*, 3, С. 18–57. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2019.320.018>.
- Ляшенко, В.** (2011). Поняттєвий апарат з організації використання архівної інформації та користування архівними документами. *Студії з архівної справи та документознавства*, Т. 19, кн. 2, С. 32–37.
- Меньківська, Н. С.** (2009). Інформаційна діяльність державних архівів: сутність та визначення. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 3, С. 51–55.
- Меньківська, Н. С.** (2011). Види інформаційної діяльності державних архівів України. *Вісник Книжкової палати*, 9, С. 28–32.
- Мітюков, О. Г.** (1983). Науково-інформаційна діяльність державних архівів України. *Український історичний журнал*, 9 (260), С. 28–36.
- Офіційна сторінка ДАВіО у фейсбуці.** Режим доступу: <https://www.facebook.com/archivevn>.
- Офіційний вебсайт Державного архіву Вінницької області.** Режим доступу: davio.gov.ua.
- Про Національний архівний фонд та архівні установи.** Закон України, 1993. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text>.
- Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2021 році та пріоритети на 2022 рік.** Державна архівна служба України. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2021/zvit2021-arhiv.pdf>.
- Сабадіна, Н. П., Гордійчук, Л. А., Сидорук, Н. О.** (2010). *Державний архів Вінницької області. Анотований реєстр описів. Фонди установ дорадянського періоду* (в 2 т., Т. 1). Вінниця, 378 с.
- Стратегія розвитку архівної справи на період до 2025 року** (2020). Державна архівна служба України. Київ. Режим доступу: <https://archives.gov.ua/ua/>.
- Тюрменко, І. І.** (2016). Історико-культурна спадщина на вебсайтах системи державних архівів областей України: стратегія доступу. *Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія*, Вип. 3, 70–75.
- Христова, Н. М.** (2010). Архівна Евристика: практичні аспекти. *Архіви України*, 5, 281–286.

Liudmyla V. Bozhuk

National Aviation University

PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Olena P. Ilkova

State Archives of Vinnytsia Region

Specialist of the department of information and use of documents (Ukraine)

Reference and Information Activities of the Archives of Ukraine: Challenges of the Digital Society (based on the State Archives of Vinnytsia region)

Abstract. The purpose of the article is to summarize the experience of information activities of the information department and the use of documents of the State Archives of Vinnytsia region and its

.....
presentation in the socio-communication space of Ukraine. The authors characterize the concepts and components of reference and information activities in the archival sphere, analyze the archive website as a reference and information system, find out the specifics of reference and information activities of the information department and use of documents of the State Archives of Vinnytsia region. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, description, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic, monitoring method) methods with the principles of historicism, systematics, scientifically. The method of content analysis was also used to analyze the content of inquiries received from citizens to the State Archives of Vinnytsia region. **The scientific novelty** of the work is to identify the specifics of the information activities of the information department and the use of documents of the state archives of Vinnytsia region, to clarify the prospects for the development of reference and information activities of the state archives of Ukraine. **Conclusions.** In today's digital society, archives are not only a place for physical storage of documents deposited in the activities of founding institutions, custodians of cultural and spiritual heritage of mankind, but also powerful information and communication systems that, using digital communication tools, shift the focus of representation and dissemination of archival information resources among a wide range of consumers. It is established that the state archive of Vinnytsia region has a functional site, where in the rubrics "information activities" and "reference apparatus" are published not only various reference publications, materials of documentary exhibitions, but also digital copies of the fund to provide remote access to socially significant retrospective documentary information. The information activities of the Department of Information and Use of Documents of the State Archives of Vinnytsia Region are currently presented at a decent level. Archivists take into account the interests of the general public and make every effort to realize the constitutional right of citizens to receive information. A promising area of work of the State Archives of Vinnytsia Region is the continuation of the creation of a digital fund for the use of documents.

Key words: archive, archival information resource, archive website, information and use of documents department, information products and services.

References:

- Artamonova, S. S., Majstrenko, A. A., Odynoka, L. P., Romanovs'kyj, R. V.** (Uklad.) (2012). *Sluzhby naukovo-tekhnichnoji informaciji derzhavnykh arkhivnykh ustanov Ukrajinny: informacijna, orghanizacijna ta naukovo-metodychna dijalnistj: metod. Rekomendaciji* [Scientific and technical information services of state archival institutions of Ukraine: informational, organizational and scientific and methodological activities: method. recommendations]. Kyjiv: Derzh. arkhiv. sluzhba Ukrajinny, UNDIASD, 34 p. Retrieved from <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr-SNTI.pdf>. [in Ukrainian].
- Bilushhak, T.** (2020). Vykorystannja digital-marketyngovykh komunikacij v strateghiji populjaryzaciji arkhivnoji informaciji [Use of digital-marketing communications in the strategy of promotion of archival information]. *Arkhivy Ukrajinny – Archives of Ukraine, Vyp. 4*, 325, 71–83. DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2020.325.071>. [in Ukrainian].
- Bozhuk, L.** (2016). Informacijni resursy i servisy internet v roboti derzhavnykh arkhiviv Ukrajinny [Information resources and internet services in the activity of state archives of Ukraine]. *Visnyk Kyjivskogho nacionaljnogho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija istoriji – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 3, 14–18. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2016_3_5. [in Ukrainian].
- Bozhuk, L.** (2020). Derzhavni arkhivy Ukrajinny jak informacijno-komunikacijna systema [State archives of Ukraine as information and communication system]. In A. Gh. Ghudmanjan, S. M. Jaghodzins'kyj (Ed.), *Socialjni komunikaciji informacijnogho suspiljstva: teoretychni ta prykladni aspekty: monohrafija* (pp. 27–137). Kyjiv: Talkom. DOI:10.18372/42482. [in Ukrainian].
- Bozhuk, L.** (2021). Internet-komunikaciji arkhiviv Ukrajinny [Internet communications of Ukrainian archives]. In I. I. Tjurmenko (Ed.), *Istoryko-kuljturna spadshhyna: zberezhennja, dostup, vykorystannja: monohrafija* (pp. 61–72). Kyjiv: NAU. DOI: <https://doi.org/10.18372/53277>. [in Ukrainian].
- Borjak, Gh. V.** (1996). Dokumentaljni arkhivni ta informacijni systemy: do problemy integraciji [Documentary archival and information systems: to the problem of integration]. *Aktualjni problemy rozvytku arkhivnoji spravy v Ukrajinii: dopovidi ta povidomlennja naukovoji konferenciji*, 33–42. Kyjiv. [in Ukrainian].
- Borjak, Gh. V.** (2002). Elektronni arkhivni publikaciji v Interneti: problemy reprezentaciji informacijnykh resursiv [Electronic archival publications on the Internet: problems of representation of information resources]. *Arkhivy Ukrajinny – Archives of Ukraine, 4-6(250)*, 141–168. Retrieved from <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/AU-2002-4-6.pdf>. [in Ukrainian].
- Borjak, Gh. V.** (2013). Do pytannja pro stan i perspektyvy rozvytku merezhevykh informacijnykh resursiv socioghumanitarnykh nauk. *Specialjni istorychni dyscypliny: pytannja teoriji ta metodyky*.

Elektronni informacijni resursy. Zbirka nauk. Pracj – Special historical disciplines: questions of theory and methodology. Electronic information resources. Collection of scientific papers, 21, 9–25.

Sabadina, N. P., Ghordijchuk, L. A., Sydoruk, N. O. (2010). *Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti. Anotovanyj rejestr opysiv. Fondy ustanov doradjansjkogho periodu.* (Vol. 1). Vinnycja, 378 p. [in Ukrainian].

Strateghija rozvytku arkhivnoji spravy na period do 2025 roku [Strategy for the development of archives until 2025] (2020). Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy. Kyjiv. Retrieved from <https://archives.gov.ua/ua/>. [in Ukrainian].

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].

Didur, I., Kovaljsjka, L. (2018). Potreby korystuvachiv arkhivu ta novitni formy vykorystannja arkhivnoji informaciji [The needs of archive users and the newest forms of using archival information]. *Visnyk SNT DonNU imeni Vasylja Stusa – Bulletin of Student Scientific Society Vasyl Stus' Donetsk National University, T. 1, 10, 131–136.* [in Ukrainian].

Kalakura, Ja. S., Kovtanjuk, Ju. S. (2019). Arkhivnyj menedzhment v umovakh elektronnoho urjaduvannja [Archive management in the conditions of electronic government]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine, 3, 18–57.* DOI: <https://doi.org/10.47315/archives2019.320.018>. [in Ukrainian].

Ljashenko, V. (2011). Ponjattjevyj aparat z orghanizaciji vykorystannja arkhivnoji informaciji ta korystuvannja arkhivnymi dokumentamy [Conceptual apparatus for organizing the use of archival information and the use of archival documents]. *Studiji z arkhivnoji spravy ta dokumentoznavstva – Studies on Archival Affairs and Records Keeping, T. 19, 2, 32–37.* [in Ukrainian].

Menjkivsjka, N. S. (2009). Informacijna dijalnistj derzhavnykh arkhiviv: sutnistj ta vyznachennja [Information activity of state archives: essence and definition]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologhija – Library science. Record Studies. Informology, 3, 51–55.* [in Ukrainian].

Menjkivsjka, N. S. (2011). Vydy informacijnoji dijalnosti derzhavnykh arkhiviv Ukrainy [Types of information activities of state archives of Ukraine]. *Visnyk Knyzhkovoji palaty – Bulletin of the Book Chamber, 9, 28–32.* [in Ukrainian].

Mitjukov, O. Gh. (1983). Naukovo-informacijna dijalnistj derzhavnykh arkhiviv Ukrainy [Scientific and information activities of the state archives of Ukraine]. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 9 (260), 28–36.* [in Ukrainian].

Oficijnyj vebsajt Derzhavnogho arkhivu Vinnyckoji oblasti [Official website of the State Archives of Vinnytsia region]. Retrieved from davo.gov.ua. [in Ukrainian].

Oficijna storinka DAViO u fejsbuci [The official page of DAViO on Facebook]. Retrieved from <https://www.facebook.com/archivevn>. [in Ukrainian].

Pro Nacionalnyj arkhivnyj fond ta arkhivni ustanovy. (1993). Zakon Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text>. [in Ukrainian].

Pro robotu Ukrderzharkhivu, arkhivnykh ustanov i specialjnykh ustanov strakhovogho fondu dokumentaciji u 2021 roci ta prioritytety na 2022 rik. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2021/zvit2021-arhiv.pdf>. [in Ukrainian].

Tiurmenko, I., Bozhuk, L., Smolnikov, Y., Syerov, Y. (2020). Digital communications of Ukraine archival institutions. *CEUR WorkshopProceedings. Vol. 2616, 296–307.* Retrieved from <http://ceur-ws.org/Vol-2616/paper25.pdf>. [in English].

Tiurmenko, I., Bozhuk, L., Struk, I., Syerov, Y. (2022). Digital Documentary Collections of National Cultural Heritage on the Ukrainian Regional State Archives Websites. *Kryvinska, N., Greguš, M. (eds) Developments in Information & Knowledge Management for Business Applications. Studies in Systems, Decision and Control, vol 421, 449–470.* Springer, Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-97008-6_20. [in English].

Tjurmenko, I. I. (2016). Istoryko-kuljturna spadshhyna na vebsajtakh systemy derzhavnykh arkhiviv oblastej Ukrainy: strateghija dostupu. *Visnyk Kyjivskogho Nacionalnogho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serija: istorija – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, Vyp. 3, 70–75.* [in Ukrainian].

Khrystova, N. M. (2010). Arkhivna Evrystyka: praktychni aspekty. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine, 5, 281–286.* [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.08.2022 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:329.14 «192/193»(485)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-90-95>

Ольга Колястрок

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3308378/olha-kolyastruk/>

Шведський «дім для народу»: ідея соціал-демократів та досвід її первинної апробації у 1920-ті – 1930-ті рр.

Анотація. Метою статті є з'ясування синергічної взаємодії низки історичних (соціально-економічних, суспільно-політичних і загальнокультурних) чинників, що спричинилися на оформленні концепту «дому для народу» і початкових кроках його переростання в програму дій у міжвоєнний час у Швеції. Для цього, по-перше, проаналізовано трансформацію шведської соціал-демократії від типової ідеології робітничого класу до «партії шведів». По-друге, оцінено соціально-економічне становище шведського суспільства у 1920-ті рр., особливо демографічну кризу народонаселення після Першої світової війни. По-третє, звернемо увагу на загальний стан політичної і громадянської культури шведського суспільства. По-четверте, спробуємо осмислити також вплив модерністичних художніх явищ і процесів у культурі Швеції на формування затребуваності реалізації ідеї «держави добробуту». **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів з принципами об'єктивності, історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у спробі здійснити комплексну оцінку чинників, що уможливили постання ідеї шведської моделі «держави добробуту» та її початкової реалізації у міжвоєнний час. З'ясовано, що в основі модифікації шведської соціал-демократії у представницьку партію всього суспільства і вироблення нею концепту «народного дому» лежить унікальний історичний розвиток як держави, так і суспільства останніх двох століть. На важкі повоенні виклики (безробіття, масова еміграція, демографічна криза, житлові проблеми) уряд Пера Альбіна Ганссона запропонував ідею колективної взаємодії суспільства і держави та послідовно заохочував заходи в соціальній сфері. **Висновки.** У міжвоєнний час у Швеції соціал-демократична партія, здобувши владу, запропонувала прийнятний для суспільства концепт соціальної держави як «дому для народу» і завдяки досягнутому консенсусу різних політичних сил зуміла легітимувати нормативні засади перерозподільної діяльності держави в інтересах громадян на засадах «культури солідарності».

Ключові слова: соціал-демократія, «дім для народу», шведське суспільство, соціальна політика, держава добробуту, повсякдення, модернізм.

Постановка проблеми. Упродовж останньої третини ХХ ст. та на початку ХХІ ст. у свідомості більшості європейців найбільш успішною щодо соціальної гармонізації стосунків держави і суспільства справедливо вважається Швеція, попри критику всередині країни. Якість життя громадян різного статусу, високі соціальні стандарти дозволяють говорити про успішність обраного після війни «середнього (третього) шляху» розвитку. Водночас економісти й політологи наголошують на актуальній стратегії трансформації «держави благоденства» на «суспільство благоденства» в умовах ринкової економіки, відтак взаємодія суспільства і держави в цій еволюції є засадничою умовою успішності в отриманні бажаних результатів нині і прогнозованих перспектив у майбутньому.

Оскільки шведська держава благоденства започатковувалась із «folkhemmet» – «дім для народу», доцільним, на наш погляд, є зосередити увагу на обставинах визрівання цього концепту і первинного утвердження в результаті дій уряду соціал-демократів у довоєнний час з позицій соціальної відповідальності суспільства. Гіпотеза нашого дослідження полягає в тому, що успіх соціал-демократії кориниться в відповідній зрілості шведського соціуму, який не лише мав запит на соціальні програми уряду, а й готовий був їх адаптувати у взаємовигідний спосіб.

Аналіз досліджень та публікацій. Історія шведської держави добробуту у вітчизняній історіографії представлена переважно в контексті загального розвитку країни без спеціального глибинного аналізу або як один з досвідів реалізації програми соціальної держави у міжвоєнній

Європі. В Україні до історії шведської моделі зверталися політологи (А. Сіленко, В. Кремена В. Яценко), економісти (С. Дразниця, А. Фісун), юристи (В. Коструба).

У шведській повоєнній історіографії тема «folkhemmet» практично безперервно залишалася в полі зору. Найбільше аналітичних досліджень спрямовано на вивчення політики уряду соціал-демократів і ролі держави загалом. Одним із перших питань про роль суспільства та його готовність до спільної праці у соціально-економічній відбудові країни поставив Урбан Лундберг (Urban Lundberg) з Інституту вивчення майбутнього Стокгольмського університету, який вважав, що шведське суспільство на той час було пасивним, не достатньо зрілим. Втім з уст колишніх політиків, що працювали свого часу в соціал-демократичних кабінетах, Tage Ерландера (1946–1969) та Улофа Пальме (1969–1976) нерідко лунали схвальні ретроспекції щодо громадянської культури 1930-х рр., серед них – оцінки Камілі Уднофф (Camilla Odhnoff), яка стала першою жінкою-губернатором у Швеції. Вона вважає, що історія «folkhemmet» тривалий час несправедливо зводилась лише до ідеології. Вона підкреслила, що шведські соціал-демократи мають насамперед завдячувати жінкам за суголосність у створенні «народного дому» [Odhnoff, 2008]. Професор Олаф Руїн (Olof Kristian Ruin) у праці 1986 р. «На службі держави загального добробуту» про уряди Tage Ерландера (англійське видання 1990 р.) підкреслив, що саме за його попередника Пера Альбіна Ганссона шведське суспільство підготувало ґрунт для успіху шведської моделі.

Метою статті є з'ясування синергічної взаємодії низки історичних (соціально-економічних, суспільно-політичних і загальнокультурних) чинників, що спричинилися на оформленні концепту «дому для народу» і початкових кроках його переростання в програму дій у міжвоєнний час у Швеції. Для цього буде, по-перше, проаналізовано трансформацію шведської соціал-демократії від типової ідеології робітничого класу до «партії шведів». По-друге, оцінено становище шведського суспільства у 1920-ті рр., особливо демографічну кризу народонаселення після Першої світової війни. По-третє, звернемо увагу на загальний стан політичної і громадянської культури шведського суспільства. По-четверте, спробуємо осмислити також вплив модерністичних художніх явищ і процесів у культурі Швеції на формування затребуваності реалізації ідеї «держави добробуту».

Виклад основного матеріалу. Європейська цивілізація від своїх витоків ще в еллінській античності обрала евдемонізм за основний принцип життєрозуміння, згідно з яким найвищою метою людського життя є щастя. У грецькому життєстваленні щастя не зводилося до гедоністичних насолод, а мислилось у громадянській повазі та гідності вільної людини в колективі. У теоцентричному середньовіччі ця ідея була зведена до суто духовних вимірів людського, натомість за доби Ренесансу прагнення до земного щастя було поновлено і реабілітовано. У ранньомодерний час (від Дж. Локка до Великої Французької революції) європейці не лише вдосконалювали теоретичну концепцію евдемонії, а й заходилися апробувати її на практиці, чи то особистісно-індивідуально, чи в родинному колі, чи у середовищі односторонців, чи, врешті, – в державі. Евдемонічне начало, за великим рахунком, запліднило ідеології як консерваторів і лібералів, так і соціал-демократів та комуністів, визначало зміст їх боротьби за соціальну справедливість і програми державного будівництва. І як це не парадоксально, визрівання програми держави загального благоденства також виходить з цієї ідеї.

На сучасному етапі розвитку європейської цивілізації питання стосовно добробуту, комфорту, соціальної гармонії перейшло у площину культурної аксіології, коли йдеться про самореалізацію людини, сенс людського життя, врешті-таки – про щастя. З 2012 р. під егідою ООН спеціальні інститути здійснюють глобальне опитування, щоб повідомити, як люди оцінюють своє життя у більш ніж 150 країнах світу. Так, за найсвіжішими даними міжнародних досліджень (березень 2022 р.) під егідою ООН 146 країн світу за індексом «рівень щастя населення в 2019–2021 рр.» Швеція знаходиться на 7-му місці (з індексом 7.384, проти індексу Фінляндії 7.821 – на першій позиції) [World Happiness Report, 2022].

Відомий дослідник «держави загального добробуту» (ДЗД) XXI ст., американський економіст, лауреат Нобелівської премії Джозеф Стігліц переконаний, що успіх такої держави забезпечують не тільки економічні аргументи і рамки стандартів соціальної справедливості: «Питання полягає в тому, в якому суспільстві ми хочемо жити, якими людьми ми хочемо бути? Для тих, хто підтримує ДЗД, його центральна роль полягає у створенні небайдужих людей з соціальною свідомістю та почуттям солідарності зі своїми співгромадянами» [Стігліц, 2021].

Спробуємо простежити, як шведське суспільство затребувало від держави продуманої соціальної політики після Першої світової війни, яка обернулася безробіттям, масовою міграцією і соціальним напруженням.

Спочатку про ключове поняття, в якому сфокусувались ідеї щодо соціальної справедливості. Норберт Гьотц (Norbert Götz) у своєму дослідженні «Сучасний дім – рідний дім» вказує, що найдавніше відоме шведське використання слова «folkhemmet» у метафоричному

.....
для суспільства звучанні можна датувати 1906 р. [Götz, 2004:98]. Він нагадує, що так називали філантропічні заклади середини XIX ст. Автор спростовує недоведену заяву патріотичного норвезького вченого Х. Єнсена про норвезьке походження цієї категорії з часів унії зі Швецією, яку колоніальна влада забрала із собою і привласнила, не визнаючи її походження. У зв'язку із цим Н. Гьотц нагадує, що слово прийшло з Кристіанії (назва Осло до 1877 р.), де вживалося у «Читанці» 1863 р. для освіти бідних у мережі народних будинків. Він визнає цілком можливим формування самого слова, але наполягає: як національна концепція не могла постати в Норвегії через сегментацію суспільства та мовне питання. Підкреслимо водночас його заувагу, що немає сумніву, що Швеція зазнала впливу норвезького сприйняття дому, особливо яскраво відображеного у творах Генріка Ібсена (1828–1906).

Через кілька десятиліть праві кола у Стокгольмі на початку століття створили те, що вони називали «Folkhem», побудований частково на німецькому «Volkshheim», але також на британській ідеї поселення та фінських аналогах. Ці будинки були розроблені, щоб давати працівникам можливість проводити дозвілля в громадських місцях. Вони були прямою конкуренцією з громадськими центрами (або «народними будинками»), які організував сам робітничий рух і до яких буржуазія ставилася з підозрою.

На рубежі століть склалася своєрідна ідеологія дому. Найвидатнішим його промоутером був художник Карл Улаф Ларссон (1853–1919). 1909 р. він видав книгу акварелей, рисунків і оповідань «Дім під сонцем», яка зразу стала бестселером – упродовж трьох місяців продано 40 тис. примірників. (Зауважимо, що до 2001 р. книга перевидавалась понад 40 разів). Не зайве сказати, що саме К. Ларссона і до сьогодні шведи шанують як засновника «скандинавського стилю» в інтер'єрі [Михайленко, 2010]. Не менш знаковою статтю у формуванні громадянської культури була письменниця, громадська діячка, педагог, феміністка Еллен Кей (1849–1926), яка все життя боролася за емансипацію жінок і права дитини. 1900 р. вийшла її праця «Століття дитини», що й програмувала, яким має бути виховання й освіта у XX ст. У 1910-х рр. Е. Кей зробила свою віллу Странд центром для низки культурних жіночих заходів і чия гостьова книга містила багато тисяч підписів. У першій третині XX ст. реформаторські ідеї Е. Кей набули розвитку у М. Монтессорі, Д. Дьюї, Р. Штайнер тощо. А в самій Швеції Е. Кей справила вплив не тільки на педагогічну, а й на громадсько-історичну реальність [Квас, 2011: 90]. Еллен Кей проголосила основоположний принцип нової педагогіки – *Vom Kinde aus* – «виховання виходячи від дитини», який підхопить у практичному вихованні і літературі Астрід Ліндгрєн і сповідуватиме його все життя. Майбутня письменниця ще юною побувала у неї і засвоїла життєве керівне кредо повсякдення: «Цей день і є життям» від шведського філософа і поета Просвітництва Томата Турільда. Вона назавжди запам'ятала цей напис на стіні. Біограф А. Ліндгрєн напише згодом: «... є щось надзвичайно символічне в цій зустрічі 7 липня 1925 р. на Странді між старою гуманісткою, письменницею та молодого й допитливою журналісткою-практиканткою, яка через два десятка років написала революційну дитячу книжку і почала письменницьку діяльність. Вона, власне, у деяких сферах стала продовженням думок зі «Століття дитини». Наприклад, у вірі Кей у креативне в людині, а також у її поглядах на трохи ліберальніше виховання дітей» [Андерсен, 2021 : 41–42]. Так, завдяки активній громадськості початково народницька за своєю природою ідея «folkhemmet» практично упродовж життя одного покоління змінювалася в бік націоналістичного мислення: дім став метафорою батьківщини. Це чудово відобразив у двотомній поемі у прозі «Шведи та їхні вожді» Вернер фон Гейденстам (1859–1940), лауреат Нобелівської премії з літератури 1916 р.

Отже, можна зробити деякі проміжкові висновки. По-перше, на початку XX ст. в шведському суспільстві поступово вербалізувався патріотичний концепт батьківщини як рідного дому і був артикульований запит до політичних партій та владних інститутів на його реалізацію. По-друге, цей виклик здатна була прийняти Соціал-демократична робітничка партія (1889 р.) та профспілки, які на той час мали за мету покращення умов життя працюючих та посилення їхнього впливу в суспільстві.

По-третє, можна вести мову про відновлення стратегії Великої Швеції на початку XX ст., яка цього разу спрямована не на завоювання чи повернення інших земель, а на трансформацію власного суспільства. Покликаними і здатними до завдань цієї справи виявились жінки, що вже заходилися до оновлення суспільної культури. У фокусі промови директора Стокгольмського народного ліцею Теодора Холмберга «Шведська національна демократія» опинилась саме жіноча половина населення Швеції, про що він недвозначно говорив: «Жінка має добрі сторони, особливі таланти, які повинні приносити користь не лише в малий дім, але й у весь folkhem» [Götz, 2004 : 102; 300]. Як зауважує Н. Гьотц, що наводить ці слова, в тексті промовця термін був виділений ним курсивом, що дозволяє говорити про публічну усталеність як самого поняття, так і про структурованість феміністського руху, до якого він апелював. Зрозуміло, що поширення нового життєствалення мало своїх опонентів і критиків, особливо серед професійних політиків, парламентарів, урядовців.

По завершенні Першої світової війни ідея «дому для народу» була затребувана ще гостріше. У 1920-х рр. життя багатьох шведів поступово нормалізувалось. Люди хотіли впливати на суспільство та розпочали спільну боротьбу, ставлячи перед собою різні цілі, наприклад, покращення житлових умов. Багато хто мешкав у поганих холодних квартирах і вимагав у власників нерухомості покращити якість обслуговування житлових будинків. У цей час відкрилися численні народні училища та культурно-освітні об'єднання. Це були навчальні заклади, де могли навчатися всі. У результаті освіти змогли здобути більше людей, а не лише ті, хто мав кошти для навчання в університеті. Люди розуміли, що можуть впливати як на власний розвиток, так і на розвиток країни, і це зміцнювало демократію в країні.

З іншого боку, з'явилися расистські теорії з програмою дискримінації окремих народів (євреїв, саамів, ромів тощо). Чимало лідерів мали ідею «folkhemmet» за звичайну популістську фігуру мови і не намагалися її осмислити, щоб прижити на національний ґрунт у політичній площині.

У межах цієї статті не будемо аналізувати деталей ідейних дебатів і колізій засвоєння ідеї в політичній культурі. Загально відомо, що вона спочатку і серед соціал-демократів сприймалася суто похідною, залежною від економічного поступу, яскравий приклад чому – позиція Карла Густава Екмана, що радикально змінював її впродовж 1920-х рр. аж до відступництва від однопартійців. Лише наприкінці 1920-х рр. метафоричний образ «дому для народу» став набувати обрисів ідейної доктрини і сприйматися як досяжна ціль завдяки діяльності Пера Альбіна Ганссона, нового лідера соціал-демократів після смерті Карла Брантінга в 1925 р.

Вперше програмно ідея «гарного дому» була озвучена П. Ганссоном у січні 1928 р. Обстоюючи ідею «дому для народу», він твердив, що «у цьому доброму домі немає мазунчиків і пасинків, привілейованих або вразливих. Там ніхто не дивиться зверхньо на іншого. Там ніхто не намагається отримати вигоду за рахунок інших, сильні не гноблять і не грабують слабких. У гарному домі панує рівність, доброта, співпраця, готовність допомогти» [Götz, 2004 : 98].

У 1920-х рр. тривала ідейна трансформація шведської соціал-демократії. Ще з 1929 р. П. Ганссон публікував програмні статті, в яких доводив, що суть соціал-демократичного руху полягає не у битві з буржуазією, а у задоволенні інтересів суспільства. Категорія «народ» заступила відтоді місце марксистського поняття «клас», замість «класової боротьби» визначальним стало поняття «співпраця», при цьому система державного регулювання економіки витісняє ідею про експропріацію експропріаторів. Тоді було вголос піддано переосмисленню і поняття приватної власності, яке у марксистській тавроване як джерело нерівності і несправедливості, а шведським соціал-демократам йшлося про критику надмірного концентрування власності в руках вузької групи осіб. В ортодоксальному марксисті пролетаріат, як відомо, не має вітчизни. П. Ганссон зробив патріотизм, повагу до національних символів однією зі складових частин своєї концепції «Народного дому».

На початку 1930-х рр. у Швеції відчутними залишалися наслідки світової економічної кризи. 1930 р. у Стокгольмі відбулася Велика виставка, натхненна модерністичними ідеями функціоналізму, яка увиразнила пріоритети достойного життя. Головними архітекторами були Гуннар Асплунд (Gunnar Asplund) і Сігурд Леверенц (Sigurd Lewerentz). Ними запропонований активний девіз виставки «Acceptera!» («Приймайте!»), що закликав до прийняття функціоналізму, стандартизації та масового виробництва як культурних змін. Ця спроба переконати шведських громадян у перевагах модернізованого способу життя мала відгук. На виставці продемонстрували новітні варіанти житла, світлі помешкання з достатнім простором для всіх членів сім'ї. Серед шведських архітекторів, які брали участь у виставці, були Свен Маркеліус, Пол Хедквіст та Уно Ахрен.

Найбільш фундаментально історію перемоги функціоналізму у Швеції та Стокгольмську виставку 1930 р. досліджено у праці Еви Рудберг «Прорив функціоналізму» [Rudberg, 1999]. За її оглядом, динамічність нової пластичної мови, заявлена Стокгольмською виставкою, була щільно пов'язана з формуванням концептуальних основ майбутньої соціальної держави, «дому для народу», будівництво якого невдовзі почалося з утворенням першого уряду П. Ганссона у 1932 р. Суттєво, що в той час шведські архітектори зайняли лідерські позиції в розвитку країни, їх ідеї справили помітний вплив на початковий етап становлення шведської моделі держави добробуту. Ще 1930 р. у всесвітньо відомому англійському журналі «Architectural Review» наголошувалося, що саме шведам вдалося приборкати машинну естетику і спрямувати її в гуманістичне русло. Цей напрямок надалі отримав назву «гуманний функціоналізм» або «функціональний традиціоналізм». Його основна ідея – використання функціоналізму як принципу і методу при обмеженому поєднанні з традиційними елементами.

Гуманний функціоналізм ніс із собою широку соціальну програму, причому у центрі уваги був демократичний і фактично правозахисний ідеал. «Машина», нові технології та матеріали мали слугувати новому, більш справедливому суспільству. Оптимізм щодо технічного прогресу пов'язувався з формуванням нового образу людини і нових стосунків. Батько «органічної

архітектури» фінський зодчий Алвар Аалто повідомляв у фінській пресі: «Виставка виступає за радісне та спонтанне повсякденне життя. І послідовно пропагує здоровий і невибагливий спосіб життя, заснований на економічних реаліях» [Hjartarson, 2019 : 120]. Шведський «проєкт функціоналізму» вважається одним із найуспішніших у світі, в ньому архітектори-дизайнери запропонували практичне втілення ідей «середнього шляху», що дозволив залишитися на твердому ґрунті практичних завдань і розв'язувати їх досить успішно. Стокгольмську виставку 1930 р. називають однією з найважливіших віх на цьому шляху.

Висновки. Передумови створення держави добробуту були закладені унікальним історичним розвитком останніх двох століть. У цей період Швеція жодного разу не була окупована чужоземними військами, і з початку XIX ст. взагалі не воювала. В. Коструба у своєму аналізі виділила кілька принципових обставин, які визначили можливість реалізації ідеї «дому для народу», це: 1) відсутність феодалної залежності у селян-господарів, наявність власної курії у станово-представницькому парламенті, а також розвиток місцевого самоврядування; 2) конституційно закріплена свобода слова і волевиявлення. На її думку, соціальні рухи, які виникли у період індустріалізації Швеції, стали основною школою демократії і досі становлять ключовий елемент сучасного шведського суспільства [Коструба, 2010 : 7]. Йоганнес Ліндвал відзначає, що однією з фундаментальних засад успішності економічного розвитку є стала політична культура взаємодії політичних організацій і партій, спроможних до тверезої критики і компромісів в інтересах суспільного блага [Lindvall, 2004 : 124–125]. Здійснений нами огляд дозволяє стверджувати, що на ідею народного благоденства працювали й діячі культури і освіти, майстри слова і пензля, архітектори і журналісти. Їх синергія вилилась у достойний результат.

Подяка. Висловлюю вдячність своїй подрузі Ларисі Бьоркегрен (Larisa Björkegren), бібліотекарці і перекладачці зі Стокгольма, за допомогу в підборі і реферуванні літератури з проблеми, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Андерсен, Єнс** (2021) *Цей день і є життям. Біографія Астрід Ліндгрен* / пер. з дан. К. : Наш Формат. 320 с.
- Квас, О.** (2011). «Століття дитини» та принципи нової педагогіки Еленн Кей *Педагогічні науки*. 36. наук. пр. Дрогобич. Вип. 97. 89–97.
- Коструба, В. В.** (2010) *Шведська модель соціально-правової держави (історико-теоретичний аналіз)*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. 18 с. С.7.
- Михайленко, Е.** (2010) Карл Ларссон і його скандинавський інтер'єр *Скандинавський стиль*. URL: <http://scandistyle.ru/karl-larsson-i-skandinavskij-interer/>
- Стігліц, Джозеф** (2021). *Держава загального добробуту у 21-му столітті*. GROWFORD Institute 15.03. URL: <https://sg-sofia.com.ua/derzava-zagalnogo-dobrobutu-u-xx1-stolit>
- Götz, Norbert** (2004) *The Modern Home Sweet Home The Swedish Success Story?* Kurt Almqvist and Kay Glans (eds). Stockholm : Axel and Margaret Ax: son Johnson Foundation, 97–107, 300–302.
- Hjartarson, Benedikt** (2019). *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1925–1950*. Vol. 36. Leiden – Boston. 968 pp.
- Lindvall, Johannes** (2004). *The Politics of purpose. Swedish macroeconomic policy after the golden age*. Department of political science Göteborg University. 208 pp.
- Odhoff, C.** (2008). *Folkhemmet byggde dagens moderater*, Dagens Nyheter, 07.06.
- Rudberg, Eva** (1999) *The Stockholm Exhibition 1930: Modernism's Breakthrough in Swedish Architecture*. Stockholmia, 238 pp.
- World Happiness Report** (2022). URL: <https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2022/WHR+22.pdf>

Olha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

«Swedish Home for the People»: the idea of The Social Democrats and the Experience of its Initial Approval During the 1920s – 1930s.

Abstract. *The purpose of the article is to clarify the synergistic interaction of a number of historical (socio-economic, socio-political and general cultural) factors that led to the design of the "home for the people" concept and the initial steps of its transformation into a program of actions in the*

interwar period in Sweden. To do this, firstly, the transformation of Swedish social democracy from the typical ideology of the working class to the "party of the Swedes" was analyzed. Secondly, the socio-economic situation of Swedish society in the 1920s was evaluated, especially the demographic crisis of the population after the World War I. Thirdly, let's pay attention to the general state of the political and civic culture of Swedish society. Fourth, we will also try to understand the impact of modernist artistic phenomena and processes in the culture of Sweden on the formation of demand for the implementation of the idea of a "welfare state". **The research methodology** is based on a combination of general scientific and special historical methods with the principles of objectivity, historicism, systematicity, scientificity and verification. **The scientific novelty** of the work consists in an attempt to carry out a comprehensive assessment of the factors that made possible the emergence of the idea of the Swedish model of the "welfare state" and its initial implementation in the interwar period. It has been found that the basis of the modification of the Swedish social democracy into a representative party of the whole society and its development of the concept of "people's house" lies in the unique historical development of both the state and society of the last two centuries. In response to difficult post-war challenges (unemployment, mass emigration, demographic crisis, housing problems), the government of Per Albin Hansson proposed the idea of collective interaction between society and the state and consistently encouraged measures in the social sphere. **Conclusions.** In the interwar period in Sweden, the social democratic party, having gained power, proposed a socially acceptable concept of the welfare state as a "home for the people" and, thanks to the consensus reached by various political forces, managed to legitimize the normative principles of redistributive activity of the state in the interests of citizens on the basis "cultures of solidarity".

Key words: social democracy, "home for the people", Swedish society, social policy, welfare state, everyday life, modernism.

References:

- Andersen, Jens** (2021) *Cej denj i je zhyttjam. Bioghrafija Astrid Lindghren* [This day is life. Biography of Astrid Lindgren]/ per. z dan. K. : Nash Format. 320 s. [in Ukrainian]
- Kvas, O.** (2011). «Stolittja dytyny» ta pryncypy novoji pedagoghiky Elenn Kej ["Century of the child" and principles of new pedagogy by Ellen Kay] *Pedagoghichni nauky – Pedagogical sciences*. Zb. nauk. pr. Droghobych. Vyp. 97. 89–97. [in Ukrainian]
- Kostruba, V. V.** (2010) *Shvedsjka modelj socialjno-pravovoji derzhavy (istoryko-teoretychnyj analiz)* [The Swedish model of the social and legal state (historical and theoretical analysis)]: avtoref. dys. ... kand. juryd. nauk : 12.00.01 / Kyjiv. nac. un-t im. T.Shevchenka. K. 18 s. [in Ukrainian]
- Mykhajlenko, E.** (2010) Karl Larsson i jogho skandinavskij inter'jer. [Karl Larsson and his Scandinavian interior]. *Skandinavskij stylj – Scandinavian style*. URL: <http://scandistyle.ru/karl-larsson-i-skandinavskij-interer/> [in Ukrainian]
- Stighlic, Dzhozef** (2021). *Derzhava zaghaljnogho dobrobutu u 21-mu stolitti* [The welfare state in the 21st century]. GROWFORD Institute 15.03. URL: <https://sg-sofia.com.ua/derzava-zagalnogo-dobrobutu-u-xx1-stolit> [in Ukrainian]
- Götz, Norbert** (2004) *The Modern Home Sweet Home The Swedish Success Story?* Kurt Almqvist and Kay Glans (eds). Stockholm : Axel and Margaret Ax: son Johnson Foundation, 97–107, 300–302.
- Hjartarson, Benedikt** (2019) *A Cultural History of the Avant-Garde in the Nordic Countries 1925-1950*. Vol. 36. Leiden – Boston. 968 pp.
- Lindvall, Johannes** (2004) *The Politics of purpose. Swedish macroeconomic policy after the golden age*. Department of political science Göteborg University. 208 pp.
- Odhnoff, C.** (2008) *Folkhemmet byggde dagens moderater*, Dagens Nyheter, 07.06.
- Rudberg, Eva** (1999) *The Stockholm Exhibition 1930: Modernism's Breakthrough in Swedish Architecture*. Stockholmia, 238 pp.
- World Happiness Report** (2022). URL: <https://happiness-report.s3.amazonaws.com/2022/WHR+22.pdf>

Статтю надіслано до редколегії 01.08.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 09.09.2022 р.

Інна Нерода

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Аспірантка (Україна)

e-mail: neroda.inna.smidyn@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8990-0088>

Researcher ID: AIB-7712-2022

Боротьба за скликання Помісного собору Автокефальної Православної Церкви у Польщі в другій половині 20-х – 30-х роках ХХ століття

Анотація. Метою статті є дослідження особливостей процесу боротьби за скликання Помісного собору Автокефальної Православної Церкви в Польщі (АПЦП) у другій половині 20-х – 30-х роках ХХ століття, метою якого було врегулювання її правового статусу і майнового положення. Авторкою проаналізовано архівні документи, матеріали тогочасної періодичної преси та видань, в яких висвітлювалися проблеми щодо скликання Помісного собору АПЦП. **Методологія дослідження.** Методологічну основу статті склали принципи історизму, об'єктивності, системності, міждисциплінарного підходу. Застосовано загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи. Кожен із них у конкретній ситуації був результативним і дозволив об'єктивно реконструювати процеси щодо скликання Помісного собору Автокефальної Православної Церкви у Польщі. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що авторка на основі архівних документів та матеріалів періодичної преси досліджуваного періоду з'ясувала особливості процесу боротьби за скликання Помісного собору АПЦП. Дослідження ґрунтується на новому джерельному матеріалі, який вперше вводиться до наукового вжитку. На відміну від попередніх робіт, присвячених цій темі, у статті більш рельєфно виявлена динаміка змін у релігійній політиці як Польської держави, так і Римо-католицького костелу щодо Православної церкви. **Висновки.** Після проголошення автокефалії Православна церква у Польщі потребувала врегулювання свого правового статусу та внутрішньої реорганізації. Вирішення цих питань було дуже важливим для забезпечення церковно-релігійних потреб православної громади. Перед православ'ям стояла ціла низка проблем. Їх вирішення залежало від польського уряду, православної ієрархії і вірян. Переплетення інтересів цих трьох основних чинників спрямовувало процес організаційного та правового становлення АПЦП. Наприкінці 20-х і 30-х роках ХХ ст. на захист інтересів АПЦП активно стали українські послы і сенатори. Вони домагалися задоволення потреб українського православного населення з трибун сейму і сенату, перед церковною та світською владою. Створене у 1931 році Волинське українське об'єднання (ВУО) та Товариство імені митрополита Петра Могили домагалися скликання Помісного собору АПЦП, який мав врегулювати її правовий статус і майнове становище. Однак на шляху скликання Собору зустрічалися перепони з боку православної ієрархії та польського уряду. Він так і не відбувся. Але постійні передсоборні приготування стали імпульсом до активізації православних вірян, які відстоювали права своєї Церкви.

Ключові слова: автокефалія, Волинське українське об'єднання, Волинь, ієрархія, Помісний собор, Православна церква, Товариство імені митрополита Петра Могили.

Постановка проблеми. Об'єктивне дослідження основних напрямів боротьби за скликання Помісного собору АПЦП у другій половині 20-х – 30-х роках ХХ століття дають змогу визначити роль і значення у цьому процесі польських державних чинників, православної ієрархії та вірян, українських політичних сил, охарактеризувати їхню стратегію й тактику у цій суспільно важливій ділянці врегулювання правового статусу і майнового положення Православної церкви. З цією метою авторкою проаналізовано архівні документи, матеріали тогочасної періодичної преси та видань, в яких висвітлювалися проблеми щодо скликання Помісного собору АПЦП.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення церковно-релігійних проблем у Другій Речі Посполитій було й залишається актуальною науковою проблемою. Одним із перших, хто спробував дати оцінку українському національно-церковному рухові в Другій Речі Посполитій, був Д. Дорошенко [Дорошенко, 1940]. У другій половині 50-х – 70-х роках в українській діаспорі з'явилася ціла низка публікацій, в яких висвітлювалося становище Православної церкви у міжвоєнній Польщі [Муха : 1956; Ілларіон : 1961; Купранець : 1974]. Найпомітнішим явищем

української церковної історіографії в діаспорі в середині 1970-х років став вихід монументального дослідження І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» [Власовський : 1975].

Багато аспектів національно-церковного життя православних українців у міжвоєнній Польщі стали предметом досліджень вітчизняних істориків, зокрема В. Борщевича [Борщевич : 2000], М. Кучерепи [Кучерепа : 1992; Кучерепа : 1999; Кучерепа : 2006; Кучерепа : 2021]. Значне місце церковно-релігійному житті українців відведено в монографії М. Кучерепи та Р. Давидюк [Кучерепа, Давидюк : 2001]. Історію православ'я на Волині досліджує Б. Савчук [Савчук : 1997]. Окремі питання з історії українського православ'я на Волині знайшли відображення у працях К. Панаса [Панас : 1992], В. Пащенко [Пащенко : 1997]. Окремо варто відзначити напрацювання Ю. Крамара [Крамар : 2001; Крамар : 2015] та Н. Стоколос [Стоколос : 1998; Стоколос : 1999], Р. Давидюк [Давидюк : 2001; Давидюк : 2012; Давидюк : 2016].

Значний внесок у вивчення теми зробили польські вчені. Серед них варто відмітити роботи Г. Вичавського [Wyszawski : 1981], А. Фрішке [Friszke : 1988], В. Колбука [Kołbuk : 2013], А. Міроновича [Mironowicz : 2018], Т. Стегнера [Stegner : 2020]. Аналізуючи польську історіографію дослідників Православної церкви, не можна не згадати фундаментальних, надзвичайно цікавих праць Мирослави Папезинської-Турек [Papierzyńska-Turek : 1979; Papierzyńska-Turek : 1989], Ришарда Тожецького [Torzecki : 1989; Torzecki : 1989]. Помітним історіографічним явищем стали праці професорів В. Менджецького [Mędrzecki : 1988] і Я. Кенсіка [Kęsik : 1995]. Автори у своїх працях використали надзвичайно широкий обсяг архівних джерел і літератури для аналізу віросповідної політики Другої Речі Посполитої.

Отже, церковно-релігійні проблеми дедалі більше привертають увагу українських і польських істориків. Їхні напрацювання дають можливість історично достовірно відтворити релігійну картину у міжвоєнній Польщі. Водночас огляд наукової літератури дає підстави для висновку, що, незважаючи на низку праць, проблеми Православної церкви в Польщі потребують ґрунтовного дослідження.

Аналіз досліджуваної проблеми базується на значній джерельній базі. Джерела з історії Православної церкви у Польщі в міжвоєнний період характеризуються різноманітністю і багатством. Окрему частину джерел становлять архівні документи і матеріали. Вони зосереджені в державних архівах Волинської, Рівненської та Тернопільської областей, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, а також Архіві Православної митрополії у Варшаві, Архіві нових актів у Варшаві та Центральному військовому архіві Польщі. Джерела, зосереджені в українських і польських архівах, взаємодоповнюють одне одного і дають можливість відтворити цілісну картину церковно-релігійних проблем міжвоєнної Польщі.

У процесі підготовки до скликання Помісного собору АПЦП напрацьовано і видано велику кількість матеріалів, зокрема, щодо правового положення Православної церкви в Польській державі [Правовое положение : 1931], вживання живої мови в богослужіннях [Кобрин : 1935]. При написанні статті були використані також документи юридичного характеру, серед яких законодавчі акти Польщі, вміщені у «Віснику законів Речі Посполитої Польської» (Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej) [Dziennik].

Окремою групою джерел є спогади очевидців та учасників згадуваних подій. Вони передають нам атмосферу тогочасного життя, спосіб мислення та діяльності окремих осіб та суспільних груп. Ці матеріали дозволяють глибше і ширше осмислити складність тогочасних реалій.

Для об'єктивного дослідження особливостей боротьби за скликання Помісного собору авторкою досліджено комплекси тогочасної церковної і світської преси. Значний обсяг матеріалу про досліджувані події вміщено на сторінках церковного офіціозу «Вісник православної митрополії в Польщі». Багатою на церковну полеміку, аналітичні статті та факти є такі видання, як «Православна Волинь», тижневик «Воскресное чтение», двотижневик «Церква і нарід», місячник «Рідна Церква», часопис «На Варті», журнали «За Соборність», «Шлях». Значний обсяг інформації на церковно-православні теми вміщувала газета «Українська нива», яка з 1937 р. почала виходити під назвою «Волинське слово».

Отже, джерельна база дослідження різноманітна і представлена в багатьох формах. Архівні та опубліковані матеріали, періодика того часу, мемуари дають можливість об'єктивного дослідження церковно-релігійних проблем у Польщі міжвоєнного періоду.

Метою статті є дослідження особливостей процесу боротьби за скликання Помісного собору Автокефальної Православної Церкви в Польщі (АПЦП) у другій половині 20-х – 30-х роках ХХ століття, метою якого було врегулювання її правового статусу і майнового положення.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 20-х років становище АПЦП ускладнилося. Це пов'язано із посиленням римо-католицької акції ревіндикації православних церков. Загроза, що

.....
нависла над майном АПЦП, спонукала православну ієрархію до рішучих дій. На засіданні 12 грудня 1929 р. Синод прийняв рішення скликати на 12 лютого 1930 р. Помісний собор. Вибори делегатів мали відбутися на паритетній основі, тобто кількість представників кліру повинна дорівнювати кількості вибраних на Собор мирян. Синодом схвалено положення, статут і програму засідань Собору, які були розроблені організаційним комітетом Митрополичої ради у вересні 1928 р. Програма передбачала винесення на розгляд питань про правове, фактичне і майнове положення АПЦП. Уже 12 січня 1930 р. мали відбутися вибори делегатів на парафіяльних зібраннях [ДАРО. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 1766. Арк. 81,84].

12 грудня 1929 р. митрополит Діонісій звернувся до міністра віросповідань С. Червінського з проханням надати дозвіл на проведення Собору. До листа додано статут Собору, положення та програму його роботи [Langrod, 1931 : 132].

У той же час, не чекаючи порозуміння з урядом і навіть дозволу міністра віросповідань, розпочалися вибори делегатів на Собор. Так, комендант постерунку державної поліції с. Клевань Рівненського повіту повідомляв повітового старосту, що 12 січня 1930 р. в православної церкви цього села священник Ясієвич провів зібрання в справі виборів делегатів на православний Собор. Комендант зауважував: «Щодо промови на зібранні священника Ясієвича до зібраних, то не було стверджено, щоб вона мала антидержавний характер, однак цей священник не мав дозволу від адміністративної влади на проведення такого зібрання» [ДАРО. Ф.30. Оп.18. Спр.1766. Арк.19]. Про подібне зібрання повідомляв і комендант постерунку с. Глинськ Рівненського повіту, засвідчуючи при цьому, що змушений був припинити зібрання, яке священник Тарнавський проводив нелегально [ДАРО. Ф.30. Оп.18. Спр.1766. Арк.190].

У зв'язку з такими подіями українські парламентарі скликали 29 грудня 1929 р. у Луцьку нараду православних церковних діячів. У ній взяли участь представники Луцького, Рівненського, Кременецького, Дубенського і Ковельського повітів. Темою засідань було питання стосовно організації виборів до Помісного собору. Ухвалено взяти участь у виборах і видати в цій справі відозву до українського православного населення [Wiadomości, 1929 : 1].

Особливо широка виборча кампанія розгорнулася в Рівненському повіті. У Рівному була створена ініціативна група парафіян, яка в розісланих листівках агітувала православних українців «обов'язково іти на вибори», тому що «Собор цей має завдання полагодити ненормальні відносини, що від декількох літ заіснували в нашій церкві, та доводять її до руїни» [ДАРО. Ф.30. Оп.18. Спр.1766. Арк.70].

Вибори зустріли рішучу протидію державної влади. 2 січня 1930 р. віце-міністр внутрішніх справ Б. Перацький видав таємне розпорядження, в якому старостам повітів наказувалося усілякими засобами відволікати вибори делегатів на Собор і закликати православне населення не брати участі у виборах [Kęsik, 1995 : 105-106]. Коли таке втручання влади виявилось безрезультатним, міністр віросповідань С. Червінський офіційно повідомив митрополита про заборону скликання Собору. До того ж вказано, що виборча система, встановлена Синодом, перетворить Собор на фікцію, тому що він не відповідатиме соборним традиціям польського православ'я [Langrod, 1931 : 133].

Так, уряд намагався виступити як захисник соборних традицій в православ'ї і показати, що він не підтримує російського характеру АПЦП. Ці події знову стали причиною напруження стосунків між урядовими колами та православною митрополією.

Налагодження стосунків наступило на початку 1930 р. Уряд став ініціатором міжміністерських нарад з метою вирішення ситуації, що склалася в православ'ї. Результатом роботи цих нарад стало скликання так званої Змішаної комісії для узгодження справ, пов'язаних зі скликанням Помісного собору. До складу комісії увійшли представники як від духовенства, так і від уряду [Langrod, 1931 : 134]. Державна влада намагалася підкреслити, що вона вболіває за долю АПЦП і розуміє необхідність скликання Помісного собору цієї Церкви. Для заспокоєння православної громадськості 30 травня 1930 р. президент Речі Посполитої оголосив Грамоту про скликання Помісного собору АПЦП. У ній наголошувалося, що «настав час, аби побажання вищих керівників Православної церкви в Польщі, як і всіх громадян православної віри в державі, були здійснені і відбувся, згідно зі святими канонами, Помісний собор Православної церкви як перший у відродженій Польщі» [ДАВО. Ф.198. Оп.1. Спр.3. Арк.52]. Далі у Грамоті акт скликання Собору пов'язувався з історичним минулим Православної церкви у колишній Польщі. «15 червня 1791 року стараннями уряду найяснішої Речі Посполитої Польської в м. Пінську відбувся останній собор Православної церкви в Польщі. Нині, з волі провидіння, Православна автокефальна церква в Польщі може відновити свій зв'язок з історичним минулим» [ДАВО. Ф.198. Оп.1. Спр.3. Арк.81].

Православні віряни з радістю сприйняли звістку про прихильне ставлення Польської держави до відродження соборних основ АПЦП. Митрополит Діонісій заявляв, що «сьогодні

вже можемо бути спокійні за долю нашої святої Церкви в Польщі» [ДАРО. Ф.130. Оп.1. Спр.18. Арк.1].

Щиро вірили у доленосне для православ'я значення президентської Грамоти і українські парламентарі. Лідер Волинського українського об'єднання (ВУО) П. Певний говорив: «Хочемо вірити, а інакше не сміємо думати, що Церковний собор буде Собором згоди і своїми рішеннями відкриє золоту сторінку нової історії розквіту православ'я» [Українська а, 1931 : 2].

Ще більше підтвердили надії православних перші швидкі наслідки роботи Змішаної комісії, якими було узгодження положення, загальних правил і організації виборів Собору та опрацювання проєкту скликання Передсоборного зібрання. Ці документи ухвалено Священним синодом 31 травня 1930 р. і надіслано на затвердження міністру віросповідань. 27 червня вони вже були затверджені Міністерством [Langrod, 1931 : 142].

29 червня 1930 р. почало роботу Передсоборне зібрання, завданням якого стала підготовка до проведення Собору. Керував цим зібранням митрополит Діонісій. Створено 6 комісій, які займалися опрацюванням матеріалів, що торкалися стану АПЦП та необхідних у ній реформ [Monografia, 1936 : 43]

Натхненні Грамотою президента про скликання Собору, українські парламентарі вирішили створити релігійне товариство, яке б вивчало церковно-православні проблеми в усій Польщі. Створення такого товариства мало стати кроком на шляху до відновлення соборних традицій у православ'ї. Про це повідомила газета «Українська нива» від 10 травня 1931 р. Зазначалося, що товариство має назву «Товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили» і має складатися з православних вірян всієї Польщі, без різниці національності та політичних переконань, які не суперечні з догматами православної віри [Українська б, 1931 : 1]. Його створенням одразу зацікавилися широкі верстви української громадськості. «Українська нива» повідомляла: «Ще не було закінчено з розробкою статуту цього Товариства, як з усіх куточків Польщі, де живуть православні, почали надходити до «Української ниви» різні запитання про те, як можна вступити в його члени» [Українська б, 1931 : 1].

Згодом розроблено статут Товариства, в якому зазначалася його основна мета – «поширення і поглиблення у свідомості населення православної віри, її добро і охорона, вивчення питань, що стоять перед православ'ям, прагнення до унормування православного життя в Польщі» [Українська с, 1931 : 6].

Оцінюючи інтерес населення до створення Товариства і зважаючи на підтримку Волинського воєводського управління, яке затвердило статут товариства з правом поширення його діяльності на територію всієї Польщі, митрополит Діонісій дав своє благословенство на початок його праці. Він вказував, що «таке товариство, як голос, нечутний зараз, віруючих мирян, є надзвичайно потрібне з огляду на положення в сучасний момент православ'я і тих завдань, які перед ним у Польщі стоять; воно є потрібне надалі не тільки як голос мирян, а і як терен співпраці мирян з духовенством у цілому ряді пекучих життєвих питань» [Українська d, 1931 : 2].

19 листопада 1931 р. у Луцьку відбулися установчі збори Товариства. На них були присутні 150 делегатів та 60 гостей, серед них митрополит Діонісій та архієпископ Олексій. Збори обрали управу та затвердили статут. У прийнятій Декларації говорилося: «Твердо переконані, що відновлення соборного устрою Церкви, як воскресіння основної традиції православ'я наших предків, спричиниться до відновлення багатьох інших релігійно-національних традицій нашого церковного життя» [Українська е, 1931 : 2].

2 грудня 1931 р. відбулося перше засідання управи Товариства. Управа ухвалила організувати читання лекцій на церковно-історичні теми. Намічено розпочати видавничу роботу – видання брошур і листівок на теми, пов'язані з основними завданнями Товариства [Українська f, 1931 : 2]. Пресовим органом Товариства імені Петра Могили став журнал «За Соборність», сама назва якого висвітлювала основну мету діяльності товариства.

Товариство щодали більше викликало зацікавленість українського населення. Тоді як в листопаді 1931 р. його склад становив 167 членів, то на кінець грудня 1932 р. число членів збільшилося до 635 осіб. До травня 1932 р. на Волині відкрито 4 відділи товариства – в Рівному, Володимирі, Кременці та Сарнах [ДАВО. Ф.63. Оп.1. Спр.3. Арк.203]. «Українська нива» писала: «Товариство об'єднує і духовний, і світський елементи, має у своєму складі представників світської інтелігенції, селянства і робітництва, а значить – пов'язане з найширшими верствами православного громадянства, має в своєму розпорядженні видатні богословські сили, відбиває голос найширших верств українського православного населення» [Українська f, 1931 : 2].

Створення Товариства і розгорнута ним широка церковно-релігійна діяльність мала дуже важливе значення. Це будило національну свідомість православних волинян, які розуміли необхідність своєї участі у церковних справах, а отже, домагалися відновлення соборних

традицій у православ'ї. Але церковна ієрархія і надалі не бажала участі вірян у церковних справах. Незважаючи на те, що митрополит Діонісій дав благословенство Товариству імені Петра Могили, надалі стосунки ієрархії з ним склалися не найкращим чином. Вимоги скликання Помісного собору, які постійно висувало Товариство, викликали ворожість ієрархії.

У найближчий час після проголошення Грамоти президента, стало зрозумілим, що сподівання на швидке вирішення поставленого завдання були марними. Так, перша організаційна сесія Передсоборного зібрання відбулася з 30 червня до 4 липня 1930 р., а другу лише через 5 років – 13–14 травня 1935 р. Упродовж цих п'яти років проведено декілька засідань різних комісій [Власовський, 1975 : 81].

Отже, можна ствердити, що Грамота президента була лише ще одним тактичним кроком, метою якого стало заспокоєння православного населення, яке все рішучіше домагалось скликання Собору. Постійне створення «передсоборного настрою» давало можливість відтягувати час з врегулюванням правового положення АПЦП. Уся справа скликання Собору знову стала на шлях довготривалих переговорів і підготовчої роботи, що затягнулася на 8 років. За цей час Передсоборне зібрання підготувало цілу низку статутів, що торкалися лише внутрішнього церковного устрою. Натомість, Змішана комісія розробляла закони і статuti зовнішнього організаційного характеру, які вимагали ще узгодження з державною владою. До квітня 1935 р. ці дві комісії мали лише 10 зустрічей [Chojnowski, 1979 : 208].

У своєму звіті за вересень 1933 р. волинський воєвода Г. Юзевський писав: «Я повністю переконаний, що, коли б православна ієрархія виявила мінімум лояльності і розуміння суті проблеми, справи Церкви вдалося б без жодних потрясінь успішно врегулювати» [AAN. Sygn.979/83. К.6].

Важко погодитися з думкою воєводи, який намагався скласти вину лише на православну церковну владу. По-перше, урядові або кореговані урядом проекти законів, що стосувалися АПЦП, настільки обмежували права цієї Церкви, що православна ієрархія не могла погодитися з їх затвердженням. По-друге, у перші роки перебування в Польській державі православна ієрархія виявляла значну активність, домагалась врегулювання правового статусу АПЦП. Проте уряд не поспішав законодавчо вирішувати цю справу. Постійні відтягування із затвердженням відповідних законів стали причиною зневіри і пасивності православної церковної влади.

Тож можна погодитися, що ієрархи АПЦП не були гарячими прихильниками скликання Помісного собору, який би допустив широку громадськість до церковного управління. Адже у своїй переважній більшості віряни були українцями, яких церковна влада намагалася будь-що недопустити до вирішення церковних справ. Перебіг нарад передсоборного зібрання показав, що ієрархи ігнорують справу, тому ініціатива перейшла до рук представників влади. Як стверджує А. Хойновський, «всі проекти або були опрацьовані в Департаменті віросповідань, або були там ґрунтовно перероблені» [Chojnowski, 1979 : 209].

Проте вже самі передсоборні приготування були імпульсом до дискусій і активізації української громадськості. Так, товариство імені митрополита Петра Могили 27 червня 1933 р. звернулося з меморіалом до Священного синоду, в якому висловлювалося прохання прискорити підготовчу працю до скликання Помісного собору АПЦП [За соборність, 1933 : 8].

На початок 1935 р. праці над проектом внутрішнього статуту АПЦП та проектом закону про відношення держави до АПЦП загалом вже були завершені. Але в цей час відбулися значні зміни в урядовій політиці щодо православ'я. Наприкінці 1935 р. створено Комітет в національних справах, який перше своє засідання (грудень 1935 р.) присвятив проблемі АПЦП. Прийняті на цьому засіданні рішення були спрямовані на полонізацію православ'я [Stawewski, 1969 : 172]. Новий курс урядової політики знову став причиною зволікань упродовж наступних трьох років із врегулюванням правового положення АПЦП.

Врегулювання правового положення АПЦП та скликання Помісного собору постійно домагалися українські парламентарі. Зокрема, голова УПРВ С. Тимошенко звернувся у січні 1937 р. з меморіалом до Голови Ради міністрів, в якому заявляв: «Заповідь скликання Собору пробудила надії православного населення, що нарешті внормується правовий і маєтковий стан Церкви. Однак від часу видання Грамоти минуло вже 6 років, а праця передсоборна до цього часу ще не завершена. За браком урядових відомостей про стан теперішній тих праць, створюються обставини, що сприяють поширенню серед православного населення неспокійних відомостей, що взагалі, до скликання Собору не дійде» [ДАВО. Ф.60. Оп.1. Спр.9. Арк.17].

Ця проблема стала також предметом промови посла М. Волкова на засіданні Сейму 20 лютого 1937 р., де він заперечував правдивість тверджень про те, що настрої православної громадськості на сучасний момент є невідповідними для скликання Помісного собору і втілення у життя засад соборності [Церква, 1937 : 230].

Церковні справи були предметом обговорення на засіданні ВУО 6 червня 1938 р., де прийнято низку резолюцій. Поміж іншим вирішено «закликати православне громадянство до витривалості, спокою та консолідації між собою і своєю ієрархією в домаганнях конституційного унормування стану Автокефальної Православної церкви в Польщі на основах соборних традицій давньої Речі Посполитої...» [Церква, 1938 : 577].

Отже, православна громадськість, а зокрема українські парламентарі, які відкрито заявили про свою співпрацю з польським урядом, не втрачали надії на те, що цей уряд сприятиме вирішенню проблем АПЦП. З цього приводу М. Кучерепа зазначає: «Проблеми Православної церкви, на думку УПРВ і ВУО, міг вирішити лише Помісний православний собор. Навіть у цих складних умовах українські посли – члени ВУО наївно вірили у здійснення задекларованої президентом обіцянки скликати Собор Православної церкви і саме з ним пов'язували її майбутнє» [Кучерепа, 2001 : 136].

Віра православної громадськості у можливість скликання Собору і надалі підкріплювалася обіцянками. На літній (1938 р.) сесії парламенту міністр віросповідань В. Свентославський заявив: «Мушу ствердити, що після семилітньої інтенсивної праці ми наблизилися в ці хвилини до остаточного урегулювання правних відносин Православної церкви в Польщі, а разом з тим і до скликання Собору». [Савчук, 1997 : 39]. Та вже через місяць повідомлялося, що внаслідок загострення релігійної ситуації на Холмщині, пов'язаної з руйнуванням православних церков, Собор буде скликано не раніше 1940 р. [Савчук, 1997 : 40].

Отже, Собор так і не відбувся. Його скликання не допустив польський уряд. Православна ієрархія теж не проявила належної завзятості. Але правовий статус АПЦП все ж було врегульовано.

30 грудня 1938 р. видано розпорядження Ради міністрів про визнання ухваленого Синодом внутрішнього статуту АПЦП [DURP, 1938 : 1545]. Статут обумовлював повноваження митрополита, єпархіальних єпископів, а також вибори і повноваження Помісного собору, єпископського Синоду та єпархіальних управлінь, регулював справи, пов'язані з навчанням релігії і судовими справами Церкви.

19 листопада у Збірнику законів Речі Посполитої опубліковано декрет президента від 18 листопада 1938 р. про відношення держави до Польської автокефальної Православної церкви¹ (ПАПЦ). Декрет стверджував, що ПАПЦ «є незалежною від будь-якої позадержавної духовної, чи світської влади», і «користується у своєму внутрішньому житті цілковитою свободою управління в межах державного законодавства». Главою Церкви визнано митрополита, органом, що регулює церковні справи – Помісний собор, органом церковної влади – собор єпископів, виконавчим органом – Синод на чолі з митрополитом. Будь-яке переміщення на церковних посадах мало відбуватися лише за згодою Міністерства віросповідань і народної освіти. На єпископів накладався обов'язок складення присяги на вірність державі. Духовенство зобов'язувалося під час богослужінь відправляти молитву за Річ Посполиту та її президента. Зрештою, декрет регулював майнову ситуацію, залишаючи у володінні Православної церкви понад 52 200 га земельних угідь [DURP, 1938 : 1317].

Отже, Декрет опирав організацію церкви на засадах єдності митрополії, соборності, а також повній канонічній владі єпископів. Одночасно він задовольняв інтереси держави, забезпечуючи уряду широкі можливості втручання у православно-церковні справи.

Прийняті законодавчі акти без сумніву мали велике історичне значення для АПЦП. Вони поклали край організаційній тимчасовості в житті православ'я, остаточно легалізували його незалежність від закордонної церковної влади.

Декрет президента Речі Посполитої про відношення держави до АПЦП викликав сильну реакцію католицьких чинників, які вважали, що цей закон забезпечує ПАПЦ таку велику свободу і самостійність, що більших вона не мала навіть в царській Росії, де була панівною Церквою, а в деяких пунктах дає Православній церкві більші повноваження ніж Римсько-католицькій. [CAW, GISZ. 302.10.24. К. 23].

Зі свого боку українська громадськість теж була невдоволена. Українські посли висловлювали до декрету президента свої критичні зауваження. Зокрема, посол В. Целевич вказував, що цей закон піддає АПЦП ґвалтівній залежності від урядових чинників. А посол С. Скрипник вважав декрет некорисним для православ'я. [CAW, GISZ. 302.10.24. К. 61].

Та незважаючи на недоліки прийнятих законів, врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі мало дуже важливе значення. Польська Автокефальна Православна церква здобула законні підстави для існування.

Висновки. Отже, намагання вирішити проблеми, що стояли перед АПЦП, зокрема, врегулювання її правового статусу, українці покладали на Помісний собор. Але скликання

¹ Така назва почала вживатися після оприлюднення декрету Президента про відношення держави до Польської автокефальної Православної церкви 18 листопада 1938 року.

Собору не лежало в інтересах ні ієрархії, ні уряду. Тому, не зважаючи на обіцянки, він так і не відбувся. Але всі ті події, що передували скликанню Собору, стали каталізатором для активізації православних волинян, які дедалі активніше відстоювали права своєї Церкви.

Так, Польська держава врегулювала правовий статус Православної церкви, обминаючи Собор. Внутрішній статут та Декрет президента Речі Посполитої про відношення держави до ПАПЦ забезпечували державній владі повний контроль над внутрішніми справами православ'я. Незважаючи на недоліки, ці документи мали велике значення для ПАПЦ, вони узаконювали її існування в Польській державі і надалі могли б забезпечити певні умови для розвитку. Нові законні підстави існування ПАПЦ на практиці не встигли виявити своїх недоліків чи перспектив – з початком Другої світової війни Польща перестала існувати як незалежна держава, а Волинь було приєднано до Радянського Союзу.

Джерела та література:

- Борщевич, В.** (2000). *Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.)*: Монографія. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки. 254 с.
- Власовський, І.** (1975). *Нарис історії Української Православної Церкви*. Т. 4. Нью-Йорк: Бавнд Брук. 384 с.
- Давидюк, Р.** (2001). Волинське українське об'єднання та українізація церкви. Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. *Історичні науки*. Луцьк. № 11. С. 40–44.
- Давидюк, Р.** (2012). Трансформації українського національно-демократичного руху у Волинському воєводстві (30-і рр. ХХ ст.). *Слов'янський вісник : збірник наукових праць*. Рівне: РІС КСУ. Вип. 14. С. 28–31.
- Давидюк, Р. П.** (2016). *Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства* : Монографія. Львів; Рівне: Дятлик М. 704 с.
- ДАВО** – Державний архів Волинської області.
- ДАРО** – Державний архів Рівненської області.
- Дорошенко, Д.** (1940). *Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу*. Берлін: Нація в поході. 69 с.
- За Соборність.** (1933). *Товариство П. Могилы про сучасне положення в Православній Церкві в Польщі*. Ч. 7. С. 8–9.
- Іларіон, митрополит.** (1961). *Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра*. Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь». 397 с.
- Крамар, Ю.** (2001). Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Вип. 5. Історичні науки. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» ВДУ. С. 127–131.
- Крамар, Ю.** (2015). *Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя* : монографія. Луцьк : Вежа-Друк. 404 с.
- Купранець, О.** (1974). *Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939*. Рим: ОО Василіяни. 209 с.
- Кучерепа, М.** (2021). Правовий і майновий статус православної церкви у Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Слов'янський світ і Україна: Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постолювського*. Рівне: О. Зень. С. 184–198.
- Кучерепа, М.** (1992). Рух за українізацію православної церкви на Волині у 1920-х роках. *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи*. Луцьк. С. 123–125.
- Кучерепа, М.** (1999). Церковно-релігійне життя українського православного населення в Польщі (1921–1939). *Dzieje Podkarpacia*. Т. III. Krosno: Podkarpackie Towarzystwo Historyczne. S. 149–166.
- Кучерепа, М.** (2006). *Українська проблема в політиці II Речі Посполитої і в концепціях та діях українських політичних сил у міжвоєнний період. Україна – Польща: важкі питання*. Т. 10. Варшава. С. 155–190.
- Кучерепа, М., Давидюк, Р.** (2001). *Волинське українське об'єднання (1931–1939)*. Луцьк: Надстир'я. 418 с.
- Муха, М.** (1956). *Католицька акція проти Української Православної церкви. В обороні віри*. Ч. II. Торонто. 154 с.
- Панас, К.** (1992). *Історія Української Церкви*. Львів: Трансінтех. 160 с.
- Пащенко, В.** (1997). *Православ'я в новітній історії України*. Частина 1. Полтава: Б. в. 355 с.
- Правовое положение** (1931). *Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше*. Доклад I-му Поместному Собору Православной Церкви в Польше. (1931). Варшава: Синодальная типография. 80 с.

- Савчук, Б.** (1997). *За українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст.* Івано-Франківськ: Лілея НВ. 116 с.
- Стоколос, Н.** (1998). А. Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині. *Людина і світ*. № 2. С. 33–37.
- Стоколос, Н.** (1999). Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі. *Український історичний журнал*. № 4. С. 74–89.
- Українська а** (1931) Українська нива. 18 січ. С. 2.
- Українська б** (1931) Українська нива. 10 черв. С. 2.
- Українська с** (1931) Українська нива. 15 лип. С. 6
- Українська d** (1931) Українська нива. 30 жовт. С. 2.
- Українська е** (1931) Українська нива. 28 лист. С. 2.
- Українська f** (1931) Українська нива. 15 груд. С. 2.
- Церква** (1938) Церква і нарід. Ч. 13–14, 1–15 серп. С. 577.
- Церква** (1937) Церква і нарід. Ч. 6, 15 бер. С. 230.
- AAN** – Archiwum Akt Nowych w Warszawie.
- CAW, GISZ** – Centralne archiwum wojskowe w Warszawie, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych.
- Chojnowski, A.** (1979) *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 262 s.
- Dziennik** (1938) Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej (DURP). №103. 30 груд. 1938. poz. 597. S. 1545. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.
- DURP** (1938) 19 list, 1938, №88, poz.597, s.1317–1326 Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.
- Friszke, A.** (1988). Kościoły wschodnie w Drugiej Rzeczypospolitej. *Więź*. nr 7/8.
- Kęsik, J.** (1995). *Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981.* Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego. 216 s.
- Kołbuk, W.** (2013). *Cerkiew prawosławna w Polsce międzywojennej.* Lublin. 244 s.
- Langrod, J. S.** (1931). *O autokefaliji Prawosławnej w Polsce.* Warszawa: Instytut wydawniczy «Biblioteka polska». 170 s.
- Mędrzecki, W.** (1988). *Województwo wołyńskie: 1921–1939: elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych.* Wrocław – Warszawa : Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 202 s.
- Mironowicz, A.** (2018). Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej. *Elpis*. nr. 20. s/ 85–109. DOI: 10.15290/elpis.2018.20.10.
- Monografija** (1936). Monografija stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. (1936). Łuck. 152 s.
- Papierzyńska-Turek, M.** (1989). *Mędzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 484 s.
- Papierzyńska-Turek, M.** (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926.* Kraków: Wyd-wo literackie. 481 s.
- Stawecki, P.** (1969) *Następcy Komendanta: Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939.* Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej. 322 s.
- Stegner, T.** (2020). *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej.* Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. *Prace Historyczne*. 147. Z. 4. S. 781–796. DOI:10.4467/20844069PH.20.043.12497.
- Torzecki, R.** (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929.* Kraków: Wydawnictwo Literackie. 468 s.
- Torzecki, R.** (1989). *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej.* Warszawa: Książka i wiedza. 347 s.
- Wyczawski, H. E.** (1981). *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej. Kościół w II Rzeczypospolitej. Praca zbiorowa pod red. Z. Zielińskiego, St. Wilka.* Lublin: Wyd-wo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 253 s.
- Wiadomości** (1929) *Wiadomości Ukraińskie*. 1929. 30 груд. S. 1.

Inna Yu. Neroda

Volyn National University of Lesya Ukrainka
Postgraduate student (Ukraine)

The Struggle for the Convocation of the Local Council of the Autocephalous Orthodox Church in Poland in the Second Half of the 20–30s of the 20th Century

Abstract. The purpose of the article is to observe the peculiarities of the process of the struggle for the convocation of the Local Council of the Autocephalous Orthodox Church in Poland

(AOCP) in the second half of the 20–30s of the 20th century, the purpose of which was to regulate its legal and property status. The author analyzed archival documents, materials of the periodical press and publications of that time in which the problems related to the convening of the Local Council of the Autocephalous Orthodox Church in Poland are highlighted. **Research methodology.** The principles of historicism, objectivity, systematicity and interdisciplinary approach were the methodological basis of the article. General scientific, special-historical and interdisciplinary methods were applied. Each of them was effective in a specific situation and made it possible to reconstruct the processes of the convening of the Local Council of the Autocephalous Orthodox Church in Poland objectively. **The scientific novelty** of the work is based on the fact that the author found out the peculiarities of struggle for the convening of the Local Council of the Autocephalous Orthodox Church in Poland in the process of analysis of archival documents and periodical press materials of the studied period. The research is based on new source material, which is being introduced into scientific use for the first time. In contrast to previous works, devoted to this topic, the dynamics of changes in the religious policy of both the Polish state and the Roman Catholic Church in relation to the Orthodox Church are more clearly revealed in the article. **Conclusions.** After the proclamation of autocephaly, the Orthodox Church in Poland needed regulation of its legal status and internal reorganization. Solving these problems was very important to ensure the church and religious needs of the Orthodox community. A number of problems were faced before Orthodoxy. Their solution was depended on the Polish government, the Orthodox hierarchy and religious followers. The interweaving of the interests of these three main factors directed the process of organizational and legal formation of the Autocephalous Orthodox Church in Poland. Ukrainian ambassadors and senators became active in protecting the interests of the Orthodox Church in Poland at the end of the 20–30s of the XX century. They demand to satisfy the needs of the Ukrainian Orthodox people from the stands of the Diet and the Senate in front of church and secular authorities. Created in 1931, the Volyn Ukrainian Union (VUU) and the Association named after Metropolitan Peter Mohyla sought the convening of the Local Council of the Orthodox Church in Poland, which was supposed to regulate its legal and property status. However, on the way to the convocation of the Council, there were obstacles from the Orthodox hierarchy and the Polish government. It never happened but constant pre-conciliar preparations became an impact for the activation of Orthodox followers who asserted the rights of their Church.

Key words: autocephaly, Volyn Ukrainian Union, Volyn, hierarchy, the Local Council, Orthodox Church and Association named after Metropolitan Peter Mohyla.

References:

- Borshchevych, V.** (2000). *Ukrainske tserkovne vidrodzhennia na Volyni (20–40-vi rr. XX st.): Monohrafiia*. [Ukrainian church revival in Volyn (20-40s of the XX century).] Lutsk: Red.-vyd. viddil «Vezha» Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. 254 s. [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I.** (1975). *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy*. [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. (Vol. 4). Niu-York: Bavnd Bruk. 384 s. [in Ukrainian].
- Davydiuk, R.** (2001). Volynske ukrainske obiednannia ta ukrainizatsiia tserkvy. [Volyn Ukrainian unification and Ukrainianization of the church.] *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of the Volyn State University named after Lesya Ukrainka. Historical sciences*. Lutsk. № 11. S. 40–44. [in Ukrainian].
- Davydiuk, R.** (2012). Transformatsii ukrainskoho natsionalno-demokratychnoho rukhu u Volynskomu voievodstvi (30-i rr. XX st.). [Transformations of the Ukrainian national-democratic movement in the Volyn Voivodeship (30s of the XX century)]. *Slovianskyi visnyk : zbirnyk naukovykh prats – Slavic bulletin: a collection of scientific works*. Rivne : RIS KSU. Vyp. 14. S. 28–31. [in Ukrainian].
- Davydiuk, R.** (2016). *Ukrainska politychna emihratsiia v Polshchi: sklad, struktura, hromadsko-politychni praktyky na terytorii Volynskoho voievodstva : monohrafiia*. [Ukrainian political emigration in Poland: composition, structure, social and political practices on the territory of the Volyn Voivodeship.] Lviv; Rivne : Diatlyk M. 704 s. [in Ukrainian].
- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archive of the Volyn Region]. [in Ukrainian].
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoj oblasti. [State Archive of the Rivne Region.]. [in Ukrainian].
- Doroshenko D.** (1940). *Pravoslavna Tserkva v mynulomu y suchasnomu zhytti ukrainskoho narodu*. [The Orthodox Church in the past and present life of the Ukrainian people] Berlin: Natsiia v pokhodi. 69 s. [in Ukrainian].
- Za Sobornist** (1933). *Tovarystvo P. Mohyly pro suchasne polozhennia v Pravoslavnii Tserkvi v Polshchi*. [P. Mohyla's Society about the current situation in the Orthodox Church in Poland]. *Za Sobornist – For unity*. (Vol. 7.) S. 8–9. [in Ukrainian].
- Illarion, mytropolyt.** (1961). *Fortetsia pravoslaviia na Volyni Sviata Pochaivska Lavra*. [The fortress of Orthodoxy in Volyn, the Holy Pochaiv Lavra.] Vinnipeh: Nakladom Vydavnychoi Komisii pry Tovarystvi «Volyn». 397 s. [in Ukrainian].

- Kobryn, M.** (1935) *Pro movu bohosluzhinnia: Doklad 5-y komisii Peredsobornoho zibrannia*. [About the language of the liturgy: Report of the 5th Commission of the Pre-Conciliar Assembly]. Lutsk: Ukrainska nyva. 123 s. [in Ukrainian].
- Kramar, Yu.** (2001). Aktsiia okatolychennia ukrainsiv Volyni 1938 roku: prychny, khid ta naslidky. [Action of Catholicizing Ukrainians in Volyn in 1938: causes, course and consequences.]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific Bulletin of the Volyn State University of Lesya Ukrainka. Historical sciences*. Vol. 5. Lutsk: Red.-vyd. viddil «Vezha» VDU. S. 127–131. [in Ukrainian].
- Kramar, Yu.** (2015). *Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia : monohrafiia*. [Western Volyn 1921–1939: national, cultural and religious life]. Lutsk : Vezha-Druk. 404 s. [in Ukrainian].
- Kupranets, O.** (1974). *Pravoslavna tserkva u mizhvoienii Polshchi 1918–1939*. [The Orthodox Church in interwar Poland 1918–1939]. Rym: OO Vasyliiany. 209 s. [in Ukrainian].
- Kucherepa, M.** (2021). Pravovyi i mainovyi status pravoslavnoi tserkvy u Polshchi u mizhvoiennyi period (1918–1939 rr.) [Legal and property status of the Orthodox Church in Poland in the interwar period (1918–1939)]. *Slovianskyi svit i Ukraina: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu rektora Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu, profesora Ruslana Postolovskoho – The Slavic world and Ukraine: A collection of scientific works in honor of the rector of the Rivne State Humanities University, Professor Ruslan Postolovsky*. Rivne: O. Zen. S. 184–198. [in Ukrainian].
- Kucherepa, M.** (1992). Rukh za ukrainizatsiiu pravoslavnoi tserkvy na Volyni u 1920-kh rokakh. [Movement for the Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn in the 1920s.]. *Mynule i suchasne Volyni. Kraieznavstvo: istoriia, zdobutky, perspektyvy – Past and present of Volyn. Local studies: history, achievements, prospects*. Lutsk. S. 123–125. [in Ukrainian].
- Kucherepa, M.** (2006). Ukrainska problema v politytsi II Rechi Pospolytoi i v kontseptsiiakh ta diiakh ukrainskykh politychnykh syl u mizhvoiennyi period. [The Ukrainian problem in the politics of the 2nd Polish Republic and in the concepts and actions of Ukrainian political forces in the interwar period]. *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia – Ukraine - Poland: difficult questions*. (Vol. 10.) Varshava. S. 155–190. [in Ukrainian].
- Kucherepa, M., & Davydiuk, R.** (2001). *Volynske ukrainske obiednannia (1931–1939)*. [Volyn Ukrainian Union (1931–1939)]. Lutsk: Nadstyria. 418 s. [in Ukrainian].
- Mukha, M.** (1956). *Katolytska aktsiia proty Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy. V oboroni viry*. [Catholic action against the Ukrainian Orthodox Church. In defense of faith]. Vol. 2. Toronto. 154 s. [in Ukrainian].
- Panas, K.** (1992). *Istoriia Ukrainskoi Tserkvy*. [History of the Ukrainian Church.]. Lviv: Transintekh. 160 s. [in Ukrainian].
- Pashchenko, V.** (1997). *Pravoslavia v novitnii istorii Ukrainy*. [Orthodoxy in the modern history of Ukraine]. (Vol. 1). Poltava: B. v. 355 s. [in Ukrainian].
- Pravovoe polozhenye** (1931). *Pravovoe polozhenye Sviatoi Avtokefalnoi Poravoslavnoi Tserkvy v Polshe. Doklad I-mu Pomestnomu Soboru Pravoslavnoi Tserkvy v Polshe*. [Legal status of the Holy Autocephalous Orthodox Church in Poland. Report to the First Local Council of the Orthodox Church in Poland]. Varshava: Synodalnaia typohrafiia. 80 s. [in Russian].
- Savchuk, B.** (1997) *Za ukrainsku tserkvu. Natsionalno-tserkovnyi rukh na Volyni u 20–30-ti roky XX st.* [For the Ukrainian church. The national-church movement in Volyn in the 20s and 30s of the 20th century]. Ivano-Frankivsk: Lileia NV. 116 s. [in Ukrainian].
- Stokolos, N.** (1998). A. Richynskiy i borotba za ukrainizatsiiu Pravoslavnoi tserkvy na Volyni. [A. Richynskiy and the struggle for the Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn.]. *Liudyna i svit – Human and world*. 2. S. 33–37. [in Ukrainian].
- Stokolos, N.** (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi. [Neo-Unia as an experiment of Eastern policy of the Vatican in Poland.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical Journal*. 4. S. 74–89. [in Ukrainian].
- Ukrainska a** (1931). *Ukrainska nyva – Ukrainian field*, 18 sichnia. C. 2. [in Ukrainian].
- Ukrainska b** (1931). *Ukrainska nyva – Ukrainian field*. 10 chervnia. C. 2. [in Ukrainian].
- Ukrainska c** (1931). *Ukrainska nyva – Ukrainian field*. 15 lystopada. C. 6. [in Ukrainian].
- Ukrainska d** (1931). *Ukrainska nyva – Ukrainian field*. 30 zhovtnia. C. 2. [in Ukrainian].
- Ukrainska e** (1931). *Ukrainska nyva – Ukrainian field*. 28 lystopada. C. 2. [in Ukrainian].
- Ukrainska f** (1931). *Ukrainska nyva – Ukrainian field*. 15 hrudnia. C. 2. [in Ukrainian].
- Tserkva** (1938). *Tserkva i narid – Church and nation*. (Vol. 13–14), 1–15 serpnia. S. 577. [in Ukrainian].
- Tserkva** (1937). *Tserkva i narid – Church and nation* (Vol. 6), 15 bereznia. S. 230. [in Ukrainian].
- AAN** – Archiwum Akt Nowych w Warszawie. [Archives of New Files in Warsaw]. [in Polish].
- CAW, GISZ** – Centralne archiwum wojskowe w Warszawie, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych. [Central Military Archives in Warsaw, General Inspectorate of the Armed Forces]. [in Polish].

-
- Chojnowski, A.** (1979) *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. [Concepts of the national policy of Polish governments (1921–1939)]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 262 s. [in Polish].
- DURP – Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej** (1938). [Journal of Laws of the Republic of Poland]. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego* [Regulation of the Council of Ministers of December 10, 1938 on the recognition of the Internal Statute of the Polish Autocephalous Orthodox Church.]. 103. 30 grudnia. poz. 597. S. 1545. [in Polish].
- DURP** (1938). *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. [Decree of the President of the Republic of Poland of November 18, 1938 on the attitude of the State to the Polish Autocephalous Orthodox Church]. 88. 19 listopada. poz. 597, s. 1317–1326. [in Polish].
- Friszke, A.** (1988). *Kościół wschodnie w Drugiej Rzeczypospolitej*. [Eastern Churches in the Second Polish Republic]. Więż. nr 7/8. [in Polish].
- Kęsik, J.** (1995). *Zaufany Komendant: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*. [The Trusted Commandant: The Political Biography of Jan Henryk Yuzevskyi (1892–1981)]. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego. 216 s. [in Polish].
- Kołbuk, W.** (2013). *Cerkiew prawosławna w Polsce międzywojennej*. [The Orthodox Church in interwar Poland]. Lublin. 244 s. [in Polish].
- Langrod, J.** (1931). *O autokiefaliji Prawosławnej w Polsce*. [About the Orthodox autocephaly in Poland]. Warszawa: Instytut wydawniczy «Biblioteka polska» 170 s. [in Polish].
- Mędrzecki, W.** (1988). *Województwo wołyńskie: 1921–1939: elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. [Volyn Voivodeship (1921–1939): elements of civilization, social and political transformations]. Wrocław – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 202 s. [in Polish].
- Mironowicz, A.** (2018). *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej*. [The Orthodox Church, 2nd Polish Republic]. *Elpis*. (20). 85–109. DOI: 10.15290/elpis.2018.20.10. [in Polish].
- Monografia** (1936). *Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim*. [A monograph on religious relations in the Volyn voivodship.] Łuck. 152 s. [in Polish].
- Papierzyńska-Turek, M.** (1989). *Mędzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939*. [Between tradition and reality. The state towards the Orthodox Church (1918–1939)]. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 484 s. [in Polish].
- Papierzyńska-Turek, M.** (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. [The Ukrainian case in the Second Polish Republic (1922–1926)]. Kraków: Wyd-wo literackie. 481 s. [in Polish].
- Stawecki, P.** (1969) *Następcy Komendanta: Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*. [The Commander's Successors: The Army and the Internal Policy of the Second Polish Republic (1935–1939)]. Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej. 322 s. [in Polish].
- Stegner, T.** (2020). *Wyznania – państwo – naród w II Rzeczypospolitej*. [Religions - state - nation in the Second Polish Republic]. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne – Scientific journals of the Jagiellonian University. Historical works*. 147. Z. 4. S. 781–796. DOI:10.4467/20844069PH.20.043.12497. [in Polish].
- Torzecki, R.** (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. [The Ukrainian question in Poland (1923–1929)]. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 468 s. [in Polish].
- Torzecki, R.** (1989). *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. [Poles and Ukrainians: the Ukrainian issue during World War II in the territory of the Second Polish Republic.]. Warszawa: Książka i wiedza. 347 s. [in Polish].
- Wyczawski, H.** (1981). *Cerkiew Prawosławna w II Rzeczypospolitej*. [The Orthodox Church in the Second Polish Republic]. *Kościół w II Rzeczypospolitej: praca zbiorowa – [The Church in the Second Polish Republic: collective work]*. (Ed. Z. Zieliński, St. Wilk). Lublin: Wyd-wo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 253 s. [in Polish].
- Wiadomości** (1929). *Wiadomości Ukraińskie – Ukrainian news*. 30 grudnia. S. 1. [in Polish].

Статтю надіслано до редколегії 12.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.08.2022 р.

Станіслав Чумак

Військова академія

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: Stanislav-258@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5160-5048>

Становлення Генерального штабу РСЧА як основного планувального та організувального центру Верховного Головнокомандування у Другій світовій війні

Анотація. Метою статті є аналіз процесу становлення Генерального штабу як основного планувального та організувального центру, та водночас органу оперативного керівництва Верховного Головнокомандування в ході Другої світової війни, зокрема, на основі дослідження документів та матеріалів, опублікованих в серії збірників «Руський Архів. Червона серія». **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з методами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що автор використовує ще практично невідомі дослідникам матеріали збірників «Руський Архів. Червона серія», які містять унікальні документи, що демонструють процес становлення та діяльність Генерального штабу РСЧА, систему збору даних та оцінки обстановки, планування операцій, їх підготовки та ведення. **Висновки.** Аналіз документів збірників дає можливість сформулювати чітке уявлення про особливості становлення та роботи Генерального штабу. Про те, як з кожним місяцем удосконалювався процес отримання інформації, її обробка, аналіз та як вироблявся ритм роботи, продиктований війною. Свідченням цього є постійне підвищення його ролі в розробці планів кампаній, стратегічних та фронтових операцій, підготовці та використанні резервів, координація зусиль груп фронтів. Значною була роль Генштабу вже у підготовці та плануванні контрудару, а потім і контрнаступу під Москвою. Особливе значення мало своєчасне створення резервних армій, – збереження таємниці зосередження їх у важливих районах, організація взаємодії між фронтами. Саме це, як видно зі змісту документів, і зумів належно організувати Генштаб. Та водночас через припущені Верховним Головнокомандуванням Червоної Армії серйозні прорахунки сповна реалізувати досягнуті результати не вдалося, а загальний наступ на всіх стратегічних напрямках був через це приречений на невдачу.

Ключові слова: Генеральний штаб РСЧА, Ставка Верховного Головнокомандування, Наркомат оборони, радянські штаби.

Постановка проблеми. Хід та результат не лише окремих операцій, кампаній, а й усієї війни залежали від стратегічних рішень та ефективної діяльності вищого стратегічного командування. Тому об'єктивний аналіз матеріалів, що висвітлюють процес становлення та діяльності Генерального штабу, процес прийняття стратегічних рішень дає можливість зрозуміти як залежали успіхи наступальних чи оборонних операцій від того, наскільки якісно здійснювалося управління радянськими збройними силами військово-політичним керівництвом. А також, як відбувалася взаємодія Ставки Верховного Головнокомандування та Генерального штабу. Саме в документах та матеріалах, опублікованих у серії збірників «Руський Архів. Червона серія» відображено роботу Генерального штабу як основного планувального та організувального центру.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У радянській історіографії є доволі значна кількість публікацій, що відтворюють діяльність Генерального штабу в роки війни. Але ця тема залишається повністю не розкритою, а низка важливих моментів – зовсім не висвітленою [Великая Отечественная война, 1995]. Адже лише невелику кількість документів знаходимо в мемуарах Г. Жукова [Жуков Г. К., 1992] та А. Василевського [Василевський А. М., 1988]. Деякі згадуються в збірнику, що був засекреченим до початку 1990-х років – «Сборник документов Головнокомандования за период Великой отечественной войны», 1968 р. Окремі документи наводять у публікаціях, виданих вже після розпаду СРСР, наприклад, праця В. Данилова «Ставка ВГК. 1941–1945», а також нарис А. Атрохова «Особливості організації управління та зв'язку в роки Великої вітчизняної війни», 2004 р.

Мета статті. Метою статті є дослідження складного процесу становлення та еволюції діяльності Генерального штабу, а також його взаємодії з іншими органами вищого стратегічного керівництва, за матеріалами серії збірників «Руський Архів. Червона серія».

Виклад основного матеріалу. Документи серії збірників «Руський Архів. Червона серія» дають можливість простежити те, як Генеральний штаб поступово стає головним робочим органом Ставки Головнокомандування.

Війна як особливий стан суспільства об'єктивно вимагала посилення централізації влади, зміцнення суворого порядку та дисципліни, рішучого попередження антисуспільних явищ. Укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови та розпорядження ДКО, вирoki військових трибуналів, що приймалися у руслі виконання їх вимог, знайшли відображення і в чисельних наказах наркомун оборони [Сборник документов Верховного Главногокомандования за период Великой Отечественной войны, 1968 : 59].

Слід спеціально підкреслити, що в багатьох із них простежується спроба Й. Сталіна перекласти провину та відповідальність за поразки, прорахунки та помилки на інших, жорстко карати їх за провини, яких немає. Про це свідчить цілий ряд каральних наказів про вирoki генералам, а також накази, в яких йшлося про репресії та утиски по відношенню до родин тих, хто з військовослужбовців здався в полон [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т. 23 : 37–38].

Звертають на себе увагу й ті, які носили відверто аморальний характер, як наприклад, наказ про знищення населених пунктів у прифронтовій смузі. Адже його виконання наносило шкоду не стільки загарбникам, як місцевому населенню – насамперед жінкам, дітям, людям похилого віку. Фактично вимоги цих наказів свідомо провокували жертви та страждання серед радянських громадян, які не з власної волі опинилися на окупованій території [Великая Отечественная война, 1995].

Водночас багато спеціальних томів, у яких представлено документи різних керівних інстанцій, переконливо свідчать, що після шоку перших поразок вже на початковому етапі війни вище радянське військово-політичне керівництво зуміло порівняно швидко налагодити міцне та безперервне управління всіма державними військовими та економічними структурами, яке з кожним місяцем удосконалювалось, підвищувалась його ефективність.

Основним оперативним, робочим органом Ставки вже з перших днів війни логічно повинен був стати Генеральний штаб РСЧА. Проте документи збірників вказують на той неспростовний факт, що Й. Сталін на початку війни відверто недооцінював його значення для керівництва фронтами, практично не спирався на нього, систематично направляючи його відповідальних працівників на фронт, сподіваючись саме в такий спосіб спинити наступ противника. Це, однак, в більшості випадків себе не виправдовувало, лише призводило до того, що у відповідальні моменти вироблення і прийняття важливих рішень орган управління армією лишався недієздатним. Це в певній мірі і сприяло такому ненормальному стану речей, що практично до осені 1942 року всі важливі рішення приймалися на найвищому рівні без участі Генштабу [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.23: 58-59].

Становлення Генерального штабу як основного планувального та організувального центру та водночас органу оперативного керівництва Верховного Головнокомандування відбувалося вже в ході війни. Положення про Генеральний штаб було розроблено у серпні 1941 році. В його структуру неодноразово вносились зміни, в результаті чого було затверджено такі основні управління: розвідувальне, облаштування оперативного тилу, військово-топографічне, будівництва укріплених районів, оперативне, шифрувальне.

Як видно з документів, поступово в роботі Генерального штабу центральне місце стали займати саме ті питання, якими він повинен був займатись, а саме: планування, підготовка та проведення стратегічних операцій. Їх задуми формувались за участю Ставки, начальника Генштабу, керівників його оперативного, розвідувального та ряду інших управлінь. Спочатку формувався загальний задум майбутньої стратегічної операції. На наступному етапі конкретизувалась її мета, завдання, стратегія ведення бойових дій. Генеральний штаб здійснював роботу по встановленню сил противника, уточненню характеру місцевості, оцінки оборонних можливостей, стану резервів. Виходячи з цього, визначались напрямки головного та допоміжного ударів, уточнювались потреби військ у матеріально-технічних засобах. [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.23: 40-42].

Після утвердження плану Верховним Головнокомандуючим, Генштаб оформляв директиви Ставки на проведення операцій. В час, який безпосередньо передував цьому у війська направлялися представники Ставки, які, як правило, мали завдання координувати дії декількох фронтів. В деяких випадках Генштаб контролював, як саме проведення операції командуванням, так і особливо організацію взаємодії різних родів військ, що довго було одним із найслабших елементів на оперативному і навіть тактичному рівні [Жуков Г.К., 1992: 24].

Документи свідчать, що у Генштабі здійснювалось узагальнення та оцінка поточної оперативної обстановки на фронтах. А результати отримував Верховний Головнокомандувач кілька разів протягом дня: перший раз – о 10-11 годині по телефону начальником оперативного управління Генштабу, другий раз – увечері в 16-17 годин також по телефону заступником начальника Генштабу, і вже вночі – з 22-23 годин відбувалась підсумкова доповідь за добу особисто начальником Генштабу та начальником оперативного управління із виїздом в Ставку.

Ця робота тривала досить довго. Іноді вона завершувалась вже о 4 – 5 годині ранку. Потім у Генштабі допрацьовувались питання, що виникали в Ставці, а чергова доба збору даних розпочиналася о сьомій годині ранку.

Інформація про зміни на фронтах негайно доповідалася Генштабом. Ставка тричі отримувала письмові бойові донесення: два з яких формувалися на інформації, переданій з Генштабу, а третє давало загальне уявлення про ситуацію на фронтах. Паралельно відбувалася робота із створення детальних карт по кожному фронту і одна карта, що відображала повну картину подій. Карти часто змінювались – загальна – раз у 5-6 днів – а фронтові – через 2-3 дні.

В процесі стратегічного планування воєнних операцій використовувався своєрідний метод. Кожна операція готувалася представниками Генштабу та Ставки. Свої попередні пропозиції вони представляли на розгляд Й. Сталіна, де часто брали участь керівники Генерального штабу. Для уточнення розрахунків у більшості випадків у Ставку прибували Г. Жуков та А. Василевський, а надалі й начальники головних управлінь Наркомату оборони та командувачі військами. [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.23: 44-46].

По факту прийняття рішення відбувалася підготовка плану операції. У Генштабі формувалися завдання фронтів, авіації, флотів, партизанських сил. Розглядалися питання щодо перегрупування військ, здійснювалася підготовка резервів. Також важливим було спланувати як саме будуть взаємодіяти війська та відбуватиметься їхнє матеріально-технічне та бойове забезпечення.

Завдання фронтам ставились, як у формі окремих розпоряджень так і розгорнутих директив. Їх передача відбувалася, в більшості випадків, по технічним каналам зв'язку. В деяких ситуаціях, щоб передати найбільш секретні з них, представникам Ставки доводилося особисто відправлятися на fronti. Часто Верховний Головнокомандувач особисто або від його імені начальник Генерального Штабу при переговорах по прямому проводу повідомляв необхідну інформацію [Василевський А.М., 1988:62].

З часом при обговоренні планів важливих операцій у Ставку почали викликатись командуючі фронтами. У присутності Верховного Головнокомандувача, начальника Генштабу, заступника Верховного Головнокомандуючого, а пізніше й деяких членів Державного комітету оборони здійснювався розгляд та обговорення підготовлених ними планів фронтових операцій, а також – внесення необхідних уточнень та визначення терміну початку операцій.

Проте, вже починаючи з осені 1942 року, розпочинаючи операцію Ставка Верховного Головнокомандування уважно стежила за її розвитком, а в разі створення кризових ситуацій та, коли виникала небезпека зриву поставлених завдань – активно втручалась у дії фронтового командування. Вся операція була під ретельним контролем Генштабу, Верховного Головнокомандувача та представниками Ставки на фронтах. У випадку відчутних невдач відбувалися значні кадрові перестановки. Винуватці дійсні, але й нерідко, уявні знімались з посад, переводились із значним пониженням, або й просто відчислялись в резерв. [Данилов В.Д., 1991:65]. Всього за роки війни Генштаб розробив понад 300 операцій фронтів, 50 з яких є стратегічними.

Діяльність Генерального штабу, його ефективність залежала від деяких чинників, а саме: достовірність отриманої інформації від розвідки; швидкість та своєчасність її отримання; наскільки повно дана інформація відображала події на фронтах. Тому одне з провідних видів діяльності Генштабу було організація та ведення розвідки. Чисельні документи свідчать, що на початковому етапі війни ця проблема стояла надзвичайно гостро. Радянські штаби часто не могли отримати достовірну розвідувальну інформацію, адже радянська агентурна розвідувальна мережа була активно атакована заходами німецького командування з дезінформування. Вимагала перебудови й сама система керівництва фронтовою розвідкою. В пошуках оптимальної організаційної структури на деякий час розвідувальне управління було навіть виведено зі складу Генштабу. Знову у ведення Генштабу воно було повернуто у квітні 1943 р. Саме це дало позитивні зрушення та забезпечило підвищення якості планування воєнних кампаній та операцій, а також сприяло втіленню в життя оперативно-стратегічних задумів та їх конкретних розробок. [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.23: 61-62].

Одним із важливих моментів роботи Генерального штабу протягом війни була штатно-організаційна діяльність. Цим, однак, займалось відразу декілька управлінь: організаційне, мобілізаційне та укомплектування військ. Як свідчить аналіз, представлених в збірках документів, при цьому в деякій мірі знову була повторена стара помилка – адже у серпні 1941 р. ці управління були виведені із складу Генштабу та передані у підпорядкування Народного комісаріату оборони. Та доволі швидко стало зрозуміло, що це порушило оперативність вирішення питань, пов'язаних із організаційною структурою військ та узгодження здійснюваних організаційних заходів із реальними обставинами. Тому наступного року, у квітні місяці, відбулося поновлення організаційного управління при Генштабі. Завдяки матеріалам, що містять документи збірників можна побачити, як проходила розробка та уточнення великих оперативних об'єднань всіх збройних сил. Значні організаційні зміни здійснювались у бронетанкових та механізованих військах, військах зв'язку. Всі вони спрямовувались, насамперед, на більш ефективне використання ударних з'єднань та об'єднань, на покращення управління ними у ході маневрених операцій, які поступово стали основним видом бойових дій.

Стратегічні резерви були головним засобом, який дозволяв Верховному Головнокомандуванню здійснювати неабиякий вплив на хід операцій, воєнних кампаній та повністю на хід війни. Їх створенню, постійно приділялась першорядна увага. Визначення загальної потреби у резервах було одним з важливих обов'язків Генштабу. А також визначення їх видів, строки постачання необхідного та порядок їх створення. Ефективність використання стратегічних резервів, які знаходились виключно у віданні Ставки, в значній мірі залежала від своєчасності та таємності їх перегрупування, чим також постійно займався Генеральний штаб. Цей бік його діяльності також знайшов доволі повне відображення у документах збірників [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.13: 24].

У віданні Генштабу знаходились і такі важливі питання, як будівництво укріплених районів, їх використання, а також створення польових оборонних рубежів, організація оперативного тилу, робота військово-топографічної та шифрувальної служб, військово-дипломатична діяльність. Взаємодія з союзниками теж займала важливе місце в порядку денному цього керуючого органу протягом війни.

Негативний вплив на роботу Генштабу здійснювала часта зміна його начальників. Як відомо за роки війни Генеральний Штаб по чергово очолювали: Г. Жуков – до 20 липня 1941 р., Б. Шапошников – до 11 травня 1942 р., О. Василевський – до 18 лютого 1945 р. і далі – А. Антонов, але особливо відчутною, надто в першій половині війни, була постійна ротація керівників основного його органу – оперативного управління. Адже за час від початку війни і до травня 1943 р. змінилось не мало і не багато ... (8!) начальників оперативного управління. Зрозуміло, що це вкрай негативно відбивалось на всіх сторонах його діяльності, а отже і на ході бойових дій [Атрохов А. В., 2004: 34].

Документи демонструють, що лише з осені 1943 р. було вироблено належний діловий стиль роботи оперативного управління, насамперед за такими критеріями як ритмічність, оперативність, обґрунтованість розроблюваних проектів та рішень. Усталились години представлення в Ставку зведених бойових донесень фронтів, зміст та порядок доповідей начальнику Генштабу, Верховному Головнокомандуванню.

Аналіз документів збірників демонструють, як саме змінювався характер роботи Генерального штабу, те, як з кожним місяцем удосконалився процес отримання інформації, її обробка, аналіз, як вироблявся той ритм роботи, який диктувався війною. Про це свідчить постійне підвищення його ролі в розробці планів кампаній, стратегічних та фронтових операцій, підготовці та використанні резервів, координація зусиль груп фронтів. Значною була роль Генштабу вже у підготовці та плануванні контрудару, а потім і контрнаступу під Москвою. Особливе значення мало своєчасне сформування резервних армій, – збереження таємниці зосередження їх у важливих районах, організація взаємодії між фронтами. Саме це, як видно із змісту документів, і зумів належно організувати Генштаб. Та водночас через припущені Верховним Головнокомандуванням Червоної Армії серйозні прорахунки сповна реалізувати досягнуті результати не вдалося, а загальний наступ на всіх стратегічних напрямках був через це приречений на невдачу.

Вивчення змісту документів та матеріалів збірників їх об'єктивний аналіз дозволяє стверджувати, що найвище радянське військово керівництво на початковому етапі війни не змогло організувати чітку роботу ні Генштабу, ні Ставки. Особливо яскраво це проявилось у недбалому ставленні до інформації, отриманої від розвідувальних служб, що доволі непогано працювали. Так, влітку 1942 року, за планом кампанії розробленим Генштабом за наказом Ставки ВГК, намічались наступальні операції на всіх стратегічних напрямках. Але, разом з тим, не враховувалися, а часто й просто ігнорувалися дуже важливі та достовірні дані розвідки, що свідчили про факт підготовки німцями головного удару на півдні. Німецьке

командування дуже вдало організувало досить правдоподібну операцію, метою якої була дезінформація радянських військ. Ця операція включала зімітовані перегруповання та переміщення військ, штабів та командних пунктів вермахту у московському напрямку, тоді як підготовка реальної операції стратегічного значення – велась на півдні. В результаті Генеральний штаб, згідно отриманих директив, забезпечував зосередження основних сил РСЧА на основній ділянці радянсько-німецького фронту, що було вагомим стратегічним прорахунком, оскільки Південно-Західний, Південний та Кримський фронти зазнали потрібних для відбиття ударів наступальних угруповань ворога і, як наслідок залишились без вкрай необхідних резервів та значних, як людських, так і ще в більшій мірі територіальних втрат [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.23: 65].

Лише поступово, як це добре проглядає із наведених документів, Генеральний штаб як найважливіший орган, через який здійснювалося керівництво всіма ланками Збройних Сил, набував належного досвіду і, що не менш важливо достатньої поваги до нього, як з боку Ставки, що добре проявилось вже під час планування низки стратегічних наступальних операцій, кінця 1942, – початку 1943 року, які корінним чином змінили хід Другої світової війни в цілому.

У вересні 1942 р. Генеральним штабом було розпочато розробку конкретного плану контрнаступу під Сталінградом. Для всебічного вивчення обстановки районів воєнних дій та уточнення важливих аспектів на Південно-Східний фронт відбув начальник Генштабу О. Василевський, а на Сталінградській – заступник Верховного Головнокомандувача, Г. Жуков. Показово, що разом з ними туди ж були направлені й групи досвідчених операторів Генштабу.

Це детально відображено у матеріалах збірників. Наведені в них документи переконливо свідчать, що саме завдяки їх наполегливій роботі по ходу підготовки операції радянському командуванню вдалося створити потужні і добре збалансовані ударні угруповання на напрямках головних ударів Сталінградського, Донського, Воронежського фронтів, до того ж, не маючи вагової переваги над ворогом в силах та військовому забезпеченні в районі межиріччя Волги і Дону.

Саме завдяки Генштабу Ставці ВГК вдалося успішно провести, забезпечити оперативне маскуванню зосередження ударних угруповань, визначити вдалий момент переходу військ в контрнаступ, організувати достатньо ефективну повітряну блокаду, оточеного в районі Сталінграду, противника.

У той же час, при плануванні та проведенні цієї вирішальної для долі війни стратегічної операції були припущені й вагомні прорахунки. Саме це, не приховуючи, нам демонструють матеріали збірників. Одним з таких прорахунків, було те, що не вдалося правильно визначити чисельність оточених в районі Сталінграду військ противника. Вона оцінювалась у 80-90 тис. осіб, а насправді в оточені було 330 тис. осіб. Як наслідок, спроба знищити оточене угруповання у короткі терміни не мала успіху, його ліквідація надмірно затяглася. Це призвело до того, що на початку лютого війська, які розвиваючи наступ на захід були вже на підступах до Харкова, підтримати їх було фактично нічим.

У ході подальших битв Генеральний штаб остаточно утвердився, як авторитетний професійний орган, здатний вирішувати складні завдання щодо, як планування матеріально-технічного забезпечення, так і оперативного проведення воєнних операцій. Як наслідок, його начальнику – О. Василевському було присвоєно звання генерала у 1943 році, а згодом маршала СРСР, що підтверджувало якісну діяльність цього органу. [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.13: 44].

На наступних етапах війни Генштаб здійснював все більш якісне планування операцій з урахуванням всього комплексу військово-політичних та економічних факторів, грамотно формувався напрямки діяльності, фокусування та зосередження провідних сил, а також нанесення основного удару. В процесі цього ним визначались угруповання військ оптимальної потужності і визначались все більш ефективні способи бойових дій, приймалися максимально дієві заходи, спрямовані на всебічне забезпечення фронтів всім необхідним та організації ефективного керівництва ними під час проведення динамічних наступальних операцій другої половини війни.

Так, до планування та матеріальної підготовки бойових дій на літо і осінь 1944 р. Генеральний штаб приступив значно раніше, ніж при підготовці кампаній попередніх років. Здійснювались ретельні оперативно-стратегічні розрахунки, з метою посилення фронтів, зосереджувались резерви, накопичувались матеріально-технічні засоби. Для досягнення раптовості літнього стратегічного наступу наприкінці травня 1944 р. Генштабом була направлена військам ретельно опрацьована директива, яка вимагала проведення цілого ряду необхідних заходів, що дозволило б ввести противника в оману стосовно справжніх планів радянського командування. Проведення цілої серії добре продуманих дезінформаційних і

маскувальних заходів не дозволила противнику своєчасно визначити напрямок вирішальних ударів Червоної Армії. Як наслідок, основні стратегічні резерви вермахту були зосереджені на південно-західній ділянці фронту і перебували там до розгортання потужного наступу радянських військ в Білорусії [Русский Архив: Великая Отечественная, 1997, Т.23:70].

В результаті вмілих дій всіх вищих ланок радянського військового керівництва літньо-осіння кампанія 1944 року стала однією з найрезультативніших у Другій світовій війні. В її ході були розгромлені основні стратегічні об'єднання противника, які перебували на радянсько-німецькому фронті. Була звільнена практично вся радянська територія, а також Румунія та Болгарія. Від ворога була очищена і значна частина Польщі, Чехословаччини, Угорщини.

Висновки. Так, вивчення документів збірників дозволяє простежити подекуди нелегкий процес становлення Генерального штабу, що остаточно утвердився, як авторитетний професійний орган, здатний вирішувати складні завдання щодо, як планування матеріально-технічного забезпечення, так і оперативного проведення стратегічних операцій, змін, які відбувалися на різних етапах війни у взаємодії Генерального штабу та Ставки, що посилювало колегіальний принцип прийняття важливих рішень та сприяло стратегічному управлінню.

Джерела та література:

Атрохов, А. В. (2004). Особливості організації управління та зв'язку в роки Великої Вітчизняної війни / А. В. Атрохов, О. І. Гуржій, О. Є. Лисенко, С. В. Сидоров. К.: Ін-т історії України НАН України/ 149 с.

Великая Отечественная война. (1995). Великая Отечественная война. Историография. М., 346 с.

Василевський, А. М. (1988). Дело всей жизни. М..

Данилов, В. Д. (1991). Ставка ВГК, 1941–1945. М..

Жуков, Г. К. (1992). Воспоминания и размышления: В 3 т. М. Т. 2.

Русский Архив: Великая Отечественная (1997). Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. М.: ТЕРРА, Т. 23 (12–1). Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. 1941 г. 328 с.

Русский Архив: Великая Отечественная (1997). Русский Архив: Великая Отечественная / под. общ. ред. В. А. Золотарева. М.: ТЕРРА, Т. 13 (2–2). Приказы народного комиссариата обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. 448 с.

Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны (1968). Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны В 4-х выпусках. М..

Stanislav I. Chumak

Military Academy

PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Establishment of the General Staff of the Russian Armed Forces as the Main Planning and Organizing Center of the Supreme Command in the World War II

Abstract. *The aim of the article is to analyze the process of formation of the General Staff as the main planning and organizing center and at the same time the operational management of the Supreme Command during World War II based on a study of documents and materials published in a series of collections "Russian Archives. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods of historicism, systematicity, scientificity and verification. The scientific novelty of the work is that the author uses still unknown to researchers, materials from the collections "Russian Archive. Red Series", which contain unique documents demonstrating the formation and operation of the General Staff of the RSCA, data collection and assessment system, planning operations, their preparation and management.*

Conclusions. *Analysis of the documents of the collections provides an opportunity to form a clear idea of the peculiarities of the formation and work of the General Staff. About how the process of obtaining information, its processing, analysis and how the rhythm of work dictated by the war was improved every month. Evidence of this is the constant increase in its role in the development of campaign plans, strategic and frontline operations, preparation and use of reserves, coordination of efforts of groups of fronts. The role of the General Staff was significant in the preparation and planning of the counterattack, and then the counteroffensive near Moscow. Of particular importance was the timely creation of reserve armies – the secrecy of their concentration in important areas, the organization of interaction between the fronts. This, as can be seen from the content of the documents, was able to properly organize the General Staff. At the same time, due to serious*

miscalculations made by the Supreme Command of the Red Army, the achieved results could not be fully realized, and the general offensive in all strategic directions was doomed to failure.

Key words: *General Staff of the Russian Armed Forces, Supreme Command, People's Commissariat of Defense, Soviet headquarters.*

References:

Atrokhov, A. V. (2004). *Osoblyvosti orhanizatsii upravlinnia ta zviazku v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny* [Peculiarities of the organization of management and communication during the Great Patriotic War] / A. V. Atrokhov, O. I. Hurzhii, O. Ye. Lysenko, S. V. Sydorov. K. : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 149 s. [in Ukrainian].

Velikaya Otechestvennaya vojna (1995). *Velikaya Otechestvennaya vojna. Istoriofografiya* [The Great Patriotic War. Historiography]. M., 346 s. [in Russian].

Vasilevs'kij, A. M. (1988). *Delo vsej zhizni* [Life's work]. M. [in Russian].

Danilov, V. D. (1991). *Stavka VGK, 1941–1945* [Headquarters of the Supreme High Command, 1941–1945]. M.. [in Russian].

Zhukov, G. K. (1992). *Vospominaniya i razmyshleniya: [Memories and reflections:] V 3 t. M., T.2.* [in Russian].

Russkij Arhiv: Velikaya Otechestvennaya (1997). *Russkij Arhiv: Velikaya Otechestvennaya* [Russian Archive: Great Patriotic War] / pod. obshch. red. V. A. Zolotareva. M. : TEPPA, T. 23 (12–1). *General'nyj shtab v gody Velykoj Otechestvennoj vojny* [General Staff during the Great Patriotic War. 1941]. 1941 g. 328 s. [in Russian].

Russkij Arhiv: Velikaya Otechestvennaya (1997). *Russkij Arhiv: Velikaya Otechestvennaya* [Russian Archive: Great Patriotic War] / pod. obshch. red. V. A. Zolotareva. M. : TEPPA, T. 13 (2–2). *Priказы narodnogo komissariata oborony SSSR 22 iyunya 1941 g. – 1942 g.* [Orders of the People's Commissariat of Defense of the USSR June 22, 1941 - 1942] 448 s. [in Russian].

Sbornik dokumentov Verhovnogo Glavnokomandovaniya za period Velykoj Otechestvennoj vojny (1968). *Sbornik dokumentov Verhovnogo Glavnokomandovaniya za period Velykoj Otechestvennoj vojny* [Collection of documents of the Supreme High Command for the period of the Great Patriotic War] V 4-h vypuskah. M.. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 10.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.08.2022 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94:930.2](477.83/.89)(092)«18/19»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-114-120>

Ірина Пятницькова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: ipiatnickova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

ResearcherID: https://www.researchgate.net/profile/Iryna_Piatnytskova2

Спогади Василя Нагірного як історичне джерело

Анотація. Метою статті є дослідження інформаційного потенціалу спогадів Василя Нагірного, на основі їх комплексного вивчення, відтворення історії їх формування, аналізу змісту та смислових конотацій. **Методологія дослідження** обумовлена специфікою роботи з его-документами та полягає у комплексному, взаємодоповнювальному використанні аналітико-синтетичного, історико-генетичного, історико-порівняльного, біографічного, хронологічного методів наукового пізнання. При роботі над проблемою дотримано принципів історизму, об'єктивності, комплексності, що дозволило всебічно розглянути обрану для дослідження проблему. **Наукова новизна роботи** полягає у комплексному дослідженні «Зі моїх спогадів» Василя Нагірного як історичного джерела. Визначення його інформаційного потенціалу, що виходить за межі висвітлення біографії та громадської діяльності автора і має теоретичне та практичне значення для дослідження історії України другої половини XIX – початку XX ст. **Висновки.** Аналіз джерела, на основі вказаного науково-дослідницького інструментарію, дозволив сформуувати та обґрунтувати ряд концептуальних положень щодо часу його створення, який визначається періодом 1914–1919 рр., визначити його інформаційний потенціал, що полягає у відтворенні життєвого шляху Василя Нагірного, його суспільно-громадських ініціатив, діяльності народоців та розвитку українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. на західноукраїнських землях, загальної суспільно-політичної ситуації в регіоні, дозволяє реконструювати окремі аспекти щодення та життя Львова в період Першої світової війни.

Ключові слова: Василь Нагірний, історія України другої половини XIX – початку XX ст., спогади.

Постановка проблеми. Василь Степанович Нагірний (1848–1921 рр.) належить до когорти діячів українського національного відродження, яких складно віднести до певного фаху чи напряму діяльності, які підкорюють своєю багатогранністю, активністю, бажанням бути корисним та змінювати світ на краще. В історії він відомий як архітектор, засновник кооперативних товариств, активний громадський діяч. В. Нагірний залишив по собі спомини «Зі моїх споминів», які є унікальним історичним джерелом, що мають великий інформаційний потенціал для дослідження його життя та діяльності, відтворення загального історичного тла доби автора. Водночас вони не були предметом спеціального наукового дослідження. Учені використовували джерело для вивчення біографії В. Нагірного, його громадської, кооперативної діяльності. Поза зором наукового поля залишався інформаційний потенціал «Зі моїх споминів», що виходить далеко за межі вказаних напрямів досліджень та здатен підвищити рівень об'єктивності у висвітленні різноманітних аспектів історії України другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. «Зі споминів» не досліджувалися як самоцінне історичне джерело. Окремі аспекти праці залучені науковцями до біографічних розвідок про В. Нагірного. Серед них праці дослідників кооперативного руху початку XX ст. І. Витановича, А. Жука [Витанович, 1964 : 88–93; Жук, 1913 : 52]. Оповідь про В. Нагірного як одного із представників галицької інтелігенції містить дослідження сучасного українського історика С. Пахолківа [Пахолків, 2014 : 380–382]. Своєю ґрунтовністю у висвітленні біографії автора та його родини вирізняються дослідження, підготовлені правнучкою В. Нагірного Х. Лев та дослідницею Н. Філевич «Нагірні, Леви: Історія родини», «100 церков Нагірних» [Лев, 2000 : 164; Лев, 2013 : 132]. У роботі також залучені дослідження методологічного характеру, які сприяли вибору науково-пошукового інструментарію. Серед них – праці американської дослідниці Дж. Уоллах та голландського історика Р. Деккера [Wallach, 2008 : 192; Dekker, 2002 : 13–37].

Дослідження побудовано на аналізі «Зі споминів» В. Нагірного. Водночас до нього залучені матеріали фонду Василя Нагірного Архіву діячів мистецтва та культури Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького, періодичного видання «Діло», в якому публікувався автор.

Метою статті є комплексне дослідження інформаційного потенціалу спогадів В. Нагірного, визначення кола історичних проблем, що розкриваються в джерелі.

Виклад основного матеріалу. «З моїх споминів» Василя Степановича Нагірного були опубліковані в 1935 р. у Львові, вже після його смерті. Їх виданням займався І. Витанович, він уклав вступне слово. У ньому дослідник вказував на те, що «З моїх споминів» В. Нагірний написав на прохання своєї доньки Софії, яка і надала їх для друку [Нагірний, 1935 : 5]. Хронологічно «З моїх споминів» охоплюють період від народження автора (у 1848 р.) і до січня 1919 р., тобто події, яка зазначена останньою у хронологічному відношенні. Точна дата їх написання не відома. Водночас, з огляду на зміст роботи, можна зробити припущення, що автор почав їх писати вже у 1914 р., оскільки неодноразово вживав слова «до тепер», вказував у дужках саме цей рік.

Матеріали «Зі моїх споминів» В. Нагірного можуть бути залучені до дослідження широкого кола проблем історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Передусім джерело розкриває біографічні дані В. Нагірного, які дають можливість відтворити процес його формування як видатного архітектора, кооператора, громадського діяча.

Спомини про дитинство, молоді роки, труднощі, пов'язані із періодом становлення, сповнені особливої емоційної рефлексії, яка не буде властивою описам подальших періодів життя та діяльності. Цей час автор передає дуже детально, з назвою всіх навчальних закладів, де він здобував освіту, характеристикою навчального процесу, викладацького складу.

Народився Василь Нагірний 11 січня 1848 р. у с. Гірне, поблизу м. Стрия, на Львівщині. Його батьки – Степан Нагірний та Анна Гриньовських – належали до середньо-заможних господарів. Через ранню смерть матері та створення його батьком нової родини В. Нагірний виховувався бабусею. Він у найменших деталях переповідає історії, які йому у дитинстві розповідала бабуся, про життя своєї родини та інших селян за часів кріпацтва. На нього (дитину) це справило велике враження, автор зазначає, що не може забути їх, будучи вже сам похилого віку. За його словами, саме ці історії визначили напрям його подальшого життя, сформувавши стійкі почуття поваги та співчуття до селянства [Нагірний, 1935 : 9–10].

Його доля була досить типовою для українського сільського хлопчика Галичини другої половини ХІХ ст. З певною іронією дорослої людини він описує чотирирічне навчання в місцевій дяківській школі, в якій єдиною книгою був «Буквар», а певним заохоченням за гарне навчання (з третього року навчання) могли стати запитання читати псалтир при небіжчиках, оскільки це гарантувало участь у поминальному частуванні [Нагірний, 1935 : 10].

У 1859 р. батько відвіз В. Нагірного до народної школи в м. Стрий. Сам автор вказує, що це сталося через те, що він вивихнув ногу і її вирішили не вправляти, щоб у майбутньому його не забрали до війська, натомість порадили батькові здати сина до народної школи [Нагірний, 1935 : 14]. Навчання там тривало чотири роки. Після сільської школи його було зараховано відразу до другого класу. Прикметним є те, що з усього трирічного навчання В. Нагірний переважно згадує постійне побиття вчителями її учнів у «виховних цілях». І лише декількома реченнями описує вивчення німецької та запровадження викладання предметів українською мовою.

Після закінчення народної школи, він був переведений до дворічної реальної. Очевидно, що тут дійсно мав можливість навчатися, а не лише виховуватися шляхом постійного страху перед побиттям. Про це свідчить детальний опис саме навчального процесу [Нагірний, 1935 : 18].

Коли В. Нагірний навчався в першому класі реальної школи, померли його бабуся та батько, і він мусив сам заробляти на своє існування лекціями, які були «дуже лихо платні» [Нагірний, 1935 : 19]. Найяскравіший спомин цього періоду для автора пов'язаний з тим, коли він зміг досхочу наїстися хліба [Нагірний, 1935 : 20].

У 1866 р. В. Нагірний приїздить до Львова для продовження навчання. Для того, щоб мати хоч якийсь прихисток, він вступив до бурси «Народного дому». Проте, зрозумівши, що не здобує тут освіти, через півтора місяці перебування перейшов до дворічних педагогічних курсів («препаранди»), які також діяли при «Народному Домі». Після закінчення першого року навчання на учительських курсах він перевівся до четвертого класу реальної школи, що була в приміщенні львівської ратуші. Закінчивши її, В. Нагірний вступив до Технічної академії у Львові [Нагірний, 1935 : 25–26]. Роки навчання у Львові стали складним випробуванням для юнака, адже відчував постійний голод та нужду, які очевидно були на скільки тяжкими, що і в дорослому житті він не міг їх забути: «була крайня біда, одначе охота до науки поборювала все лихо» [Нагірний, 1935 : 26].

Після закінчення першого курсу академії В. Нагірний планував поїхати до м. Цюрих, для продовження навчання. Автор споминів не розповідає, чому саме це місто обрав для подальшого навчання. Він дізнався про існування стипендії ім. Блашкевича, яку надавала рада «Народного дому», та планував її здобути. Але йому відмовив представник ради Василь Ковальський, зрештою сказавши: « як не має удержання, то й хай сидить дома». «Я відійшов зі сльозами в очах», – пише В. Нагірний [Нагірний, 1935 : 27].

Проте ця відмова не зупинила його. У жовтні 1871 р. поїхав до Швейцарії на кошти, зібрані з приватних лекцій. В. Нагірний записався до підготовчого курсу політехніки, а в 1872 р. перейшов на відділ будівництва, який закінчив у 187_ р., здобувши фах інженера-архітектора [Архів діячів мистецтва та культури ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького. Ф. Наг-Лев. Арх. ЛНГМ – 1687. Арк. 1]. До 1882 р. він працював у приватних та урядових будівельних установах м. Цюрих.

В. Нагірний виклав свої спостереження щодо швейцарців та їх повсякденного життя. Він характеризував їх як дуже працьовитих та демократичних людей. Найбільше вражала політична культура населення, демократичний характер виборчого права: «коли я бачив ці вибори, тиснулися мені до очей сльози, як порівняв їх з виборами в нас, де горожанина нашої землі трактується мов худобу; та, на жаль, цей горожанин позваляє на те. Та чи діжду я того, коли й наша кратна, позбудеться непрошених опікунів і так устроїться, як ця маленька Швейцарія» [Нагірний, 1935 : 34].

У 1882 р. В. Нагірний вирішив повернутися до м. Львова. Автор не розкриває причин свого повернення, але це було досить зважене рішення з огляду на те, що він детально спланував маршрут своєї поїздки [Нагірний, 1935 : 34].

Львівський період споминів виглядає, порівняно з попереднім описом, досить спорадичним, він вже не має такого ступеня емоційної рефлексії. До того ж, описуючи один із основних напрямів своєї діяльності, а саме архітектурний, В. Нагірний обмежився лише згадкою про заснування архітектурного бюро та про поїздки в Київ, де мав змогу ознайомитися з архітектурою міста. Достатньо мало уваги автор джерела відвів і сепараціям приватної сфери. Лише констатує, що в листопаді 1884 р. одружився з Марією, дочкою отця Євгена Дудкевича. У шлюбі у них народилося четверо дітей: син Євгеній, майбутній архітектор; Євстахій – випускник Торгівельної академії; Анна – дружина судді Сафата Рубиновича; Софія, яка була студенткою 4 курсу філософського факультету Львівського університету [Нагірний, 1935 : 39].

Описуючи львівський період, В. Нагірний зосереджує основну увагу на висвітленні своїх громадських ініціатив та розкриває процес їх впровадження в життя. Варто зазначити, що долучатися до громадських об'єднань він почав ще у Швейцарії. У період свого навчання В. Нагірний входив до товариства «Польська молодь», «Руський кружок». Сам він виступив з ініціативою створення безпартійного слов'янського товариства «Славія». Товариство об'єднувало молодих людей, які співчували соціалістичним ідеям і ставили за мету підтримувати дружні відносини серед його членів та поширювати інформацію про історію, культуру своїх народів. Його практична діяльність була спрямована на проведення публічних лекцій, дискусій, співів, декламацій слов'янськими мовами. При товаристві навіть засновано хор. Сам В. Нагірний проводив лекції, присвячені українським традиційним та релігійним звичаям, Т. Г. Шевченку та його впливу на українське національне відродження.

Досягненням діяльності «Славії» він вважав популяризацію інформації про Україну та українців: «Треба додати, що швейцарці, не виключаючи навіть професорів університету й політехніки, не мали поняття про те, що існують на світі Божім якісь русини. Мої відчити були для них великою новиною» [Лев, 2000 : 76–77].

Можна зробити припущення, що саме у Швейцарії знайомиться із соціалістичними поглядами. Очевидно, що в цей час він захоплюється і кооперацією, яка розвивалась у Швейцарії з середини XIX ст.

Здобуті знання та досвід за кордом, В. Нагірний намагався реалізувати вже у Львові. Одним із перших його напрямів громадської діяльності стає організація кооперативів. Він був переконаний, що залучення українства до підприємницької діяльності здатне сприяти не лише його економічному посиленню, а й збільшенню політичного впливу. Кооперативи розглядалися В. Нагірним, як один із способів залучення українців до підприємницької діяльності, підвищення економічної ефективності їх господарств, шляхом взаємодопомоги. Свої погляди виклав у статті «Як люди собі у нужді допомагають», що була опублікована у часописі «Діло» [Нагірний, 1882 : 77–81].

Після цього його запросили до участі в нарадах торговельного комітету при Товаристві ім. М. Качковського та попросили написати статут для окремого товариства, яке отримало назву «Народна торгівля». Саме з цього почалася його практична кооперативна діяльність. У споминах Василь Степанович описує той скепсис, з яким він зустрічався на початку заснування товариства [Нагірний, 1935 : 35–36]. Далі споживчий кооператив став не лише одним із перших в

регіоні, а й найуспішнішим, який мав розгалужену мережу. Його діяльність продовжувалася до 1939 р., коли воно націоналізувалося радянською владою [Витанович, 1964 : 88–93].

Велику увагу В. Нагірний присвячує у своїх споминах процесу заснування товариства взаємного кредитування «Дністер», яке потім стало фінансово успішним кооперативним банком. Автор детально розкриває всі труднощі, з якими він зіштовхнувся під час його заснування. Підготовка до відкриття товариства розпочалася у 1884 р. і тривала до 1896 р. Причинами такої тривалої роботи було те, що товариство мало постати як українське, а австрійська влада, місцеве польське керівництво не ставилися до подібних ініціатив прихильно. Не всі народовці підтримували кооперативні ініціативи В. Нагірного. Зокрема, О. Огоновський охрестив цю справу «ідеєю фікс Нагірного». Великих зусиль автору споминів вартувало зібрати необхідні для затвердження статуту підписи, а ще більших – необхідні кошти для формування основного капіталу. За визначенням В. Нагірного, лише започаткована з 1890 р. політика «нової ери» зробила можливим відкриття товариства [Нагірний, 1935 : 44–45].

Зазнавши труднощів на шляху здобуття освіти, В. Нагірний намагався спростити цей шлях для інших, особливо для української молоді, яка не мала матеріальних можливостей для отримання певного фаху. У «Зі своїх споминів» автор перераховує цілий ряд подібних ініціатив, замовчуючи їх важливе значення в розвитку української молоді регіону. Серед них – товариство руських ремісників «Зоря», яке виникло у 1884 р. Його діяльність спрямовувалася на координацію та співпрацю між ремісниками та торгівцями, організацію культурно-просвітницької роботи, надання освіти молоді. Поступово товариство переросло в розгалужену мережу подібних об'єднань, що діяли на Галичині до Другої світової війни [Пахолків, 2014 : 382].

У споминах відтворено також ініціативу В. Нагірного з організації пожежних товариств. На це його надихнув досвід швейцарців. Він почав інформаційну діяльність з метою створення подібних товариств серед сільської молоді. В. Нагірний опублікував відповідну статтю у журналі «Батьківщина» (1886 р.), підготував друком статут пожежного товариства та poradник з того, як його засновувати. Він організував товариство «Огневої сторожі» в громаді Рудно, коло Львова, а також ще декілька подібних об'єднань.

Описуючи свою роботу над цим проектом, В. Нагірний розповідає про один інцидент, який яскраво демонструє політичну ситуацію у регіоні та ставлення влади до ініціатив представників української громади. На прохання Альфреда Збурського, директора Краєвого Банку і начальника «Стражи охотничей» В. Нагірний дозволив перекласти розроблений ним статут польською мовою. Після чого намісництво ухвалювало статут на польській мові і систематично відкидало утвердження його українського варіанту, «через що і припинилася організація огневих сторож по нашим селам» [Нагірний, 1935 : 44].

Популяризація справи пожежних товариств сприяла тому, що В. Нагірного запросили очолити патріотично-гімнастичне товариство «Сокіл» у 1893 р. І хоча його діяльність більше пов'язана із І. Боберським, саме В. Нагірний був першим головою. У своїх споминах він зазначав, що намісництво ускладнювало процес відкриття товариства, і все ж таки воно було затверджене 26 липня 1893 р., а офіційне засідання з відкриття відбулося 11 лютого 1894 р.

У 1898 р. В. Нагірний виступив ініціатором і одним із засновників «Руської ремісничої і промислової бурси у Львові». Його діяльність мала важливе значення, адже хлопці із незаможних родин отримали можливість здобути фах будівельника і реалізуватися у житті. За інформацією В. Нагірного, кількість вихованців закладу поступово збільшувалася, із 6 доходила до 40, що свідчить про значущість цього навчального закладу [Нагірний, 1935 : 47].

Подібний характер мала пропозиція В. Нагірного Товариству русинів у Львові заснувати господарсько-заробіткове товариство під назвою «Жіноча спілка промислова Труд». Сам автор уклав статут до нього у 1894 р. Воно займалося виготовленням суконь та білизни, організувало салон мод та продаж готових суконь. При ньому діяла бурса для дівчат з провінції.

Поєднання освітнього та економічного завдання передбачав проект В. Нагірного із заснування «Народної гостиниці», який він запропонував у 1899 р. Він передбачав створення можливості для молоді вчитися готельній справі, здобути досвід праці у кав'ярні та шинку, а також поширювати подібні комерційні напрями діяльності серед українства. Реалізація цього проекту виявилася для В. Нагірного досить складною. Попри хворобу, він брав безпосередню участь у веденні всіх фінансових справ, будівництві будинку для «Народної гостиниці». І не зважаючи на це, частина представників дирекції товариства звинуватила його у розтратах коштів. Ревізійна комісія прийшла до висновку про безпідставність звинувачень В. Нагірного. Проте сам процес був для нього досить емоційно складним. Однак і в часи Першої світової війни заклад продовжував працювати [Нагірний, 1935 : 52–54].

Інформаційне наповнення спогадів Василя Нагірного дозволяє їх залучити до дослідження розвитку українського національного руху на західноукраїнських землях, загального політичного становища українства в регіоні. Хоча він сам зазначав, що «політиком у тому сенсі,

.....
як її в нас розуміють, я властиво не був» [Нагірний, 1935 : 57], будучи громадсько активною особистістю, він не міг оминати цієї площини діяльності.

У грудні 1896 р. В. Нагірний брав участь у депутації до цісаря, яка мала на меті ознайомити владу та віденське суспільство зі зловживанням поляками владою в регіоні. Причиною цієї депутації стала політика намісника краю К. Бадені. Попри укладену в 1890 р. угоду з народовцями, що отримала назву «нової ери», намісник не підтримував розвитку українського руху. Окрім того, силовими методами, шляхом підкупу намагався вплинути на вибори до галицького сейму в 1895 р. та австрійського парламенту 1897 р., через що вони отримали назву «баденських» або «кривавих». Депутація мала успіх, справа набула широкого розголосу, а сам намісник вимушений був подати у відставку [Нагірний, 1935 : 51–51].

В. Нагірний брав участь у виборах до Державної Ради у Відні 1897 р., проте перемогу не здобув. Але сам виборчий процес, що супроводжувався підкупом виборців горілкою та пивом, залишився у його споминах [Нагірний, 1935 : 56].

Сам автор належав до народовців, очевидно що зі своїми політичними уподобаннями він визначився ще в період навчання. Опис його громадської діяльності проливає світло на розвиток цієї громадсько-політичної течії. Більшість ініціатив, запропонованих та реалізованих В. Нагірним, відповідали народницькому напрямку діяльності та були підтримані його учасниками. Він був членом головного відділу «Просвіти», певний час заступником голови О. Огоновського.

Водночас із описом напрямів діяльності народовців «Зі моїх споминів» мають інформаційний потенціал для вивчення їх внутрішнього життя. В. Нагірний згадує про внутрішні конфлікти та непорозуміння між членами. Відтворює загальне суспільно-політичне тло, у якому вони мушили працювати і яке було пов'язане з необхідністю постійного спротиву москвофільству, боротьбою за право політичної та культурної суб'єктності із польським рухом та їх домінуванням у регіоні.

Автор споминів привертає увагу до цікавого аспекту розвитку українського національного відродження на західноукраїнських землях. Він згадував про перші зіткнення між польськими та українськими студентами, які в умовах «стану облоги» за часів польського повстання 1863 р. переходили на рівень маркування своєї політичної позиції через одяг. Польська молодь носила одяг польського крою, а українська – козацьку [Нагірний, 1935 : 18]. Що суперечить усталеній в історіографії тезі про низький ступінь впливу історичної пам'яті про козацькі часи на розвиток українського національного відродження в Галичині.

«Зі моїх споминів» може бути залучене при вивченні біографії інших діячів українського національного відродження. Адже В. Нагірний був знайомий та переписувався із М. Драгомановим. Він товаришував і певний час мешкав із І. Франком. В. Нагірний згадував, що під їх будинком постійно чатував поліцейський, але вони, знаючи про це, «поводилися згідно з законами» [Нагірний, 1935 : 35]. Тісно співпрацював із редактором часопису «Діло» Володимиром Барвінським. У його споминах згадуються Ю. Романчук, К. Левицький та ін.

Спогади В. Нагірного також можуть слугувати джерелом до вивчення повсякденного життя регіону. З певною ідеалізацією, емоційністю автор описує життя українського с. Гірне, в якому проходило його дитинство. Він акцентував увагу на тому, що «люди мирно співіснували, не позиваючись один на одного», вирішували суперечливі питання шляхом втручання вїта та присяжних» [Нагірний, 1935 : 16]. Очевидно, що це було простіше, оперативніше і дешевше.

Описуючи щодення, В. Нагірний вказував, що люди ходили в одязі власного виробництва, влітку – босі. До села часто приходили торговці, міняли, кушніри, які шили нові та латали старі кожухи; димкарі, які за заготовленими лекалами вибивали на спідницях різноманітні візерунки. «Все це коштувало не багато і люди жили собі спокійно». За свідченнями автора, серед селян не було потреби ходити на заробітки до міста чи іншого села. Навіть існував певний суспільний осуд заробітчач, оскільки вони виходили за межі контролю сільської громади, і правочестивість їх поведінки в цей період ставилася під сумнів. Існувала можливість найму на роботу до більш заможних односельчан, що оплачувалася у натуральній формі, збіжжям, плугом [Нагірний, 1935 : 13].

Подібний наратив селянського життя був характерний добі романтизму. Проте він більше є авторським баченням ідеального селянського життя, дитячим спогадом ніж дійсністю. Адже пореформене галицьке селянство відчувало недостатність землі, на 1870-ті рр. припадає перша хвиля трудової міграції. Та й сам автор переповідає, як селяни ховали від ревізорів добуту (в обхід державної монополії) сіль.

На окрему увагу заслуговує опис В. Нагірним подій Першої світової війни. Він детально переповідає процес захоплення міста російськими військами, запроваджений ними режим терору, антиукраїнську політику генерала С. Шереметьєва, губернатора Г. Бобринського, полковника жандармерії А. Мезенцева. У місті заборонили діяльність українських товариств, росіяни вишукували українські видання з метою їх конфіскації. Зокрема, львівські видання поезій

Т. Г. Шевченка, але їх завбачливо заховали. Натомість у місті почали видавати пропагандистську газету «Прикарпатська Русь», яка містила наклепи на українців, митрополита Андрія Шептицького, австрійську владу.

«Почалися нічні труси по українських домах, а відбувалися вони все вночі, почавши від 11 години. За трусами пішли арешти невинних людей» [Нагірний, 1935 : 113]. Автор наводить прізвища заарештованих: К. Паньківський, В. Гресяк, С. Федак, М. Заячківського, І. Левицький, секретар «Дністра» Британ. Серед них був і старший син самого автора Євген Нагірний, якого «вивезли до Росії як бранця. Повернутися до Львову він зміг лише через 5 років, у 1920 р.» [Лев, 2000 : 113]. В. Нагірний зазначав, що арешти не передбачали протоколів, офіційних звинувачень чи судових розглядів. Він переповідав показову історію арешту Британа. Останнього заарештували після того, як секретарем було виявлено, після перевірки російською жандармерією, зникнення з каси 18 чи 19 тис. корон. Він зробив зауваження: «Знаєте, панове, що хоча на австрійські власті говориться різне, але такого як тут сталося, не було би» [Нагірний, 1935 : 63]. Після чого його ув'язнили, а пізніше вивезли до Росії.

У його споминах знайшла відображення і загальна ситуація у місті, що характеризувалася атмосферою страху, підозри, постійних наклепів та матеріальної скрути [Нагірний, 1935 : 65].

Після повернення австрійської влади до міста у червні 1915 р., В. Нагірний брав участь у спеціальній комісії по відбудові Галичини, ввійшов до «Товариства опіки над воєнними сиротами», сформованих австрійською владою органів управління [Архів діячів мистецтва та культури ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького. Ф. Наг-Лев. Арх. ЛНГМ – 1611. Арк. 1; Архів діячів мистецтва та культури ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького. Ф. Наг-Лев. Арх. ЛНГМ – 1669. Арк. 1]. І попри послаблення утисків щодо використання української мови, протистояння між українцями та поляками в політикумі регіону не припинялися. З цим була пов'язана і остання подія, описана у «Зі моїх споминів», що датувалася січнем 1919 р. і полягала у виступі М. Ганкевича з протестом проти захоплення поляками Львова 21 листопада 1918 р.

Висновки. «Зі моїх споминів» Василя Нагірного є важливим історичним джерелом особового походження, що має великий інформаційний потенціал. З урахуванням його суб'єктивності та залучення відповідного наукового-методологічного інструментарію воно може бути використане у наступних дослідженнях життєвого шляху В. Нагірного, його кооперативної та громадської діяльності. «Зі моїх споминів» містить інформацію про політичну ситуацію в Галичині, розвиток українського національного відродження на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст., що може розширити та доповнити наукові напрацювання у вказаних напрямках. Авторське бачення буденності сільського життя очевидно репрезентує певний ідеал українського селянства, властивий народовцям. Для відтворення повноти картини подій Першої світової війни є важливим досвід автора її переживання. Загалом більш широке залучення до наукового обігу досліджуваного джерела здатне розширити та доповнити картину історії України другої половини XIX – початку XX ст.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Архів діячів мистецтва та культури ЛНГМ ім. Б. Г. Возницького – Архів діячів мистецтва та культури Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького.

Dekker, R. Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History. *Memoria y Civilización*, 2002. No5. PP.13–37. Retrieved from: <http://www.egodocument.net/pdf/2.pdf>

Wallach, J. J. *Closer to the Truth than Any Fact: Memoir, Memory, and Jim Crow*. Athens, GA: University of Georgia Press, 2008. 192 p. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/288770378_Closer_to_the_truth_than_any_fact_Memoir_memory_and_jim_crow

Витанович, І. (1964). *Історія українського кооперативного руху*. Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 624 с.

Жук, А. (1913). *Українська кооперація в Галичині*. Київ: Друкарня Другої артілі, 60 с.

Лев, Х., Філевич, Н. (упор.). (2000). *Нагірні, Леви: Історія родини*. Збірник. Львів: ПП «Скіфія», 164 с.

Лев, Х., Слободян, В., Філевич, Н. (упор.). (2013). *100 церков Нагірних. Частина Перша : Церква Василя Нагірного*. Львів, 132 с.

Нагірний, В. (1935). *Зі моїх споминів*. Львів: Друкарня Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові, 70 с.

Нагірний, В. (1882). Як собі люде в нужді помагають. *Діло*, № 77–80.

.....
Пахолків, С. (2014). *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*. Львів: Літературна агенція «Піраміда». 612 с.

Iryna V. Piatnytskova

Vasyl' Stus Donetsk National University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Memoirs of Vasyl Nahirnyi as a Historical Source

Abstract. The article **aims to** investigate the information capacity of Vasyl Nahirnyi's memoirs based on their comprehensive study, reproduction of the history of their formation, analysis of content and semantic connotations. The **research methodology** is determined by the specifics of working with ego documents and consists in the complex, complementary use of analytical-synthetic, historical-genetic, historical-comparative, biographical, chronological methods of scientific knowledge. When working on the problem, the principles of historicism, objectivity, and complexity were followed, making it possible to comprehensively consider the problem chosen for the study. The **scientific novelty of the work** consists in the integrated study of "From My Memoirs" by Vasyl Nahirnyi as a historical source. Its information potential is determined, which goes beyond the coverage of the biography and social activities of the author and has theoretical and practical significance for the study of the history of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries. **Conclusions.** Analysis of the source, based on the specified research tools, has allowed to form and substantiate a number of conceptual provisions related to the time of its creation, determined by the 1914–1919 period, to determine its information potential, which consists in reproducing the life path of Vasil Nahirnyi, his social and public initiatives, the activities of the Narodovtsi and the development of the Ukrainian national revival in the second half of the 19th – early 20th centuries on Western Ukrainian lands, the general socio-political situation in the region, permits us to reconstruct certain aspects of everyday life in Lviv during the First World War.

Key words: Vasyl Nahirnyi, the history of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries, memoirs.

References:

- Arkhiv diiachiv mystetstva ta kultury LNHM im. B. H. Voznytskoho** – Archive of art and culture figures of the Lviv National Art Gallery named after B. G. Woznytskyi [Archive of art and culture figures of the Borys Vosnytskyi Lviv National Gallery]. [in Ukrainian].
- Dekker, R.** Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History [Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History]. *Memoria y Civilizaci*, 2002. No5. PP.13–37. [in Spain].
- Wallach, J.** *Closer to the Truth than Any Fact: Memoir, Memory, and Jim Crow* [Closer to the Truth than Any Fact: Memoir, Memory, and Jim Crow] Athens, GA: University of Georgia Press, 2008. 192 p. [in USA].
- Vytanovych, I.** (1964). *Istoriia ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu* [History of the Ukrainian cooperative movement]. Niu-York: Tovarystvo ukrainskoi kooperatsii, 624 p. [in USA].
- Zhuk, A.** (1913). *Ukrainska kooperatsiia v Halychyni* [Ukrainian cooperation in Galicia]. Kyiv: Drukarnia Druhoi artili, 60 p. [in Ukrainian].
- Lev, Kh., Filevych, N.** (Comps.). (2000). *Nahirni, Levy: Istoriia rodyny* [Nagirny, Levy: Family history. Collection]. Zbirnyk. Lviv: PP «Skifiia», 164 p. [in Ukrainian].
- Lev, Kh., Slobodian, V., Filevych, N.** (Comps.). (2013). *100 tserkov Nahirnykh. Chastyna Persha: Tserkvy Vasylia Nahirnoho* [100 mountain churches. Part One: Churches of Vasyl Nagirny]. Lviv. 132 p. [in Ukrainian].
- Nahirnyi, V.** (1935). *Zi moikh spomyniv* [From my memories]. Lviv: Drukarnia Naukovoho tovarystva imeni T. H. Shevchenka u Lvovi, 70 p. [in Ukrainian].
- Nahirnyi, V.** (1882). *Yak sobi liude v nuzhdi pomahaiut* [How people in need help themselves]. *Dilo*, № 77–80. [in Ukrainian].
- Pakholkiv, S.** (2014). *Ukrainska intelihentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii* [Ukrainian intelligentsia in Hapsburg Galicia: educated faith and emancipation of the nation]. Lviv: Literaturna ahentsiia «Piramida». 612 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 05.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 07.08.2022 р.

Тетяна Боряк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
кандидатка історичних наук, доцент,
докторантка історичного факультету (Київ, Україна)
дослідниця історичного факультету Вільнюського університету
e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>
ResearcherID: CAF-0160-2022

**«Авторедаговані» та сфальшовані свідчення про Голодомор:
хто і чому створював варіативні та неправдиві усноісторичні оповіді**

Анотація. Авторкою під час підготовки ГІС-Атласу Голодомору накопичено базу з кількох тисяч одиниць усноісторичних джерел Голодомору. База уможливила порівняння схожих або ідентичних свідчень одних і тих самих чи різних респондентів, оприлюднених у низці видань. **Мета статті:** з'ясувати, наскільки корелюється наратив однієї і тієї ж особи, опублікований у різних виданнях, з погляду пригадування подій часів Голодомору. **Методологія:** застосовано історичний метод, аналізу та синтезу, методи джерелознавчого аналізу (порівняльний, текстологічний). **Наукова новизна.** Авторка зосереджується не на верифікації даних джерел документами чи іншими усними свідченнями, а на достовірності наведених відомостей щодо специфіки пригадування та процесу збирання та підготовки до публікації усних оповідей. **Висновки.** Дослідження засвідчило, що, з одного боку, наявний певний відсоток републікації свідчень різними упорядниками, що нібито знижує джерелознавчий потенціал видання; з іншого – таке дублювання свідчень часто є цінним матеріалом для розуміння того, як з плином часу мінялися формулювання, часові параметри розповіді; які події найпершими виринали в пам'яті, були важливими для особи, як про них оповідалося. Авторка доводить, що існує певне ядро наративу інформанта, що може доповнюватися значущими для респондента деталями. Встановлено, що вплив інформаційного поля не позначився на ядрі наративу, яке містить вітальні для певного інформанта спогади (переважно пов'язані з боротьбою за життя (обшуки, стратерії виживання) та її програвшем (смертністю). Запропоновано пояснення відмінності у пригадуванні респондентами подій у різні роки. Виявлено проблему фальшування свідчення, пов'язану передусім з постаттю інтерв'юєра, що не є масовим явищем.

Ключові слова: Голодомор, теорія усної історії, усноісторичне джерело, інтерв'ю, респондент, пригадування події, достовірність джерела.

Постановка проблеми. Станом на початок 2010-х рр. можна загалом констатувати завершення епохи масштабної роботи із записування усної історії з тематики Голодомору від безпосередніх очевидців, через відхід їхнього покоління. Ще будуть записуватись поодинокі свідчення від довгожителів, дітей і онуків очевидців, але джерельну базу усноісторичних оповідей можна вважати сформованою. Тому є потреба осмислення та аналізу цих видів джерел, адже їх неможливо верифікувати «класичними» засобами порівняння даних документальних джерел, що відклалися в діловодстві органів і установ різного рівня. Зокрема, одним з інструментів аналізу «делікатного» феномену пригадування подій є порівняння свідчень, зібраних у різні роки в одних і тих самих очевидців або членів однієї родини.

Передусім постають питання, наскільки оригінальним (у сенсі унікальності чи дублювання інформації) є масив актуалізованих (удоступнених через публікацію) усноісторичних джерел; наскільки співпадають ключові позиції наративу, опублікованого різними дослідниками; чи існують спеціально сфальшовані (і з якою метою) усні джерела.

Як учасниця проекту створення ГІС-Атласу Голодомору у 2013–2017 рр.¹ авторка накопичила значну базу даних усноісторичних джерел. Це уможливило аналіз чутливої проблематики та фальшування спогадів, що може бути використаний для реалізації усноісторичних проектів як з історії Голодомору, так і з іншої тематики.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історична наука накопичила масив літератури щодо того, наскільки усноісторичне джерело є достовірним взагалі та наскільки достовірними є

¹ Див.: Інтерактивна карта «Великий Голод в Україні в 1932–1934 рр.», Український науковий інститут Гарвардського університету (США), модуль «Свідчення». URL: <https://harvard-cga.maps.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=f7592aad617f486390d086f91bb24be3>

усноісторичні джерела з Голодомору. До другої групи досліджень належать дослідники, безпосередньо причетні до записування та/чи обробки усної історії (О. Веселова, Дж. Мейс, Ю. Мицик, Л. Іванникова) [Веселова, 2003; Веселова, 2008; Український голокост 1932–1933, 2004; Український голокост 1932–1933, 2007]). Тут виділяється розвідка О. Алексеєва, який у заголовку виніс питання щодо «достовірності селянських мемуарних джерел» з Голодомору [Алексеєв, 2020: 264–268]. Однак автор зосереджується переважно на верифікації таких джерел документами чи іншими усними свідченнями, у той час як нас цікавить достовірність наведених фактів з погляду специфіки пригадування та процесу збирання та підготовки до публікації усних оповідей.

Мета статті: з'ясувати, наскільки корелюється наратив однієї і тієї ж особи, опублікований у різних виданнях, щодо пригадування подій часів Голодомору.

Виклад основного матеріалу. З огляду на наявність значного масиву опублікованих усноісторичних джерел, що на сьогодні нараховує кілька сотень публікацій, а також орієнтовну оцінку дослідниками загальної кількості записаних свідчень з теми (до 200 тисяч одиниць), ми обмежуємо пошукове поле і оперуємо даними з понад десяти збірок.

Передусім впадає в око дублетність свідчень. Щоправда, подеколи важко зрозуміти, чи джерело було отримано під час виконання різних проектів, чи передруковано. Зокрема, у фундаментальному багатотомному виданні «Український Голокост» (2003–2014) свідчень, що вже були опубліковані в інших виданнях, виявлено, за нашими підрахунками: у т. 1 – 52; т. 2 – 30; т. 7 – 17; т. 8 – 30; у збірці «33-й: Голод»: Народна Книга-Меморіал (1991) – 26. Виглядає, що така повторюваність більше характерна для загальноукраїнських, а не регіональних видань, принаймні у виданні усноісторичних джерел по Одеській області (2007) [Голодомори в Україні: Одеська область, 2007] таких випадків виявлено чотири, а в харківському виданні «Столиця відчаю» (2006) – лише два.

Публікація у виданні навіть однієї серії чи у різних збірниках кількох свідчень про голод одного респондента або членів однієї родини становить величезний інтерес для верифікації даних про події та факти, згадані респондентами. Це відкриває можливості, зокрема, для аналізу «пригадування», а саме встановлення, які саме події обиралися респондентами для оповідування, наскільки плин часу змінював наратив, впливав на *переосмислення* або *переживання* досвіду минулого.

Розглядаючи приклади «повторюваного» наративу, записаного від одного респондента, загалом можна говорити про певне «архетипне» ядро свідчень, що простежуватиметься в усіх публікаціях усної історії від конкретного респондента. Інша річ, що вони можуть бути різними за обсягом, кількістю доданих деталей чи сюжетних ліній.

Звернімося до свідчень Миколи Гнатиша. Його спогади про голод доступні у трьох варіантах: «Пам'ять народу» (кн. 1, 2009) (публікація статті у «Слово Просвіти», 2007 р., № 47 за 23–29 листопада) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 296–298], т. 6 (2008) [Український голокост 1932–1933, 2008 : 37–38] та т. 4 (2007) [Український голокост 1932–1933, 2007 : 32–33] серії «Український Голокост» (лист до газети «Слово Просвіти» від 18.11.2006 та публікація в газеті «Україна молода», ч. 23(348) за 8–14.06.2006 відповідно).

У перших двох публікаціях джерела містять наратив, ідентичний у тій частині, де йдеться про особистий досвід, що, мабуть, пов'язано з публікацією звернення свідка до того самого видання «Слово Просвіти» [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 37–38]. Виглядає, що у хронологічно останньому спогаді очевидець подає не лише спогади, а долучає до них коментарі, відступи на історичну тематику (цитати із газети «Правда» за 1988 р.), рефлексії на «анти-голодоморні», «заперечувальні» виступи тодішнього очільника комуністичної партії України П. Симоненка та голови Організації ветеранів України генерала І. Герасимова [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 296–298]. Такі рефлексії можна розглядати як приклад спонукування до пригадування, коли на противагу викреслювання факту голоду з публічного простору, очевидець голоду, ймовірно, намагався переконати читача оповіддю про побачені ним *особисто* смерті від голоду родичів та сусідів.

Ядром наративу усіх трьох свідчень є обшуки, під час яких «червона мітла» витрушувала не тільки зерно, але всі продукти, а також втеча із села до радгоспу з метою виживання. У хронологічно першому свідченні М. Гнатиш оповідав дещо по-іншому: після обшуків та втечі з села він згадав, як потрапив до лікаря; про табличку із написом, що людей чекає таке ж голодне життя, прикріплену до коня, та згадку бабусі про цей факт уже під час голоду; життя у селі після голоду [Український голокост 1932–1933, 2007 : 32–33].

Натомість у т. 6 «Український Голокост» та «Пам'яті народу» додано спогади Гнатишина про учителювання в іншому селі, де мешканці того села розповідали йому про виживання під час Голодомору [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 297; Український голокост 1932–1933, 2008 : 38]. У томі 6 додано про те, як селяни обмінювали речі на продукти у євреїв.

Тобто можемо констатувати, що в наративі про голод є певний набір подій, включених респондентом до оповіді, і певні деталі, що не суперечать один одному, й при наданні свідчень в інший час могли видозмінюватися чи опускатися автором спогадів.

Два свідчення про трагедію 1932–1933 р. залишили сестри Одарка та Любов Чорна (дівоче прізвище), 1910 та 1919 років народження. Співпадає основий наратив про арешт батька; загрозу вивезення родини на заслання та дозвіл повернутися назад до села; боротьбу матері за виживання. Є відмінності у свідченні Одарки: фраза, кинута чекістами матері про те, що на засланні потрібні чоловіки, а мати із дітьми і тут помре, нема чого її везти; опис намагань бабусі й дідуся врятувати онуків [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 429–430]. Любов же детально переповідала подробиці родинного життя під час Голодомору: намагання матері дістати продукти; похід старшої сестри у торгзін; порятунок батька та подальше життя із тавром розкуркулених [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 450–441].

Такі два свідчення від членів однієї родини дають змогу побачити, як пригадують очевидці події, що є найбільш значущим для людини, що її вражало, яким чином закарбовувалося в пам'яті. Зазвичай ми побачимо: пригадано буде те, що найбільше вплинуло на порятунок від голодної смерті. У випадку зі старшою сестрою – уголос промовлятиме відчуття безправності перед владою, що змусила старих людей (бабусю і дідуся) їхати на заслання разом з нерідними онуками заради їхнього порятунку. Будучи дорослою на момент голоду, вона змогла зафіксувати значно більше подій, ніж її сестра-підліток.

У випадку із молодшою сестрою (якій на момент голоду було від 12 до 14 років) – це згадка про щоденну боротьбу матері за виживання, появу рідного брата живим та порятунок батька після ув'язнення. Її наратив цілком узгоджується зі спостереженням істориків, що діти часів Голодомору описують родинні події та фокусуються на стратегіях виживання.

Не можна оминати спогади Леоніда Зінченка, оприлюднені у «33-й: Голод» (1991) [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 411–412] та т. 8 серії «Український Голокост» (2012; записано у 2004–2007 рр.) [Український голокост 1932–1933, 2012 : 282]. Ці оповіді одного респондента є прикладом того, як він пригадує події з інтервалом близько 15-ти років. Хронологічно перше джерело є набагато розлогішими (можливо тому, що спогади було записано сином – викладачем ВНЗ та краєзнавцем). Однак обидва джерела містять згадки про, вочевидь, ключові для респондента моменти: обшук та вилучення зерна (у джерелі 2012 р. додано крупи); арешт батька за нездачу зерна; характеристика членів бригади; людоїдство. У виданні 1991 р. додано оповідь про голод 1921 р., порівняння його з 1933-м; а в 2012 р. – прізвище трупоїда; про поховання в ямах; голод у містах (Херсоні) [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 282].

В обох свідченнях основні факти викладено мовою, яка різниться: у першому – це щира оповідь, з найменшими дрібницями щодо фізичного та психічного стану під час голодування; у другому – сухіший тон, без деталей, з акцентом на фактажі, без емоційного окрасу. Однак ми не знаємо, чи у виданні 2012 р. інтерв'юєри (члени гуртка «Наш край») не врізали спогади, хоча їх подано у лапках, як пряму цитату.

Тож перші свідчення містили більше деталей щодо життя родини в Голодомор. Наступні, додані 15 років пізніше, не змінили наратив, лише верифікували його основну змістовну частину.

Маємо свідчення, записані від двох членів родини – матері Ксенії Кабанової та доньки Марії [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 515–51; Український голокост 1932–1933, 2012 : 240]. Зміст їхнього наративу співпадає, однак формулювання не є ідентичними. У оповіді Ксенії знаходимо згадку, якої немає у спогаді Марії, а саме – про убивство в сусідньому селі чоловіка, який у пошуках їжі заблукав на чужий город.

Свідчення Олександри Оробченко становлять цінність, бо записані в різні роки (перша – до 1991 р. включно [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 525], друга – 1995 р. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 243–252]). У початковому наративі від першої особи ідеться про: проживання на хуторі до колективізації; розкуркулення; заслання та врятування від нього; голод; поховання; одруження; наявність корови як порятунку [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 525]. Наступний запис побудовано як діалог сина з матір'ю. Це усноісторичне джерело є набагато розлогішим за попереднє. Подано детальний опис життя родини, зокрема і на хуторі до 1917 р.; життя за НЕП; колективізація; розкуркулення і виселення із села; переховування; намагання врятувати матір від заслання; вивезення врожаю і продуктів харчування, обшуки; становище у Москві (враження очевидці, яка виїжджала туди за продуктами); сватання та одруження; вступ до колгоспу.

Як бачимо, за інформативністю друга спроба передати свій досвід виживання під час Голодомору виявилася значно розлогішою. Не виключено, що це було наслідком особливих обставин проведення інтерв'ю, коли мати перед сином не лише переосмислювала свій досвід виживання під час Голодомору, але й прагнула поділитися з ним трагічними сторінками

.....
родинної історії. Схоже явище ми спостерігали й у свідченні Миколи Гнатиша, чий змістовніший наратив було записано сином під час інтерв'ювання батька.

Маємо приклад потрібного надання свідчень однією респонденткою Катериною Марченко у 2003, 2004 та 2008 рр. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009 : 7–16; Український голокост 1932–1933, 2004 : 310–312; Український голокост 1932–1933, 2010 : 294–301]. Ядро свідчень співпадає в усіх випадках: колективізація; тогочасний фольклор (хоча у різній кількості); опір жінок вивезенню зерна; діяльність активістів із вивезення зерна (хоча ступінь деталізації відрізняється); допомога родичів, що дозволила вижити; пошук їжі; опис ситуації в сусідньому с. Вороному, порятунок людей головою колгоспу. Два свідчення із трьох містять дані про те, що голод почався у листопаді – грудні 1932 р.; обмін матір'ю усього придатного на продукти; смертність у селі; випадки/випадок канібалізму; масові поховання в селі.

Унікальними (такими, що згадуються лише в одному усноісторичному джерелі) є дані про годування школярів у приміщенні школи – колишньої хати «куркуля»; наслідки голодування для людини та громади; свідчення односельчанина; роздуми про кількість жертв; рефлексії з приводу відсутності як гідного вшанування пам'яті померлих (музей, пам'ятники), так і в шкільній освітній програмі; пригадування інших геноцидів; робота зі встановлення пам'ятника та укладання мартиролога у селі; поїздка матері до Москви; три заготівлі; оплата праці за пана; принесення води на цвинтар під час масових поховань [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 7–16].

Проведена кореляція дозволяє говорити про пригадування найбільш значимих для оповідачки епізодів, які вона умовно розташовувала у певний хронологічний ланцюг подій (умовний, бо іноді хронології не дотримано, але викладено у логічний для респондентки спосіб). Уточнення та деталізації не порушують змістовне ядро усноісторичного джерела, а лише доповнюють його. Найбільш детальним виявилось перше записане свідчення від 2003 р. Вказана дата запису нашої думки, що річниця вшанування пам'яті жертв Голодомору спричинилася до пригадування подій осені 1932 р. – літа 1933 р. з особливою ретельністю. У них ми знайдемо «навіяні» сучасним інформаційним полем висловлювання про «тоталітарну систему», що призвела до голоду, роздуми про висловлювання Р. Конквеста про Голодомор [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 13–14].

Маємо приклад наративу Семена Чередниченка, записаного 2007 р. студентом Криворізького технічного університету та опублікованого у т. 6 серії «Український Голокост» [Український голокост 1932–1933, 2008 : 341–342], власноруч підписаного респондентом у 1998 р. і опублікованого у кн. 2 серії «Пам'ять народу» [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 769–770].

Відрізняються місця проживання: у тексті 2007 р. зафіксовано м. Бобровиця (Чернігівська область) як місце народження і в контексті Голодомору воно згадується двічі. Натомість у свідченні 1998 р. вказано село Адамівка Дніпропетровської області – очевидно, це вказано як сучасне місце проживання респондента. Ядро свідчень (опухання школярів, обшуки, репресії, смертність серед сусідів, відвезення дітей до дитячого будинку, торгзін, намагання людей виїхати із села, кількість померлих) є однаковим, формулювання майже дослівно повторюються, хоча й з відмінностями. У свідченні 2007 р. додано сюжет про створення колгоспів.

Оповідь Ганни Браніцької записано її онуком у 2004 [Український голокост 1932–1933, 2004 : 46–47] та 2006 рр. [Український голокост 1932–1933, 2007 : 27–29]. Формулювання відрізняються в обох випадках. Ядро наративу співпадає, у першому випадку детальніше розказано про волинку, у другому – додано про катання на санчатах, харчування сурогатами, патронат. Відрізняються дати: у першому випадку обшуки проведено у 1932 р., у другому – тривали з 1930 до 1933 рр., але підкреслено, що сам голод був 1933 р., бо такого не можна забути.

Ще одна яскрава ілюстрація до специфіки пригадування – це свідчення І. Горкуценка (маємо різночитання у прізвищі), записане не пізніше 2003 р., опубліковане у газеті «Перемога» і републіковане у кн. 1 серії «Пам'ять народу»; та т. 8 серії «Український Голокост» (2012), записане учнями Житомирського обласного педагогічного ліцею. Стаття в газеті містить роздуми про трагедію, свідком якої він був. За його словами, до відповідних спогадів його підштовхнуло прочитання у газеті «із півдесятка розповідей про голодомор, – і перед очима зримо поставала трагедія ... Харліївки» (до речі, у паспорті зазначено с. Романівка того ж Попільнянського району Житомирської області). Тому для нього видається важливим підкреслити, що «каже це не з чужих слів, бо був живим свідком». Оповідач свідчить про смертність серед сусідів; виживання родини шляхом втечі в Ленінград, випас худоби респондентом; пошук їжі односельцями; зізнання людини, яка у 1933 р. була секретарем сільради, що померло від голоду понад 500 жителів села (для порівняння, за роки Другої світової війни тут загинуло лише 113 жителів); деталі обшуків та висипання на дорогу «в пилку» відібраного у селян. Останнє особливо

запам'яталося, адже істівне забирали не для порятунку робітників, а для винищення голодом селян [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 334–335].

Як бачимо, особистісна рефлексія наповнена епізодами, яких не було у розмові з учнями (або ж останні не вважали за потрібне їх залишити в запису). Тут більшу частину свідчень становить опис смертності сусідів. По одному реченню відведено на обшуки; виїзд родини до Ленінграду; та роботу пастухом, за яку підгодовували [Український голокост 1932–1933, 2012 : 87].

Якщо ми говоримо про ідентичні чи практично ідентичні наративи, записані у різні роки, слід або припустити наявність певних нотаток респондента, які він/вона зачитують інтерв'юерам; або специфіку усної оповідальної традиції, коли в пам'яті оповідача відбувається закарбування та консервування тексту з метою його подальшого передавання [Іваннікова, 2007]; або запозичення наративу без зазначення джерела. Так, свідчення Г. Іванко, записані не пізніше 1991 та 1998 рр., відрізняються лише формулюванням кількох речень, а загалом вони дослівно повторюють одне одне [Мищенко, 1991 : 18; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 497]. Є свідчення особи, записані до 1991 р. та 2000 р. [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 109–110; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 500–502]. Відрізняються лише назви населених пунктів: Степківка та Степанівка (очевидно, в другому випадку описка: такого села у зазначеному районі немає).

Запис журналіста М. Чабана усної історії від С. Лойко (станом на 1991 р.), порівнявши із записом 1998 р., є більш розлогим та деталізованим, однак основний фактаж співпадає [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 204–205; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 768]. Проте паспорт вказує різні місця проживання: с. Наталівка Солонянського району («жителька села») та с. Топчине Магдалинівського району. Припускаємо, що хтось із інтерв'юерів записав місце проживання під час голоду.

Маємо приклад пригадування респонденткою подій у 1991 р. [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 450–451] (принаймні, не пізніше) та 1999 рр. (за власноручним підписом) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 784–787]. Ядро наративу співпадає, однак у пізніших спогадах респондентка констатує наявність врожаю у 1932 р., який вона, дитина 13-ти років, запам'ятала; деталізує опис обшуків; харчування; поховання в ямах; міркування про спланованість голодного мору.

Загалом питання про «фальшування» усної історії Голодомору стосується не самого джерела, адже дослідники усної історії визнають, що важливішим є не сам факт, який пригадують, а факт його пригадування у певному змістовному, просторовому та часовому контексті. Радше йдеться про недобросовісність самих інтерв'юерів, які некоректно спродукували джерело, що набуло ознак недостовірного свідчення.

На підтвердження цієї тези згадаємо про зізнання однієї із упорядниць тематичних збірок Ірини Магрицької. Вона особисто стикалась із проблемою фальшування джерела, коли студенти комбінували свідчення із різних джерел і видавали їх за записані ними. Щоби запобігти випадкам недоброчесності, викладачка навіть просила долучати до «звітів» аудіозаписи розмови [Магрицька, 2008 : 25].

Наведемо деякі приклади. Перший наратив взято з «33-й: Голод» (1991). Респонденткою указано А. Кучерук, місцем проживання під час голоду – с. Судачівка Чуднівського району Житомирської області [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 148–149], подано її чотири родинні фотографії. За 20 років у іншому виданні подано матеріал, записаний студенткою Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. Тут респонденткою зазначена М. Панченко, а місцем проживання – м. Володарськ-Волинський Житомирської області [Український голокост 1932–1933, 2010 : 414–416]. В обох текстах співпадають близько восьми абзаців (за виданням 1991 р., бо у виданні 2010 р. інша розбивка на абзаци), далі двох речень про бажання їсти немає, так само як наступного абзацу про голодування у селі. Зауважимо, саме в ньому міститься згадка про с. Судачівка, в якому мешкала респондентка. Зрозуміло, що залишити цей фрагмент студентка не могла, адже це загрожувало викриттям фальсифікату.

Ще один приклад. Текст видання 1991 р.: «біля Чуднова були кагати качанів кукурудзи. Кукурудзу переробляли на спирт на Чуднівській гуральні... Пухлими ногами дійти 13 км до Чуднова було дуже тяжко» [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 148]. Текст видання 2010 р.: «біля Черняхова (сусіднього селища) були кагати качанів кукурудзи. Кукурудзу переробляли на спирт на Чуднівській гуральні... Пухлими ногами дійти 28 км до Черняхова було дуже тяжко» [Український голокост 1932–1933, 2010 : 415]. Студентка не полінувалась навіть вирахувати відстань від «сусіднього» селища Черняхова до Володарськ-Волинського. Дійсно, гугл-мапи показують відстані між цими населеними пунктами у 26 або 28 км.

Нині складно сказати, у чому полягала потреба подібної фальсифікації усної історичного джерела. Чи насправді існувала респондентка М. Панченко, якій приписано наратив іншої

людини? Можемо лише констатувати, що огляду на вихід у світ «33-й: голод» 1991 р., завдяки до публікації сьомого тому «Український Голокост» (2010), свідчення А. Кучерук виглядає автентичним. Ці приклади, на жаль, можна продовжити.

За місце проживання у виданні «33-й: Голод» (1991) подано с. Пляхова Козятинського району Вінницької області, а у виданні «Пам'ять народу» (кн. 1, 2009) – с. Вороне Жашківського району Черкаської області. До того ж відбулася кореляція географічних даних. У тексті від 1991 р. згадано міста Козятин і Бердичів, куди вчитель їздив у пошуках хліба [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 109]. У тексті видання від 2009 р., що дослівно співпадає – міста Жашків та Буки (що є логічним при зазначенні Черкаської області за місце проживання респондента під час голоду). Тут роком запису свідчення наведено 1992, вказано про наявність підпису під ним [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009а : 137–138].

Виявлено ознаки фальсифікації факту записування свідчення інтерв'юером Р. Волохом у 1998 р. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 649] – означена особа навряд чи могла записати свідчення від емігранта Р. Суслика (Левко Рись), автора двох праць про Голодомор: одна без місця видання 1951 р., а друга вийшла у Великій Британії у 1955 р. Свідчення повторюють наратив (у скороченому варіанті) його першої праці про 1933-й рік на Полтавщині [Суслик, 1951].

Маємо ще випадок радше свідомого фальшування свідчення, ніж плутанини. Тут йдеться переважно про вихідні дані. В одному випадку це В. Лозенко із села Херсонської області (запис не пізніше 1991 р.) [33-й: голод: Народна Книга-Меморіал, 1991 : 188–189], у другому – О. Прокопенко із села Вінницької області (запис 1993 р.) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 415–416]. При цьому дві третини свідчення майже ідентичні; це стосується також прізвища активіста з смт Лепетиха (правильна назва – Велика Лепетиха, хоча можливо, йдеться про с. Лепетиха Миколаївської області), що виглядає логічним при проживанні у селі Херсонської, а не Вінницької області), куди відправили заарештованого батька. Запис 1993 р. закінчується описом смерті матері; запис 1991 р. містить вставку про смерть членів родини і родичів та ще низку подій, і закінчується висловленням переконання про потребу поставити пам'ятники у кожному українському селі, що пережило Голодомор.

Ще один випадок плутанини чи свідомого фальшування стосується респондентів Ф. Хміля та І. Чепіжного. У виданні «Пам'ять народу» подано свідчення Ф. Хміля (1923 р. н.) з п'яти речень про ситуацію у школі під час голоду. Місцем проживання вказано Київщину, А. Духлій – «записала», а джерелом свідчення – матеріали конференції, присвяченої Голодомору за 2003 р. [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 734]. Однак ці самі п'ять речень ми знаходимо у наративі І. Чепіжного (1910 р.н.) з м. Миргород (Полтавська область) у виданні 1991 р. [Мищенко, 1991 : 18]. Обидва наративи наводять опис стану голодуючих учнів з погляду учителя (тобто інформанта). Тому рік народження І. Чепіжного (1910) як респондента, якому на момент Голодомору як учителю було понад 20 років, більше підходить під наратив свідчення, на відміну від Ф. Хміля (1923). Упорядники не помітили цю неузгодженість. Нарешті, респондент Ф. Хміль (1923) дійсно свідчить про Голодомор у с. Бреусівка Полтавської області у виданні О. Мищенка 1991 р. [Мищенко, 1991 : 6–9], однак текст не співпадає із наведеним у «Пам'ять народу».

Дивна ситуація зі свідченням Ю. П. з «Біла книга про чорні діла Кремля» (Торонто, 1953). Його подано у виданнях «Український голокост» (т. 3) [Український голокост 1932–1933, 2006 : 269] та «Пам'ять народу» (кн. 2) [Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом, 2009b : 358]. У першому випадку вказано ініціали подібно до оригінального тексту, а сам текст є дослівним перекладом з англomовного видання, із зазначенням джерела. Щодо подачі у другому виданні, то тут зазначено прізвище, ім'я по батькові респондентки, м. Дніпропетровськ, рік народження. Свідчення дуже різняться; спільним є наратив про осінь 1932 як початок голоду (після жнив); пайок учительки та чоловіка; допомога родичів; арешт через цю допомогу. Друге свідчення виглядає як вільний переклад оригінального свідчення видання 1953 р. Проблемою тут є зазначення прізвища інтерв'юера О. Калюжного, який «записав» свідчення у 1998 р.

У 2007–2008 рр. МОН провело Всеукраїнський конкурс науково-пошукових робіт «Голодомор 1932–1933 рр. Україна пам'ятає». На конкурс були представлені учнівські роботи: реферати, оповіді про історію сіл часів Голодомору, «записи свідчень». Тематичні матеріали могли бути представлені у додатках або як окремо оформлена робота. Працювали зазвичай під керівництвом вчителів, здійснювався аудіозапис інтерв'ю на диктофон, подеколи велася фотозйомка. Між тим, обов'язкові при такій роботі вимоги чіткої паспортизації записів не виконувалися. Це із жалем визнали й самі укладачі збірників, куди залучалися відповідні матеріали [Мицик, 2010 : 8].

Висновки. Повторні свідчення уміщено у збірках як: записані від одного і того ж самого інтерв'юера в один і той же день (однакові); від одного й того ж самого інтерв'юера в різні роки (однакові і з відмінностями); від різних інтерв'юерів у різні роки (однакові, із відмінностями).

Можна припускати, що намагання упорядників записати та/або оприлюднити якомога більше джерел з теми через відхід покоління спричинилося до браку продуманих методологічних засад проведення опитування, паспортизації записів, їх транскрибування та публікації, прийнятих всіма учасниками процесу документування усних історій про Голодомор.

Так, дублювання свідчень у різних виданнях часто є цінним матеріалом для розуміння того, як з плином часу мінялися формулювання, часові параметри розповіді; які події найпершими виринали в пам'яті, були важливими для особи, як про них оповідалося. Загалом можна переважно говорити про певне ядро наративу, що може доповнюватися деталями, значущими для респондента.

Наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. на інтенсивність фіксації відповідного матеріалу «в полі» міг впливати чинник самоцензури, коли очевидець не був певний щодо наслідків оприлюднення своєї історії, оповідав лише її «легітимну» частину. Можемо також припустити, що згадка про голод у кінці 1980-х рр. була занадто важким для інформанта, і що певна присутність цієї тематики в інформаційному просторі (хоч і переважно на роковини – 1993 та 1998 рр.) могла полегшити «пригадування» та здатність описати сторонній людині пережите. Хоча для противників усної історії тут відкривається простір для аргументації: більш розлоге за обсягом пізніше свідчення подеколи містить ознаки впливу на пригадування інформаційного поля. Однак підкреслимо, що виявлені нами впливи не заторкнули ядро свідчення про смертність у родині чи оточенні, стратегії виживання, обшуки тощо.

Питання про фальшування, як видається, пов'язано із особовим фактором – інтерв'юером. Годі чекати якісних записів від учнів молодших класів, яких, вочевидь, часто мотивували до виконання завдання оцінками. Навряд чи учнівські чи навіть частково студентські роботи, подані без належної паспортизації, аудіо- чи відеосупроводу, не кажучи вже про нездатність до професійного ведення інтерв'ю дітьми, можуть використовуватись у фахових історичних дослідженнях, попри прагнення дослідників охопити опитуванням якомога більше свідків подій.

І все ж, величезному масиві усних джерел вдалося виявити лише незначну кількість випадків фальшування свідчення. Зважаючи на кількадесят (якщо не кількасотенний масив) усноїсторичних джерел з Голодомору, значна частина була записана із дотриманням методичних підходів до організації такої роботи, відсоток фальшованих свідчень є настільки нижчим за статистичну похибку, що на цього можна не зважати. Між тим, створення зведеної бази свідчень дозволило хоча б частково верифікувати дані про респондентів, що оповідали про Голодомор, та їхні свідчення.

Зауважимо, що специфіка масового фіксування усної історії від представників останнього покоління безпосередніх очевидців Голодомору полягає в неможливості вдруге повернутися до них задля запису інтерв'ю. Можливо, для наступних усноїсторичних проєктів повторна фіксація свідчення про певну подію дасть більше матеріалу для аналізу специфіки пригадування події.

Подяка. Авторка щиро вдячна Вільнюському університету (Литва), а також Фундації Маріуса Якуліса Джейсона (Литва; Marius Jakulis Jason Foundation, Lithuania) та юридичній фірмі «Еллекс» (Литва; Law Firm Ellex, Lithuania) за підтримку, що вможливила це дослідження.

Джерелом фінансування досліджень для написання статті стали грантові кошти (Історичний факультет, Вільнюський університет; MJJ foundation, Вільнюс).

Джерела та література:

33-й: *голод: Народна Книга-Меморіал* (1991). / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ.: Рад. письменник, 1991, 584 с.

Алексєєв, О. (2020). Питання достовірності селянських мемуарних джерел у висвітленні подій Голодомору 1932–33 років // *Емінак : науковий щоквартальник*. № 3 (31), 261–274. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).457](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).457)

Веселова, О. М. (2003). Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору // *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 50–72. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677>

Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. (2007) / Ред. кол. тому: Ніточко І. І., Білоусова Л. Г., Боряк Г. В., Демченко Д. М., Лесогоров М. М., Лапай В. С., Щетников В. П.; Автори: Білоусова Л. Г., Бадера Д., Бондарчук П., Васильєва В., Герасимова Т. А., Григоров М. В., Кесова Н. С., Кудlach О., Кудряченко А. І., Левенець В. М., Малінова Г. Л., Макарова І., Надутик П. П., Салабаш М, Салюк Т. Д., Сухомлінова В., Федорчук Ю, Хіль О. Державний комітет архівів України; Одеська обласна державна адміністрація; Державний архів Одеської області. Одеса, 460 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962>

Іваннікова, Л. (2007). Усні меморати про голод // *Слово Просвіти*. № 31 (408). 2–8 серпня, 5. URL: <http://slovoprosvity.org/pdf/2007/Slovo-31.pdf>

-
- Магрицька, І.** (2008). Від упорядника // Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. Т. 1 / Упорядн. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 18–28.
- Мицик о., Ю.** Вступ (2010). // *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). Т. 7. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 6–10. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>
- Міщенко, О.** (1991). *Безкровна війна. Книга свідчень*. Київ: Вид-во «Молодь», 176 с.
- Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша* (2009а). / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фундація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. Київ: ВД «КАЛИТА», 936 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002257>
- Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга друга* (2009b) / Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фундація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. Київ: ВД «КАЛИТА», 920 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002258>
- Суслик, Р.** (1951). *Сумні спогади: 1933 рік на Полтавщині*. Б.м. (На чужині), 29 с.
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2004). / За ред. о. Ю. Мицика; Упорядн.: о. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець. Національний університет "Кієво-Могилянська академія"; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Державний комітет архівів України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 2. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 443 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2006). / Упорядн.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Державний комітет архівів України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 3. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 432 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010413>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив*. (2007). / Упорядн.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон); Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто); Фундація ім. І. Багряного (США). Т. 4. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 504 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2008). / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто). Т. 6. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 690 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014053>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2010). / Упоряд. Ю. Мицик. Національний університет «Кієво-Могилянська академія»; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон). Т. 7. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2010, 542 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054>
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (2012). / Кер. пректу о. Юрій Мицик; Упорядн.: о. Ю. Мицик, І. Ю. Тарасенко, Л. В. Іваннікова, Н. В. Кукса. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Т. 8. Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 466 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007592>

Tetiana Boriak

Taras Shevchenko National University of Kyiv
 PhD (History), Assistant Professor, Postdoctoral researcher, Faculty of History
 researcher Faculty of History Vilnius University

**«Self-Edited» and Falsified Testimonies about the Holodomor:
 Who and Why Created Variable and Non-Authentic Oral History Narratives**

Abstract. *The author has collected a database of several thousand of Holodomor oral history sources during preparation of GIS-Atlas of the Holodomor. It was this base that made possible comparison of similar or identical testimonies of the same or various respondents, published in numerous collection of Holodomor oral sources. **The goal of the article:** to figure out how a narrative of one person published in various editions is correlated, from the point of view of recalling of events during the Holodomor. **Methodology:** historical method, analysis and synthesis, methods of source analysis (comparative, textological). **Scientific novelty.** The author focuses not on verification of oral history sources by the documents or other oral sources, but on credibility of given data from the point of view of specificity of recalling and process of collection and preparation of oral history for publication. **Conclusions.** The research indicates that on the one hand, there is a certain percentage of republication of testimonies by various editors that, it seems, decrease source potential of an edition; on the other – such duplication of testimonies is often a valuable material for understanding of the fact how narratives have been changing with times, time frames of narratives; what events were the first to come to mind and were important for a person, how a person was recalling. The author argues that there is a certain core of an informant's narrative that can be supplemented with the details significant for a respondent. It is revealed that information field does not influence core of narrative that contains vital for a certain informant memories, mostly tied with the struggle for life (searches, survival strategies) and defeat of this struggle (mortality). The article suggests differences in recalling of events by respondents during various years. The revealed problem of falsifying of testimonies is tied first of all with a figure of interviewer and is not a mass phenomenon.*

Key words: *Holodomor, oral history theory, oral history source, interview, respondent, recalling of an event, credibility of a source.*

References:

- 33-j: *holod: Narodna Knyha-Memorial* (1991). [33rd: *Famine: People's Book-Memorial*] / Uporiad.: L. B. Kovalenko, V. A. Maniak. Kyiv.: Rad. pys'mennyk, 584 s. [in Ukrainian].
- Aliksieiev, O.** (2020). Pytannia dostovirnosti selians'kykh memuariv dzherel u vysvitleni podij Holodomoru 1932–33 rokiv [The question of the reliability of peasant memoir sources in covering the events of the Holodomor of 1932–20] // *Eminak : naukovyj schokvartal'nyk*. [Eminak: scientific quarterly]. № 3 (31), 261–274. [in Ukrainian]. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.3\(31\).457](https://doi.org/10.33782/eminak2020.3(31).457) [in Ukrainian].
- Holodomory v Ukraini: Odes'ka oblast' 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Doslidzhennia, spohady, dokumenty.* (2007) [*Holodomor in Ukraine: Odesa region 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Research, memories, documents*] / Red. kol. tomu: Nitochko I. I., Bilousova L. H., Boriak H. V., Demchenko D. M., Liesohorov M. M., Lapaj V. S., Schetnykov V. P.; Avtory: Bilousova L. H., Badera D., Bondarchuk P., Vasyl'ieva V., Herasymova T. A., Hryhoruk M. V., Kesova H. S., Kudlach O., Kudriachenko A. I., Levenets' V. M., Malinova H. L., Makarova I., Nadutyk P. P., Salabash M., Saliuk T. D., Sukhomlinova V., Fedorchuk Yu, Khil' O. Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Odes'ka oblasna derzhavna administratsiia; Derzhavnyj arkhiv Odes'koi oblasti. Odesa, 460 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007962> [in Ukrainian].
- Ivannikova, L.** (2007). Usni memoraty pro holod [Oral memoirs about famine] // *Slovo Prosvity. [The Word of Enlightenment]*. № 31 (408). 2–8 *serpnia*, 5. URL: <http://slovoprosvity.org/pdf/2007/Slovo-31.pdf> [in Ukrainian].
- Mahryts'ka, I.** (2008). *Vid uporiadnyka [From the compiler] // Vriatovana pam'iat'. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanshyni: svidchennia ochevydtsiv. [Saved memory. The Holodomor of 1932–1932 in Luhansk region: eyewitness accounts]. T. 1 / Uporiadn. I. Mahryts'ka. Luhans'k: Promdruk, 18–28.* [in Ukrainian].
- Mischenko, O.** (1991). *Bezкровна vijna. Knyha svidchen'.* [*Bloodless war. Book of testimonies*]. Kyiv: Vyd-vo «Molod'», 176. [in Ukrainian].
- Mytsyk o., Yu.** Vstup (2010). [Introduction] // *Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]* / Uporiad. Yu. Mytsyk. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylans'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhivohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij

- Al'berts'koho universytetu (Edmonton). T. 7. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 6–10. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054> [in Ukrainian].
- Pam'iat' narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. Knyha persha* (2009a). [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932–1933. Testimony. Book one]. / Uporiadnyky: O. Veselova, O. Nikiliev; vidpovidal'nyj redaktor V. Smolij. Asotsiatsiia doslidnykiv holodomoriv v Ukraini; Fundatsiia Ukrains'koho henotsydu; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: VD «KALYTA», 936 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002257> [in Ukrainian].
- Pam'iat' narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. Knyha druha* (2009b). [Memory of the people: genocide in Ukraine by famine of 1932–1933. Testimony. Book two]. / Uporiadnyky: O. Veselova, O. Nikiliev; vidpovidal'nyj redaktor V. Smolij. Asotsiatsiia doslidnykiv holodomoriv v Ukraini; Fundatsiia Ukrains'koho henotsydu; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: VD «KALYTA», 920 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002258> [in Ukrainian].
- Suslyk, R.** (1951). *Sumni spohady: 1933 rik na Poltavshchyni*. (1951). [Sad memories: 1933 in Poltava region]. B.m. (Na chuzhyni [In a foreign country]), 29 s. [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2004a). [Ukrainian Holocaust 1932–1933: testimonies of survivors]. / Za red. o. Yu. Mytsyka; Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, A. Bojko, S. Taranets'. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto). T. 2. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 443 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010370> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2006b). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Derzhavnyj komitet arkhiviv Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto). T. 3. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 432 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010413> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv*. (2007c). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton); Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto); Fundatsiia im. I. Bahriano (SShA). T. 4. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 504 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/10568> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2008d). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiad. Yu. Mytsyk. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Ukrains'ko-kanads'kyj doslidcho-dokumentatsijnyj tsentr (Toronto). T. 6. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 690 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014053> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2010e). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Uporiad. Yu. Mytsyk. Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia»; Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho NAN Ukrainy; Kanads'kyj instytut ukrains'kykh studij Al'berts'koho universytetu (Edmonton). T. 7. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 2010, 542 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014054> [in Ukrainian].
- Ukrains'kyj holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (2012f). [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: testimonies of survivors]. / Ker. proektu o. Yuriy Mytsyk; Uporiadn.: o. Yu. Mytsyk, I. Yu. Tarasenko, L. V. Ivannikova, N. V. Kuksa. NAN Ukrainy. Instytut ukrains'koi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho; Natsional'nyj universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». T. 8. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia», 466 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007592> [in Ukrainian].
- Veselova O. M.** (2003). Ukrains'ki zbirnyky dokumentiv i materialiv z pytan' holodomoru [Ukrainian collections of documents and materials related to the famine] // *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky* [Famine of 1932–1933 in Ukraine: Causes and consequences] / Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 50–72. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001677> [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 11.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.09.2022 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-131-134>**Лідія Лазурко**

Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: lazurkol@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-9249>Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/D-4089-2019>

**Феномен львівської історичної школи Михайла Грушевського
(Віталій Тельвак, Василь Педич. Львівська історична школа Михайла
Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.)**

Анотація. У огляді прорецензовано монографію Віталія Тельвака та Василя Педича, присвячену питанням формування та діяльності львівської історичної школи Михайла Грушевського. Проаналізовано евристичний потенціал залучених авторами джерел. Показано високий ступінь новаторства дослідження, у якому завдяки розробленим авторами чітким критеріям реконструйовано структуру та персональний склад школи, висвітлено особливості наукової та особистісної комунікації, спростовано низку історіографічних міфів.

Ключові слова: Михайло Грушевський, наукова історична школа, історіографія, Наукове товариство імені Т. Шевченка, українська наука.

На сьогодні маємо тисячі публікацій різного рівня якості про Михайла Грушевського та розмаїті напрямки з вивчення його людських, професійних, громадсько-політичних практик. Адже видатний історик та суспільно-політичний діяч, один з провідних ідеологів модерного українського національного проекту належить до найбільш упізнаваних у суспільному сприйнятті фігур українського минулого. Він також належить до небагатьох історичних фігур, стосовно яких панує консенсус у доволі строкатому пантеоні національних знаменитостей, які здебільшого позитивно сприймаються в різних сучасних соціокультурних середовищах та ідейно-політичних групах. А значна творча спадщина та суспільно-політична активність М. Грушевського спричинили величезний інтерес фахових гуманітаріїв до його особи.

Та у цьому різнобарв'ї й досі знаходяться теми, вивчення яких виливається у ґрунтовні монографії. Так, багатолітні дослідження авторів грушевськознавчої тематики завершилися монографією, присвяченою вивченню історичної школи М. Грушевського як наукового феномену. Йдеться про створення, функціонування та еволюцію неформальної групи дослідників, званих у спеціальній літературі як «львівська історична школа М. Грушевського» («галицька історична школа М. Грушевського», «школа М. Грушевського у Львові»).

Лакуни в сучасній грушевськіані стали очевидними як у світлі нових дослідницьких пропозицій сучасного наукознавства, зокрема й схолярної проблематики, так і з огляду на суттєве розширення емпіричної інформації у зв'язку з упровадженням до наукового обігу значної кількості незнаних раніше джерел (с. 9–43). Це спонукало переглянути усталені оцінки і підготувати сучасне (у сенсі відповідності нинішньому стану знань та наукознавчих практик) дослідження про львівську школу М. Грушевського.

Перед нами книжка, написана на багатому, невідомому або маловідомому архівному матеріалі та надзвичайно широкому спектрі друкованих видань (с. 44–53). Авторами були підняті спогади, щоденники та епістолярні джерела як самого Грушевського, так і його учнів. Водночас зазначимо, що авторам вдалося продемонструвати неабияке розуміння теми, що можливе лише при глибокому зануренні у матеріали та володінні джерелознавчою ерудицією. Дослідники не просто запроваджують до наукового обігу нові джерела, а вільно оперуючи сукупністю матеріалів, постійно співставляють суперечливі факти.

А ще вони зуміли відсторонитися від головних героїв цієї історії, не піддалися спокусі стати на чийсь: чи то М. Грушевського, чи то його опонентів. Тож дослідження В. Тельвака і В. Педича вийшло багатшаровим, складним, таким, що породжує нові запитання. А все тому, що автори не нанизували фактаж на наперед визначену нитку концепції і не уникали «невигідних» чи «не бажаних» джерел. Відтак книга читається з великим інтересом, висновки виглядають вельми переконливими. А якщо задатися запитанням що перед нами: конструкція чи реконструкція історії, то можна сказати, що це, імовірно, своєрідна її реанімація – настільки живими постають перед читачем герої.

.....

Структура дослідження побудована за традиційним наукознавчим алгоритмом розгортання матеріалу: 1) історіографічні образи та джерельна база; 2) львівська історична школа як соціокультурний феномен; 3) українська минувшина у світлі наукових праць і практик учнів М. Грушевського; 4) додатки (рецензії на докторські праці представників школи; біографії учнів). Працю характеризує досконале знання її авторами предмету і брак необґрунтованих джерельними даними тез. А там, де інформація з певних проблем є непевною, вони застерігаються від однозначних висновків.

Зауважимо також, що робота відзначається високим ступенем новаторства. У ній вперше докладно обґрунтовано персональний склад львівської школи Грушевського, її організаційні підстави та головні форми побутування. Запропоновано чіткі критерії можливості віднесення сучасників львівського професора до числа представників його школи. Це дало підстави спростувати один з міфів про неймовірну чисельність учнів Грушевського. Автори слушно зауважують, що головне – не велика кількість міфічних представників школи, а їхня реальна наявність, адже не усі учні (тобто ті, хто слухав лекції М. Грушевського) стали професійними істориками. Автори пропонують вважати представниками львівської школи Грушевського лише професійних істориків. Встановлення критерію належності до школи М. Грушевського (навчання на університетському семінарі та наявність історичного дослідження) дозволило вичерпно і послідовно встановити персональний склад школи (с. 84–107). І це вважається одним з найбільших досягнень дослідження.

Щоправда такий підхід спровокував питання стосовно правомірності вважати критерій семінару єдино можливим. На питання: «Чи варто до школи М. Грушевського включати лише істориків» тривалий час лунали відповіді про необхідність долучати й дослідників суміжних галузей знань: публіцистів, літературознавців, політологів, суспільствознавців. Це пояснюється тим, що суміжні спеціалісти були, зокрема, й істориками – авторами низки цінних праць, адже кількісно ці праці часто навіть перевищують дослідження тих людей, які проходили «Історичні вправи» львівського професора.

І ще один момент у виборі критерію приналежності до школи Грушевського – це робота в редактованих ним виданнях: «Записках НТШ», «Літературно-науковому віснику», «Видавничій Спілці» та інших спеціальних збірниках Товариства. Ці видання були теж науковим вишколом, рівнозначним до семінару, відтак вони стали школою не менш важливою за семінар. До того ж деякі з таких співробітників М. Грушевського належали до його «фамілії» – наближених співпрацівників історика.

Також у цьому дослідженні вперше докладно розглянуто хоча й неформальну, але поважну (з огляду на усталення довірливої атмосфери і робочого настрою в цьому колективі вчених) інституцію «privatissima» (с. 108–142). Вперше настільки докладно і багатоаспектно проаналізовано комунікативну природу та психологічний клімат, які побутували у львівській історичній школі М. Грушевського. Підкреслено демократичний стиль спілкування М. Грушевського з молодшими колегами, котрий наслідував «батьківську» манеру поведінки В. Антоновича.

Йдеться на сторінках монографії і про репутацію М. Грушевського як непоступливої та складної людини, котра за ним утвердилася. Акцентується увага й на «горизонтальній площині» комунікації львівської наукової школи, себто взаєминах учнів між собою. Авторам вдалося делікатно і тактовно виписати взаємини між учителем і учнями, не стати у неминучих конфліктах, що відбувалися між М. Грушевським і його оточенням, на бік будь-якої зі сторін, максимально об'єктивно висвітлити усі складнощі особистих взаємин, прослідкувати ці взаємини у перспективі часової ґенези. У роботі спростовано стереотип про «експлуатацію» учнів професором. Натомість підкреслена інша тенденція – професор дбав про матеріальний стан учнів, переймався їх працевлаштуванням, сприяв самостійному науковому життю.

Водночас автори дослідження по-новому подивилися на знану проблему конфліктів у львівській історичній школі. Найбільш руйнівним з них був конфлікт у НТШ 1913 р., унаслідок якого М. Грушевський відмовився від головування в цій організації, усіх пов'язаних з нею проєктів, і незабаром у 1914 р. покинув Галичину. Ця тема вже давно облюбована фахівцями і більшість із них дотримуються умовно компромісного погляду, покладаючи провину за розгортання конфлікту на обидві сторони. Натомість авторами, на підставі багатьох фактів, доведено, що ця та інші менш відомі суперечки набирали гостроти через не завжди коректне ставлення окремих учнів до М. Грушевського (С. Томашівського, І. Кревецького, С. Рудницького та низки інших). Цей найбільш резонансний конфлікт 1913 р., на думку авторів, був породжений не стільки непорозуміннями поміж учителем та учнями, а «принесений ззовні», з галицького політичного середовища, яке не вибачило М. Грушевському його гострих і критичних оцінок місцевого істеблішменту. Автори не відбілюють М. Грушевського, проте на конкретних прикладах показують, що чи не у всіх конфліктних ситуаціях, в яких не він був джерелом загострення відносин, намагався прямо, не вдаючись до пліткування та інтриг, з'ясувати

причини прикрих непорозумінь. І навіть щодо таких своїх завзятих критиків, як С. Томашівський, першим «протягував руку». А надалі, навіть якщо примирення не відбувалося, наставник зберігав такт у ставленні до своїх, не завжди вдячних учнів. У світлі багатьох наведених у монографії фактів можна погодитися з Авторами у тому, що М. Грушевський «був запальною та емоційною, але відхідливою людиною». Зазвичай він не провокував, а радше «гасив» конфлікти. Натомість рівень конфліктності у львівському середовищі довкола М. Грушевського істотно перебільшений попередніми дослідниками.

У монографії спростовано ще низку історіографічних легенд та помилкових тверджень щодо М. Грушевського. Зокрема, відкинуто як абсолютно вигадану й таку, яка не відповідає ні наявному емпіричному матеріалу, ні прийнятим у часи функціонування львівської історичної школи соціокультурним та освітнім практикам тезу про академічну недоброчесність М. Грушевського. Натомість доведено, що вчитель (у міру можливостей) допомагав фінансово своїм учням, що були вихідцями з не вельми заможних верств.

Що стосується темпоральних питань існування школи, автори навели низку слушних аргументів проти тези про «київську» школу М. Грушевського як продовження «львівської». Натомість вони наполягають на тому, що це були дві різні школи, створені одним ученим. Кожна з яких мала свої відмінні риси щодо особливостей персонального складу, орієнтації на певні хронологічно-предметні площини, та, врешті, діяли у кардинально відмінних суспільно-політичних та історіографічно-ідеологічних обставинах. Також наведено фактичні докази на користь думки про існування львівської школи М. Грушевського «в активній фазі» (за термінологією авторів) до 1914, а не 1913 р., як вважає частина дослідників цього феномену (с. 54–83).

Абсолютно новаторським виглядає окремий сюжет монографії про «пасивну» фазу існування школи по від'їзді М. Грушевського зі Львова. Показано, що, попри натягнуті чи складні особисті стосунки з деякими учнями та ідейно-політичні розбіжності з більшістю представників галицького міжвоєнного історіографічного середовища, зберігалися інтенсивні наукові та особисті контакти зі значною частиною колишніх учнів. М. Грушевський намагався підтримати своїх молодших колег шляхом залучення до своїх «київських» наукових проєктів, допомагав матеріально сім'ям померлих близьких учнів і зберігав конкретними справами (які не приносили йому жодних дивідендів, а лише клопоти в умовах і так складної підрадянської дійсності) пам'ять про своїх колишніх співробітників, навіть про тих, хто йому приніс стільки прикростей.

Третій розділ «Українське минуле у дослідженнях учнів М. Грушевського», присвячений історіографічній проблематиці праць представників львівської школи (с. 195–375). У ньому автори відійшли від традиції індивідуально змальовувати доробок кожного учня окремо та об'єднали спадщину усіх учнів в тематичні блоки за напрямками студій. Відтак цей розділ став першою в українській історіографії спробою охарактеризувати історіографічний внесок учнів М. Грушевського за хронологічно-тематичним принципом.

На підставі вивчення широкої гами питань, що стосуються як соціокультурних, так й інтелектуальних вимірів школи (насамперед доробку її представників у галузі української історії), Автори дослідження підвели ґрунтовну аргументацію під два новаторських висновки загального плану. По-перше, показано, що львівські учні М. Грушевського в період активного функціонування його школи стояли не тільки на суто історіографічних позиціях свого вчителя, а й підтримували його суспільно-політичні ідеї та політичні цілі. Вони ж, спираючись на «сконструйований Учителем концептуальний скелет», «нарощували його «м'язами» історичної реконструкції», а незабаром, остаточно вже у повоєнний час, спонукали до набування школою рис нового, «державницького» напряму в українській історіографії. По-друге, на цій підставі зроблено виправданий і доречний висновок про те, що львівський схолярний феномен поєднував «риси класичних «дидактичної» та «історіософської» шкіл», а такий синтез, на думку Авторів, «був унікальним в українській науковій культурі».

Тож зауважимо, що змістом ця праця значно багатша за зазначену в назві проблематику. У ширшому сенсі дослідження Віталія Тельвака та Василя Педича «Львівська історична школа Михайла Грушевського» – це історія громадсько-культурного і наукового життя України кінця XIX – початку XX століття.

Lidiia M. Lazurko

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

**The Phenomenon of Historical School of Mykhailo Hrushevsky in Lviv
(Vitalii Telvak, Vasyl Pedych. Historical School of Mykhailo Hrushevsky in Lviv.
Lviv: Svit, 2016. 440 p.)**

Abstract. *The article reviews the monograph of Vitalii Telvak and Vasyl Pedych, devoted to the formation and activity of the Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky. The heuristic potential of the sources involved by the authors is analyzed. The high degree of innovation of the research is shown, in which, thanks to the clear criteria developed by the authors, the structure and personnel of the school were reconstructed, the peculiarities of scientific and personal communication were highlighted, and a number of historiographical myths were refuted.*

Key words: *Mykhailo Hrushevsky, scientific historical school, historiography, Scientific Society of Shevchenko, Ukrainian science.*

Статтю надіслано до редколегії 01.08.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 03.09.2022 р.

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: ivanvin811@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6427-9227>
ResearcherID: AAB-4381-2020

Тимофій Герасимов

Вінницький національний технічний університет
доктор історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: timger84@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>
ResearcherID: ABF-3323-2021
Scopus-Author ID: 57208176381

Лілія Іваневич. Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XXI ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості. Монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2022. 800 с.: іл.

Анотація. У статті прорецензовано монографію Лілії Іваневич, в якій розглядається регіонально-локальна специфіка традиційного одягу українців Буковинської, Західної, Східної та Центральної зон Поділля другої половини XIX – початку XXI ст. Подано класифікацію народного одягу регіону за його конструктивно-художніми та функціонально-вжитковими характеристиками. Автор розкрила загальнонаціональні, особливі регіональні, специфічні субрегіональні ознаки формування щоденного, святкового й обрядового народних костюмів подолян.

Ключові слова: Україна, Поділля, одяг, культура, регіон, особливості, традиції, побут.

Розвиток вітчизняної історичної науки на сучасному етапі потребує створення регіональних досліджень духовної та матеріальної спадщини нашого народу. Такі праці покликані не лише систематизувати й належним чином репрезентувати характерні ознаки та функції традиційного побуту, зокрема вбрання українців різноманітних історико-етнографічних регіонів і районів України, але й сприяти насамперед практичному застосуванню національних традицій у сьогоденному бутті з метою їх збереження та популяризації.

Монографія Л. А. Іваневич органічно вписується в цей ряд, як виконаний на належному науковому рівні проект. Основна частина роботи складається зі вступу, п'яти розділів (23 підрозділів), висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури, переліку умовних скорочень та додатків. Виокремлені підрозділи є збалансованими за обсягом, логічно доповнюють один одного та загалом забезпечують комплексний підхід до висвітлення історії, класифікації, конструктивно-художніх та регіонально-локальних рис традиційного костюма українських селян Поділля другої половини XIX – початку XXI ст.

Періодизація історіографічного процесу цілком виправдано поділена на чотири основних періоди: перший – початок досліджень – 1910-ті рр., заклав підґрунтя історіографії проблематики народного костюма українців Поділля; другий – 20-ті – 40-ві рр. XX ст., сформував історіографічні засади дослідження та сприяв нагромадженню фактичного матеріалу; третій – 50-і – 80-і роки XX ст., засвідчив про виокремлення наукового вивчення тематики традиційної носії українців у самостійний напрямок народної культури; четвертий – 90-ті рр. XX – початок XXI ст., відродження наукового інтересу до історії, культури, традицій та побуту українців загалом й подолян зокрема, та зростання кількості регіональних історико-етнографічних досліджень.

У дослідженні особливо важливу роль відіграв теоретико-методологічний інструментарій. Автор творчо підійшов до обрання необхідних принципів і методів та застосував комплекс основних загальнонаукових, міждисциплінарних, специфічно-історичних методів пізнання. Це дозволило оптимально використати наявні джерела й літературу, системно провести наукове дослідження та повноцінно розкрити проблематику. Важливе значення мають територіальні межі праці, встановлені в окремому підрозділі на основі вивчення й аналізу наявних наукових концепцій щодо проблеми формування кордонів історико-етнографічного регіону Поділля та його локальних зон.

Монографія характеризується багатоплановістю порушених проблемно-тематичних ліній, які дали можливість під різними кутами зору здійснити теоретичну систематизацію і нове розв'язання наукової проблеми, пов'язаної зі створенням єдиного, узагальненого портрету традиційних комплексів убрання українських селян Поділля другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Так, у роботі чітко прослідковано процеси створення, побутування і трансформацій народних строїв українців Буковинського, Західного, Східного та Центрального субрегіонів у контексті історичних та соціально-економічних передумов розвитку досліджуваного регіону впродовж другої половини ХІV – початку ХХІ ст.

Заявлені у роботі завдання структуровані та узгоджені, що забезпечило розкриття поставленої мети. Основна концептуальна лінія монографії зосереджена на дослідженні у трьох розділах класифікації, конструктивно-художніх та регіонально-локальних особливостей традиційного костюма подолян другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Тож автором сформовано єдину узагальнену класифікацію усіх компонентів народної ноші українців Буковинського, Західного, Східного й Центрального Поділля за ознаками статі, віку, функціонального використання, типу крою, техніки виготовлення, матеріалу, розміру, форми, залежно від специфіки одягових складових. Крім того, створено розширені класифікації натільного, поясного, плечового й верхнього одягу, головних уборів, взуття, прикрас, поясів і доповнень до одягу, узагальнено класифікації різновидів матеріалів для виготовлення й оздоблення компонентів подільського народного вбрання подолян, технік вишивання за ознакою частоти використання та домінуючих орнаментальних мотивів за ознаками часу виникнення й походження. Подано детальну характеристику притаманних способів крою й конструкції усіх елементів комплексів одягу, прийомів і технік нанесення та розташування оздоблення (ткання, вибійки, вишивки й нашивок у вигляді аплікацій чи окремих деталей), орнаментики й кольорової гами декорування традиційної ноші українців Поділля. Широко розкрито загальнонаціональні, особливі регіональні, специфічні субрегіональні та локально-зональні ознаки композиційних методів формування щоденного, святкового й обрядового народних костюмів українських селян Буковинського, Західного, Східного та Центрального Поділля.

Висновки, зроблені автором за підсумками монографічного дослідження, аргументовані, відрізняються глибиною розкриття поставлених завдань та науковою новизною поданих матеріалів. Науковцем уперше систематизовано й узагальнено досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії досліджуваної проблеми; переосмислено низку висновків і концептуальних підходів, домінуючих у кожному з напрямків; розкрито на основі власноруч опрацьованої чималої маловіомої джерельної бази повноцінну картину особливостей традиційної ноші українців усіх субрегіонів Поділля другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.

Безперечно, рецензована робота містить цікаві та інформаційно-насичені додатки, що суттєво доповнюють її основний зміст. Вони складаються з: термінологічного словника народних назв елементів подільського строю (всього 561 найменування); графічних карт-схем побутування характерних компонентів традиційного комплексу вбрання подолян (всього 11 карт); 89 малюнків типів крою та декорування одягу; 31 таблиці оздоблювальних орнаментальних мотивів українців Поділля; художніх реконструкцій народної ноші другої половини ХІХ – початку ХХ ст., проєктів сучасних моделей одягу з використанням подільських традицій та давніх і сучасних світлин компонентів костюма подолян та їх цілісних комплексів (всього 45 малюнків і 535 світлин). Позитивно оцінюючи рецензовану працю, загалом хотілося б висловити побажання на майбутнє, що полягає у долученні до роботи більшої кількості старих світлин різних досліджуваних періодів усіх локальних зон Поділля, котрі б ще чіткіше відобразили процеси компонування одягових складових в єдині комплекси вбрання та їх трансформацій впродовж ХХ – початку ХХІ ст.

Видання зацікавить істориків, етнографів, краєзнавців, культурологів, мистецтвознавців, усіх тих, кому небайдужа українська історія та культура.

Ivan M. Romanyuk

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Tymofiy Yu. Gerasymov

Vinnytsia National Technical University
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Liliya Ivanevych. Traditional Costume of the Ukrainians of Podillia (the Second Half of the 19th – Beginning of the 21st Century): History, Classification, Constructive-Artistic and Regional-Local Features. Monograph. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A., 2022. 800 p.: Illustrations.

Abstract. *The article reviews the monograph of Lilia Ivanevich, which examines the regional and local specifics of the traditional costume of Ukrainians of the Bukovyna, Western, Eastern and Central Podillia zones of the second half of the 19th and early 21st centuries. The classification of folk costume of the region according to its constructive-artistic and functional-utility characteristics is given. The author revealed national, special regional, specific subregional features of the formation of daily, festive and ceremonial folk costumes of the Podolians.*

Key words: *Ukraine, Podillia, costume, culture, region, features, traditions, everyday life.*

Статтю надіслано до редколегії 10.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.08.2022 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; у наступних

стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (у дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**у тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); у кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок «**Джерела та література**»; формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4–7 слів) та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації). Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку з її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20–40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль «нормальний» («звичайний»); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «**Джерела та література**» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку**, відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання;

- обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури;

- кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

- на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

- усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

- рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний,

.....
вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); номерувати рисунки за порядком посилань у тексті;

– між словами ставити тільки один пробіл;

– дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

– згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Оформити Referenses відповідно до стилю APA можна на сайті автоматичного формування посилань за адресою: <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)"1945/1953"

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. *Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР.*

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, І. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем, том 9, № 3.* 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України.* Харків: Раритети України, 200 с.

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, XXXVIII*, 213–225.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01.* Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

Копиця, Д. (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.

.....
Ле, І., Стебун, І. (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.

Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.

Меринов, В. Ю. (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.

Передова стаття. (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.

Петровський, М. (1946). До кінця викрити націоналістичні перекинуття історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Шульженко, С. (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947–1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

**The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR
in the post-war period (1945–1953)**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945–1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions.* *The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: *zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.*

References:

CDAGhOU – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]

CDAVOU – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinj. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]

- DAVIO** – Derzhavnyy arkhiv Vinnycjkoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukraïny. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine.
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Le, I., Stebun, I.** (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruhennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriiu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliohrafii [Development of the State Archive Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yeremieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyschi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].
- Zghorovskyi, S.** (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 19 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 41. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2022. – 144 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2022-41

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
e-mail: info@vspu.edu.ua
<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 29.09.2022 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.18. Умовн. друк. арк. 16,74. Обл.-видавн. арк. 17,4.
Наклад 300 прим. Зам. № 4747/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи підприємця
серія ВО2 № 818191 від 31.07.2002 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>